

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΝΕΩΤΕΡΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

ΧΕΙΜΕΡΙΝΟ ΕΞΑΜΗΝΟ 2013-2014

(Ε' και Ζ' ΕΞΑΜΗΝΟ, Μάθημα Επ. Υπ.)

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ

Ι: (15ος – ΤΕΛΗ ΠΕΡ. 17ου ΑΙ.)

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

ΔΙΔΑΣΚΩΝ : ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Γ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2014

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι παραδόσεις του μαθήματος «Ο ελλαδικός χώρος την περίοδο της οθωμανικής και της βενετικής κυριαρχίας, I (15ος–τέλη περ. 17ου αι.)» δεν γράφτηκαν για να υποκαταστήσουν τα προτεινόμενα στο πρόγραμμα "Εύδοξος" βιβλία, από τα οποία θα επιλέξουν ένα όσοι φοιτητές ή φοιτήτριες δήλωσαν αυτό το κατ' επιλογή μάθημα. Ο σκοπός τους είναι διπλός: αφενός να υποβοηθήσουν την κατανόηση και την εμπέδωση των ζητημάτων που θίχτηκαν στις παραδόσεις του Χειμερινού εξαμήνου και την εμπάθυνση -μαζί με τις πηγές που δίνονται και σχολιάζονται σε κάθε μάθημα- των ιστορικών γνώσεων πάνω σε συγκεκριμένα ζητήματα (αυτών άλλωστε το σκοπό εξυπηρετεί η γενική όσο και η ειδική σε κάθε μάθημα βιβλιογραφία) και αφετέρου να αποτελέσουν τη βάση για την επιτυχή εξέταση του μαθήματος.

Καταβάλαμε προσπάθεια για μία, κατά το δυνατό, πληρέστερη ενημέρωση των φοιτητών και φοιτητριών πάνω στις νεώτερες έρευνες και τη βιβλιογραφική παραγωγή που αφορούν τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο, ώστε η παρεχόμενη στα μαθήματα γνώση να είναι επικαιροποιημένη και να δίνει κίνητρα για περαιτέρω μελέτη. Ρίξαμε το βάρος στις περιοχές του ελλαδικού χώρου που βρίσκονταν κατά την εν λόγω περίοδο υπό οθωμανική κυριαρχία, δεδομένου ότι αυτή είναι ευρύτερη –τόσο χρονικά όσο και τοπικά- σε σύγκριση με την παράλληλη βενετική κυριαρχία. Δυστυχώς, δεν υπήρχε η δυνατότητα παράδοσης και άλλων σημαντικών θεμάτων που αφορούν τον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο.

Είναι, κατά τη γνώμη μου, έντονη η αναγκαιότητα της συγγραφής μιας μονογραφίας ή, καλύτερα, ενός συλλογικού έργου, επι τη βάσει των πιο πρόσφατων πορισμάτων της ιστορικής επιστήμης, το οποίο θα διανέμεται δωρεάν και θα προσφέρει στους φοιτητές μία σφαιρική ανάπτυξη όλων των θεμάτων που αφορούν την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο, δεδομένου ότι οι σημαντικές μελέτες ή οι συλλογικοί τόμοι που προτείνουμε στους φοιτητές έχουν γραφτεί έδω και 40 περίπου χρόνια. Για τη βενετοκρατία η ανάγκη αυτή έχει καλυφθεί από την πρόσφατη έκδοση ενός εξαιρετικού δίτομου συλλογικού έργου.

ΓΙΩΡΓΟΣ Β. ΝΙΚΟΛΑΟΥ

Ιωάννινα

Ιανουάριος 2014

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ

Μάθημα 1ο

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1453-1669

- α. Μεθοδολογικά ζητήματα: Ορισμός της περιόδου. - Πηγές - Χρονικά και τοπικά όρια
- β. Παλαιότερες και σύγχρονες προσεγγίσεις των ζητημάτων που αφορούν στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας
- γ. Κοινωνική - οικονομική κατάσταση του ελληνικού λαού πριν από την Άλωση
- δ. Η κατάκτηση του ελλαδικού χώρου: χρονολόγιο και συνθήκες κατάκτησης

Μάθημα 2ο

Η ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ

- α. Ο αντίκτυπος της Άλωσης: Θρύλοι, χρησμοί, παραδόσεις
- β. Ιδεολογικά ρεύματα. - Στάση των χριστιανών έναντι των Οθωμανών κατακτητών

Μάθημα 3ο

ΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΦΟΡΟΛΟΓΙΑΣ

- α. Ο χαρακτήρας του οθωμανικού διοικητικού συστήματος. - Παράγοντες διαμόρφωσής του
- β. Η οργάνωση του κράτους (κεντρική και περιφερειακή διοίκηση)

Μάθημα 4ο

Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

- α. Τα θεωρητικά πλαίσια της υπόστασης των *τζιμμήδων* κατά τον ιερό Νόμο
- β. Η θέση των χριστιανών υπηκόων και ιδιαίτερα των Ελλήνων
- γ. Φορολογία και οικονομική – κοινωνική συγκρότηση των κατακτημένων

Μάθημα 5ο

ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΙ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ – Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΟΜΑΖΩΜΑΤΟΣ

1. Εξισλαμισμοί:
  - α. Εισαγωγικά (γενικά για τους εξισλαμισμούς)
  - β. Τυπολογία των εξισλαμισμών: Αίτια – μορφές εξισλαμισμών
  - γ. Γεωγραφική διασπορά των εξισλαμισμών: Μ. Ασία, Κρήτη, Κύπρος κ. α.
  - δ. Συνέπειες των εξισλαμισμών
  - ε. Τα φαινόμενα του κρυπτοχριστιανισμού και των νεομαρτύρων
2. Ο θεσμός του παιδομαζώματος: Ορισμός, σκοπός, διαδικασία, διάρκεια, συνέπειες.

Μάθημα 6ο

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ

- α. Η καταγωγή του θεσμού των κοινοτήτων της Τουρκοκρατίας
- β. Οργάνωση των κοινοτήτων στην ηπειρωτική και στη νησιωτική Ελλάδα
- γ. Προνόμια των κοινοτήτων της Πίνδου και των οθωμανοκρατούμενων νησιών του Αιγαίου

Μάθημα 7ο

ΤΟ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

- α. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κων/πόλεως & τα προνόμια –Εκκλησία & τουρκική εξουσία
- β. Τα οικονομικά του Πατριαρχείου. – Εκκλησιαστικά «δοσίματα»
- γ. Οι μονές και ο ρόλος τους στις τουρκοκρατούμενες περιοχές
- δ. Εκκλησία και ελληνική κοινωνία

Μάθημα 8ο**Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΣΤΙΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ**

- α. Η πτώση της πνευματικής στάθμης μετά την Άλωση
- β. Τα πρώτα σχολεία και οι πρώτοι δάσκαλοι
- γ. Σχολεία και πνευματική κίνηση στην Κωνσταντινούπολη
- δ. Άλλα εκπαιδευτικά και πνευματικά κέντρα: Χίος, Γιάννενα, Αθήνα κ. α.
- ε. Σκοποί, διδακτικά προγράμματα και μέθοδοι

Μάθημα 9ο**ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ – ΕΜΠΟΡΙΟ**

- α. Το οθωμανικό σύστημα γαιοκτησίας
- β. Η σύνθεση των καλλιεργειών και το «αγροτικό πλεόνασμα»
- γ. Το εξωτερικό εμπόριο μέσα στο πλαίσιο της διεθνούς συγκυρίας
- δ. Εσωτερικό εμπόριο: εμπορικά κέντρα, διακινούμενα προϊόντα. – Ο ρόλος των πανηγυριών

Μάθημα 10ο**ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ**

- α. Φυγή προς τη Δύση
- β. Μετακινήσεις στο εσωτερικό του ελλαδικού χώρου
- γ. Πειρατεία και μετακινήσεις

Μάθημα 11ο**ΔΥΟ ΑΠΟ ΤΑ ΠΟΛΛΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ**

- α. Ιστοριογραφία αυτών των επαναστάσεων. - Γιατί επαναστατεί ο ελληνικός λαός;
- β. Ο αντίκτυπος της ναυμαχίας της Ναυπάκτου (1571) στον ελλαδικό χώρο. - Τα επαναστατικά κινήματα στη ΒΔ Πελοπόννησο και στη ΝΑ Στερεά Ελλάδα
- γ. Τα δύο επαναστατικά κινήματα του Διονυσίου του «Φιλοσόφου» (1600 και 1611)

Μάθημα 12ο**ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΣ ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ (Α΄)**

- α. Μεθοδολογικά ζητήματα: Αρχειακές πηγές– Χρονικά όρια - βενετοκρατούμενες περιοχές
- β. Η διείσδυση της Βενετίας στον ελληνικό χώρο. – Βενετοτουρκικοί πόλεμοι
- γ. Η διοίκηση βενετοκρατούμενων περιοχών
- δ. Κοινωνική διαστρωμάτωση στις πόλεις και στην ύπαιθρο

Μάθημα 13ο**ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΣ ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ (Β΄)**

- α. Οικονομία, φορολογία και εμπόριο των βενετοκρατούμενων περιοχών
- β. Η παιδεία
- γ. Εκκλησιαστική πολιτική των Ενετών στις κτήσεις τους

Σημ. Στη διάρκεια των μαθημάτων ίσως γίνουν ορισμένες επουσιώδεις αλλαγές. - Στα μαθήματα θα δοθούν και θα σχολιασθούν σχετικές μ' αυτά πηγές.

Επιλεγμένη γενική βιβλιογραφία (κυρίως ελληνόγλωσση)

A. Συλλογικά έργα

- Ασδραχάς Σπύρος κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ιε'-ιθ' αι*, τ. Α'-Β', Αθήνα 2003 (πολύ βασικό έργο για την οθωμανική κυριαρχία και τη βενετοκρατία στον ελλαδικό χώρο, που μεταφράστηκε και στα αγγλικά).
- Ασδραχάς Σπ. (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, Μέλισσα, Αθήνα 1979 (μεταφράσεις ξένων σημαντικών μελετών).
- Encyclopédie de l'Islam*, Leiden 1960 κ. εξ. (και στα αγγλικά. Πολύ σημαντικά άρθρα για ζητήματα του Ισλάμ και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας).
- Ιστορία της Κύπρου* (επιστημονική διεύθυνση Θ. Παπαδόπουλος, τ. Δ' - Ε', *Μεσαιωνικόν Βασίλειον – Ενετοκρατία*, Ίδρυμα Αρχιεπισκόπου Μακαρίου, Λευκωσία 1996).
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. Γ', Αθήνα 1974. (βασικό έργο για τα ζητήματα που θα μας απασχολήσουν).
- Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, *Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία 1453-1821*, εκδ. Δομή, χ. χ. Λαΐου Αγγελική (επιμ.), *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου. Από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, τ. 1-3. Αθήνα 2006 (βασικό έργο για την οικονομική κατάσταση του ελλαδικού χώρου πριν την κατάκτηση από τους Οθωμανούς).
- Μαλτέζου Χρύσα (επιστημονική διεύθυνση), *Veneriae quasi altrium Byzantium. Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1999.
- Μαλτέζου Χρύσα (επιστημονική διεύθυνση), *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. Α' - Β', Αθήνα – Βενετία 2010 (εξαιρετικό συλλογικό έργο, με συμβολές των Ελλήνων Βενετολόγων όπου εξετάζονται όλες οι πτυχές της βενετοκρατίας στον ελλαδικό χώρο, και πλούσια θεματική βιβλιογραφία).
- Mantran Robert (επιμ.), *Histoire de l'Empire Ottoman*, éd: Fayard; Paris 1989.

A. Ελληνικές ή μεταφρασμένες στα ελληνικά Μονογραφίες

- Ασδραχάς Σπύρος, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ιε' ιθ' αιώνας)*, εκδ. Θεμέλιο, 2η έκδ. Αθήνα 1978 (πολύ βασική μελέτη)
- Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Α'-Γ', Θεσσαλονίκη 1968-1974 (ανατύπωση εκδ. Ηρόδοτος). (αν και κάπως παλιό, παραμένει ακόμη βασικό).
- Βογιατζίδης Γιώργος, *Από το Μαντζικέρτ στη Βιέννη Αναγνώσεις της Ιστορίας των Τούρκων από το 1071 έως το 1529*, εκδ. Σπανίδη, Ξάνθη 2007 (σημαντική μελέτη για την εξάπλωση των Οθωμανών).
- Braudel F., *Η Μεσόγειος θάλασσα και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή Φιλίππου Β' της Ισπανίας: Γεγονότα, πολιτική και άνθρωποι*, μετάφραση Κλαίρη Μητσοτάκη, τ. 1-2, έκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 1998 (ένα κλασικό έργο ενός μεγάλου ιστορικού).
- Braudel F., *Η Μεσόγειος*, τ. 1-2, έκδοση ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002 (πολύ βασικό έργο)
- Βρυώνης Σπύρος, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος-15ος αιώνας)*, μτφρ. Κάτια Γαλαταριώτου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008. (κλασικό πλέον έργο για την πτώση του Ελληνισμού της Μ. Ασίας)
- Faroghi Suraiya, *Προσεγγίζοντας την Οθωμανική Ιστορία. Εισαγωγή στις πηγές*, μτφρ. Κων. Καμπουρίδης, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2006 (σημαντικό βιβλίο μιας από τις καλύτερες εν ζωή οθωμανολόγους).
- Faroghi Suraiya, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*, μτφρ. Γ. Καραχρήστος εισαγωγή Ελένη Γκαρά, Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2009 (αγγλική έκδ. 2005 (πολύ σημαντικό βιβλίο).
- Inalcik Halil, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή*, μτφρ. Μιχ. Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995. (σημαντική μελέτη του πιο γνωστού εν ζωή Τούρκου ιστορικού).
- Inalcik Halil - Quataert Donald, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τ. Α' 1300-1600, τ. Β' 1600-1914, μτφρ. Μαρίνος Σαρηγιάννης, Μαρίνα Δημητριάδου, εκδ. Αλεξάνδρεια 2008, 2011, [αγγλική έκδ. Κάιμπριτζ 1994] (πολύ βασικό έργο).
- Itzkowitz Norman, *Οθωμανική Αυτοκρατορία και Ισλαμική Παράδοση*, πρόλογος - μετάφραση - σχολιασμός Στεφ. Παπαγεωργίου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2008.
- Κιτσίκης Δημήτρης, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 1280-1924*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1988.
- Κονόρτας Παρασκευάς, *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 17ος-αρχές 20ού αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.
- Κοντογιώργης Γιώργος, *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, εκδ. Νέα Σύνορα, Αθήνα 1982.

- Körprülü Mehmed, *Οι απαρχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Στ. Παπαγεωργίου, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2001.
- Κούκου Ελένη, *Θεσμοί και προνόμια του Ελληνισμού μετά την Άλωση. Διαμόρφωση της ελληνικής κοινωνίας κατά την Τουρκοκρατία Α'*, Αθήνα και Κομοτηνή 1984.
- Kunt Ibrahim, *Οι υπηρέτες του σουλτάνου. Ο μετασχηματισμός της οθωμανικής επαρχιακής διακυβέρνησης, 1550-1650*, μτφρ.-σχόλια Στεφ. Παπαγεωργίου, Παπαζήσης, Αθήνα 2001.
- Λαΐου – Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, μετάφρ. Αγλαΐα Κάσδαγλη, Αθήνα 1987 (βασικό έργο μιας μεγάλης βυζαντινολόγου για να κατανοήσουμε την κατάσταση των αγροτών κατά την μεταβατική περίοδο από το ύστερο Βυζάντιο στην τουρκοκρατία).
- Lowy Heath, *Η φύση του πρόϊμου οθωμανικού κράτους*, μτφρ. Στ. Παπαγεωργίου, Παπαζήσης, Αθήνα 2004.
- Μαλτέζου Χρύσα, *Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669)*, Ηράκλειο 1990.
- Nikol D., *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου, 1261-1453*, μτφρ. Σ. Κομνηνός, Αθήνα 1996.
- Πανταζόπουλος Ν., *Εκκλησία και δίκαιον εις την Χερσόνησον του Αίμου κατά την Τουρκοκρατίαν*, Θεσ/νίκη 1960 (παλαιά, αλλά σημαντική μελέτη)
- Παπαδόπουλος Στ., *Απελευθερωτικοί αγώνες των Ελλήνων επί Τουρκοκρατίας, τ. 1 (1453-1669)*, Θεσ/νίκη 1969.
- Παπούλια Βασιλική, *Καταγωγή και υφή του παιδομαζώματος στο οθωμανικό κράτος*, εκδ. Βάνιας, Θεσ/νίκη 2010 (α' έκδ. στα γερμανικά, Μόναχο 1963).
- Πατρινέλης Χρήστος, *Συμβιβασμοί και προσδοκίες. Οι ηγετικές ομάδες του ελληνισμού της Τουρκοκρατίας απέναντι στο εθνικό πρόβλημα*, Θεσσαλονίκη 1990-1991.
- Πλουμίδης Γ., *Ο βενετοκρατούμενος ελληνικός χώρος μεταξύ του δευτέρου και του τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537)*, Ιωάννινα 1974.
- Ράνσιμαν Στήβεν, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*, μτφρ. Ν. Παπαρρόδος, Αθήνα 1979.
- Σαρρής Νεοκλής, *Οσμανική πραγματικότητα*, τόμοι Ι-ΙΙ, εκδ. Αρσενίδης, Αθήνα χ. χ. (σημαντικό έργο)
- Σβορώνος Νίκος, *Το ελληνικό έθνος, προλεγόμενα Σπ. Ασδραχάς*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004.
- Τοντόροφ Νικολάϊ, *Η βαλκανική πόλη, 15ος-19ος αιώνα*, τόμ. Α'-Β', μτφρ. Έφη Αβδελά - Γεωργία Παπαχρήστου, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1986.
- Slot B. J., *Archipelagus turbatus. Les cyclades entre colonization latine et occupation ottomane, c. 1500-1718*, t. 1-2, Λέυντεν – Κωνσταντινούπολη 1982.
- Sugar Peter, *Η Νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από την οθωμανική κυριαρχία, 1354-1804*, τόμ. 1-2, μτφρ. Π. Χ. Μπαλουζή, Αθήνα 1994.
- Χασιώτης Ιωάννης, *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001.
- Χατζόπουλος Κ., *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, εκδ. Βάνιας. Θεσ/νίκη 1991.
- Wittek Paul, *Η γένεση της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, μτφρ. Ευαγγελία Μπαλτά, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1988.

B. Ξενογλωσσες Μονογραφίες

- Bayerle Gustav, *Pashas, Beks and Effendis: A historical dictionary of titles and terms in the Ottoman Empire*, The Isis Press, Istanbul 1997 (το πιο ολοκληρωμένο -αν και με ορισμένα λάθη- βιβλίο που διαθέτουμε για τους σχετικούς με τίτλους αξιωματούχων και την κοινωνική-οικονομική ιστορία της Οθ. Αυτοκρατορίας όρους).
- Cessi Roberto, *Storia della Repubblica di Venezia*, Φλωρεντία 1981 (κλασικό έργο).
- Fattal Antoine, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, Beyrouth 1958 (παλαιό έργο που παραμένει όμως πολύ βασικό για τη θέση των μη μουσουλμάνων στο Ισλάμ).
- Gibb H. & Bowen H. *Islamic Society and the West. Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in thw Near East*, I-II, London - New York 1957 (ο πρώτος τόμος κυκλοφορεί και σε ελληνική μετάφραση με τον τίτλο *Η ισλαμική κοινωνία και η Δύση. Η διοικητική ιεραρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ.-σχόλια Ηλίας Κολοβός, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2005 (βασικό έργο).
- Lane Fr., *Βενετία, η θαλασσικράτειρα. Ναυτιλία, Εμπόριο, Οικονομία*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007.
- Mc Gowan B., *Economic Life in the Ottoman Europe. Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Cambridge University Press, 1981

Μάθημα 1ο

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΚΥΡΙΑΡΧΙΑΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ

A. Μεθοδολογικά ζητήματα:

1. Σχετικά με τους όρους που χρησιμοποιούμε για να ορίσουμε αυτή την περίοδο

Στο παρελθόν έγινε -και εξακολουθεί να γίνεται ακόμη και σήμερα- πολύς λόγος από τους ιστορικούς που ασχολούνται μ' αυτή την περίοδο για το ποιος είναι ο καταλληλότερος όρος για τον ορισμό της. Το ζήτημα αυτό αποτέλεσε πεδίο έντονης επιστημονικής διαμάχης. Παραδοσιακά στην ελληνική ιστοριογραφία και στην εκπαίδευση επικρατούσε η χρήση του όρου **Τουρκοκρατία** (κατ' αντιστοιχία με τους όρους *Φραγκοκρατία*, *Βενετοκρατία*, ή *Λατινοκρατία*). Ο όρος αυτός, που δεν είναι αδόκιμος δεδομένου ότι οι Οθωμανοί ήταν Τούρκοι, εξακολουθεί να χρησιμοποιείται ευρέως και σήμερα. Οι παλαιότεροι Τούρκοι ιστορικοί τον θεωρούσαν εντελώς λαθεμένο με το επιχείρημα ότι άλλο ήταν οι Οθωμανοί και άλλο οι σημερινοί Τούρκοι. Να σημειώσουμε εδώ ότι η επίσημη τουρκική ιστορία, υπό την επίδραση της κεμαλικής ιδεολογίας ήρθε σε ρήξη με το οθωμανικό παρελθόν της Τουρκίας και μόλις τις τελευταίες δεκαετίες άρχισε να ενσωματώνει πλήρως στην εθνική ιστορία το οθωμανικό παρελθόν και να αποκαθιστά την τουρκική κληρονομιά. Έτσι στη δεκαετία του 1980 υιοθετήθηκε επίσημα η θέση περί «τουρκοϊσλαμικού πολιτισμού». Η «αποκατάσταση αυτή κορυφώθηκε το 1999 με τις επετειακές εκδηλώσεις για τα 700 χρόνια από την ίδρυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Οι Οθωμανοί ήταν, φυσικά, Τούρκοι. Τουρκική ήταν η γλώσσα που μιλούσαν και έγραφαν στο παλάτι του σουλτάνου και στις κρατικές υπηρεσίες. Τούρκοι στρατιώτες στελέχωναν το στρατό κατά τις επιδρομές στα Βαλκάνια. Στα κυρίαρχα ιδίως κοινωνικά στρώματα, αλλά και στους απλούς μουσουλμάνους της οθωμανικής επικράτειας, η λέξη «Τούρκος» πήρε, με τον καιρό, σημασία αόριστη και συνήθως περιφρονητική. Ανάλογα με το περιβάλλον ονόμαζαν Τούρκους τους χωριάτες της Μικρασίας ή τους νομάδες Γιουρούκους. Για τους χριστιανούς όμως διακρίσεις σε Τούρκους ή Οθωμανούς ήταν άγνωστες ή και αδιάφορες. Έβλεπαν μπροστά τους μία «μάζα» Τούρκων. Το κριτήριό τους ήταν προπαντός θρησκευτικό. Γι' αυτό άλλωστε, αν γινόταν κάποιος μουσουλμάνος, ονομαζόταν «Τούρκος», άσχετα με το αν κρατούσε ή όχι τη μητρική του γλώσσα. Πάντως η οθωμανική επικράτεια δεν περιλάμβανε μόνο μία συγκεκριμένη χώρα ή μόνο ένα συγκεκριμένο λαό. Οι ίδιοι οι Οθωμανοί χρησιμοποιούσαν για να την ονομάσουν διάφορους όρους (αρχικά Ρούμ, αργότερα ντεβλέτ-αλιγιέ = υψηλό κράτος, κ. ά).

Σήμερα, όλο και περισσότερο, χρησιμοποιείται ο όρος **Περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας** ή **Οθωμανοκρατία**, που οπωσδήποτε είναι ορθότερος εφόσον προσδιορίζει με ακρίβεια το τουρκικό φύλο που δημιούργησε αυτή την Αυτοκρατορία (πρόκειται για τους Οθωμανούς Τούρκους και όχι για τους Σελτζούκους που προηγήθηκαν, κατακτώντας τη Μ. Ασία). Άλλοι ιστορικοί προτείνουν ως ορθότερο τον όρο **Οθωμανική περίοδος** ο οποίος, αν τον δούμε από καθαρά χρονολογική σκοπιά, δεν είναι λαθεμένος. Όμως χρησιμοποιώντας τον είναι σαν να αγνοούμε ένα σημαντικό γεγονός: το ότι επρόκειτο για μία κατάκτηση, με άλλα λόγια, ότι είχαμε (όπως επισημαίνει εύστοχα ο Σπ. Ασδραχάς, ο κορυφαίος εν ζωή Έλληνας ιστορικός) **δύο κοινωνίες**: την **κατακτητική** και την **κατακτημένη** κοινωνία. Για

να «περάσει» δε ο κατακτημένος μη μουσουλμάνος υπήκοος στην κατακτητική/κυρίαρχη κοινωνία (και να γίνει π. χ. βεζύρης) απαραίτητη προϋπόθεση ήταν ο εξισλαμισμός, αν και δεν υπήρχαν απόλυτα στεγανά· (δηλαδή υπήρχε όχι μόνο οριζόντια, αλλά και κάθετη κινητικότητα, όχι όμως απεριόριστη).

2. Πηγές

Οι πηγές για τη μελέτη των ζητημάτων που θα μας απασχολήσουν είναι, φυσικά, πάρα πολλές και ποικίλες. Θα αναφερθούμε, επι τροχάδην, σ' αυτές εντάσσοντάς τες σε τρεις μεγάλες κατηγορίες:

α. Ο θ ω μ α ν ι κ έ ς π η γ έ ς

Οι οθωμανικές αρχειακές πηγές είναι φυσικά οι πιο βασικές. Οι σημαντικότερες από αυτές βρίσκονται στην **Τουρκία**. Πρόκειται για τα Basbakanlik Osmanli Arsivi (Αρχεία της Πρωθυπουργίας) στην Κωνσταντινούπολη και το Tapu ve Kadastro στην Άγκυρα. Επίσης σημαντικά οθωμανικά Αρχεία σώζονται στη **Σόφια** με πολλές πληροφορίες (π. χ. για εξισλαμισμούς στα Βαλκάνια, «απογραφές», κλπ) και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες (Σερβία, κ.ά). Οθωμανικά αρχεία σώζονται και στην **Ελλάδα**, αν και πολλά καταστράφηκαν από αμέλεια ή κατά τη διάρκεια πολεμικών συγκρούσεων (ιδίως στην επανάσταση του 1821). Έχουμε τα Οθωμανικά Αρχεία Ηρακλείου (πολλά έγγραφα μεταφράστηκαν από τον Νικ. Σταυρινίδη και εκδόθηκαν σε 5 τόμους, 1975-1985· καλύπτουν την περίοδο 1657-1765· οι μεταφράσεις συνεχίζονται από άλλους)· Μακεδονίας (καλύπτουν την περίοδο 1694-1912) και Βέρροιας-Νάουσας (μεταφράσεις επιλεγμένων εγγράφων από τον Ιω. Βασδραβέλλη), Μουσείου Μπενάκη, οθωμανικά έγγραφα μονών Αγίου Όρους, Μετεώρων, Αγίας Λαύρας, κ.ά). Βλ. Evangelia Balta, *Ottoman Studies and Archives in Greece*, Istanbul 2003. Εκτός από αυτές τις πρωτογενείς αρχειακές πηγές, όπως τις ονομάζουμε, υπάρχουν και οι δευτερογενείς αφηγηματικές, όπως είναι τα έργα Οθωμανών ιστοριογράφων Vassif Effendi και Penah Effendi, που εξιστορούν τα γεγονότα της εξέγερσης του 1770 στην Πελοπόννησο, και πολλές άλλες.

β. Ε λ λ η ν ι κ έ ς π η γ έ ς

Είναι φυσικά πολλές, ιδίως για την περίοδο μετά τον 18ο αι., αν και ευάριθμες καταστράφηκαν από αμέλεια. Ευτυχώς πολλές τέτοιες πολύτιμες **πρωτογενείς** (δηλ. αρχειακές) πηγές, που βρίσκονται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, διασώθηκαν από τον ακάματο ιστοριοδίφη Γιάννη Βλαχογιάννη. Σημαντικές ελληνικές αρχειακές πηγές αυτής της περιόδου σώζονται επίσης στα Αρχεία της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας, στα Αρχεία Μπενάκη, σε διάφορα μοναστήρια (Μετέωρα, Άγιο Όρος κ. α.), σε τοπικά αρχεία (Ιωάννινα, Τρίπολη κ. α) και σε άλλες αρχειακές μονάδες. Έχουμε, επίσης, τις **δευτερογενείς** αφηγηματικές πηγές, ανάμεσα στις οποίες εξέχουσα θέση κατέχουν τα *Απομνημονεύματα* των αγωνιστών του Εικοσιένα, που μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για πολλά ζητήματα (συνθήκες ζωής των υπόδουλων, σχέσεις με τους Τούρκους κλπ) κατά την περίοδο πριν από την Επανάσταση του '21 και για την Επανάσταση. Οι *χρονογραφικές* επίσης πηγές, όπως το χρονικό του Παπασυναδινού των Σερρών (πρώτο μισό του 17ου αι.) είναι πολύ μεγάλης αξίας. Δυστυχώς είναι πολύ λίγες. Τέλος, σημαντικές πληροφορίες μας δίνουν και οι σύντομες *ενθυμήσεις* ή *χαράγματα* για διάφορα γεγονότα (πολέμους, φυσικές καταστροφές κλπ) που είναι γραμμένες σε παλαιά εκκλησιαστικά βιβλία ή στους τοίχους εκκλησιών (πιο γνωστή είναι η παλαιά συλλογή του Σπ. Λάμπρου). Ειδικά για γεγονότα για τα οποία δεν έχουμε άλλες

μαρτυρίες οι ενθυμήσεις αυτές είναι πολύτιμες. Ένας ιστορικός πρέπει να αξιοποιεί κάθε είδους πηγή, αρκεί να την αξιολογεί ορθά.

γ. Ξένες πηγές

Στην κατηγορία αυτή υπάγονται κυρίως οι εκθέσεις και οι **αναφορές των προξένων** ή των πρεσβευτών διαφόρων χωρών (Γαλλίας, Βενετίας, Αγγλίας, Ολλανδίας, Ρωσίας κ. ά.) που ήταν εγκατεστημένοι σε διάφορες *σκάλες* (λιμάνια) της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ή στην Κωνσταντινούπολη. Οι πρόξενοι ή υποπρόξενοι, εκτός από τα καθαρά εμπορικής φύσεως στοιχεία, μας δίνουν πολλές πληροφορίες για διάφορα γεγονότα στις περιοχές της προξενικής τους αρμοδιότητας (από τα μέσα περίπου του 16ου αιώνα και μετά) οι οποίες, σε πολλές περιπτώσεις, αναπληρώνουν την έλλειψη άλλων πηγών. Πολύ σημαντική επίσης (δευτερογενής) πηγή είναι τα **ταξιδιωτικά έργα**, ιδίως αυτών που έζησαν αρκετά στον ελλαδικό χώρο και διακρίνονται για την αξιοπιστία τους (Leake, Scrofanì, Rouqueville {το δεύτερο έργο του} κ.ά.). Αρκεί, φυσικά, να διασταυρώνονται οι πληροφορίες που μας δίνουν με άλλες πηγές, γιατί συχνά περιέχουν ανακρίβειες και διαστρεβλωμένες ή φορτισμένες αρνητικά στερεότυπες εικόνες για την οθωμανική διοίκηση, για τους Τούρκους ή για τους Έλληνες (βλ. τη μελέτη του Ε. Σάϊντ, *Οριενταλισμός* στη Βιβλιοθήκη του Παν/μίου).

Τέλος, σημαντική ιστορική πηγή είναι για την περίοδο που μελετάμε τα διάφορα **μνημεία** (εκκλησίες, τζαμιά, χαμάμ, συναγωγές, βρύσες, κλπ). Όλα αυτά τα έργα του πολιτισμού -πέρα από την καθαρά αρχιτεκτονική ή αισθητική τους αξία- είναι μαρτυρίες νοοτροπιών, του τρόπου ζωής και του πιστεύω των ανθρώπων που τα δημιούργησαν, «μιλούν» με άλλο τρόπο και εν ολίγοις συμπληρώνουν τις γραπτές μαρτυρίες. Για παράδειγμα, τι μπορεί να σημαίνει το γεγονός ότι σε μία πόλη, όπως η Θεσσαλονίκη ή τα Γιάννενα, σώζονται μεγάλα τζαμιά (ορισμένα από τα οποία ήταν πριν ναοί) ή βρύσες με οθωμανικές επιγραφές ή πολλές, αλλά συγκριτικά μικρότερες σε σχέση με τη βυζαντινή περίοδο; Είναι κρίμα όμως, όπως λέει και ο απομνημονευτής του '21 Φωτ. Φωτάκος, το ότι τα περισσότερα οθωμανικά κτίσματα στον ελλαδικό χώρο, που αποτελούν μέρος της ιστορίας μας, καταστράφηκαν κατά τις πολεμικές συρράξεις ή αργότερα.

Όλες οι πηγές πρέπει να αξιοποιούνται από έναν ιστορικό. Αρκεί να διαθέτει κριτική ικανότητα και επιστημονική εντιμότητα. Οπωσδήποτε οι οθωμανικές πηγές είναι πολύ σημαντικές και εντελώς απαραίτητες, αλλά εξίσου σημαντικές είναι και οι ελληνικές, σερβικές κλπ. πηγές. Γιατί μπορεί, για παράδειγμα, ένα σουλτανικό φερμάνι να διατάσσει να φορολογούνται δίκαια οι υπήκοοί του -ιδίως οι μη μουσουλμάνοι- ή να καταδικάζει τη βίαιη αρπαγή των γαιών των *ραγιάδων*, αλλά το ερώτημα είναι αν τούτο εφαρμοζόταν σε κάθε γωνιά της Αυτοκρατορίας. Γι' αυτό, εκτός από τις **επίσημες** και **από τα πάνω πηγές** έχουμε ανάγκη από τις πιο ταπεινές **λαϊκές πηγές** που μας βοηθούν να μελετήσουμε τις συνθήκες της καθημερινής ζωής αυτών που έζησαν εκείνα τα δύσκολα χρόνια, να νοιώσουμε τους φόβους και τις αγωνίες τους, να «μπούμε στην ψυχή τους» (κάτι το πολύ δύσκολο) ώστε να αποφύγουμε τους αναχρονισμούς ή τις ωραιοποιήσεις της βιωμένης πραγματικότητας, κρίνοντας επί τη βάση σημερινών -πολύ διαφορετικών- γεγονότων και καταστάσεων.

3. Χρονολογικά και τοπικά όρια

Στην ελληνική ιστοριογραφία χρησιμοποιούμε ως συμβατικά όρια για την περίοδο που αποκαλούμε *Τουρκοκρατία* ή *Περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας* δύο χρονολογίες ορόσημα: το 1453 και το 1821. Πολύ σημαντικές βέβαια χρονολογίες, οι οποίες όμως δεν ανταποκρίνονται απολύτως στην πραγματικότητα γιατί οι κατακτήσεις αυτού που αποκαλούμε

ελληνικό ή ελλαδικό χώρο άρχισαν πολύ πριν το 1453 και, αντίθετα, σε πολλές ελληνικές περιοχές (Θεσσαλία, Μακεδονία, Ήπειρο, Κρήτη κ. ά) η οθωμανική κυριαρχία τελείωσε πιο αργά από ό,τι στις περιοχές εκείνες (Πελοπόννησο, Στερεά Ελλάδα, Εύβοια, Κυκλάδες) που συγκρότησαν το πρώτο νεοελληνικό κράτος το 1830. Εξάλλου, όπως τονίζει και ο ιστορικός Βασ. Παναγιωτόπουλος, «ακόμη και τα πιο σημαντικά χρονολογικά γεγονότα, π. χ. η Άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453) ή Γαλλική Επανάσταση (1789) ή έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης (1821) είναι τομές που αφορούν πλευρές μόνο της ιστορικής διαδικασίας, στιγμές μοναδικές στη ροή του ιστορικού χρόνου, που δίπλα τους άλλες πλευρές της πολιτικής και κοινωνικής ζωής μένουν ανεπηρέαστες και συνεχίζουν το δικό τους δρόμο (π. χ βιοτεχνία, κτηνοτροφία)». Το ερώτημα όμως που τίθεται είναι αν ισχύει απόλυτα αυτή η άποψη. Δεν επηρεάζονται δηλαδή, λίγο πολύ, όλες οι πλευρές της ζωής από τα μεγάλα γεγονότα; Ας μην ξεχνάμε ότι η αλλαγή κυριαρχίας (από το Βυζάντιο προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία) συνεπέφερε μεταβολές σε πολλά επίπεδα.

Ας μην ξεχνάμε, επίσης, ότι αυτό που αποκαλούμε *Νέος Ελληνισμός* -όρος που χρησιμοποιείται σε πολλά έργα (π.χ. από τον Απ. Βακαλόπουλο στην οκτάτομη ιστορία του *Νέου Ελληνισμού* ή στην πολύτομη πρόσφατη *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* υπό τη διεύθυνση του Βασίλη Παναγιωτόπουλου) δεν ενσωματώθηκε ταυτόχρονα στο κράτος που δημιουργήθηκε με την επανάσταση του Εικοσιένα. Αναφερόμαστε λοιπόν στον διάχυτο Ελληνισμό ως μία πολιτιστική οντότητα με κοινή γλώσσα, θρησκεία, παιδεία, κλπ.

Όσον αφορά στο τοπικό πλαίσιο, μιλώντας για ελληνικό χώρο την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας εννοούμε πρωτίστως τις περιοχές που αποτελούν το σημερινό ελληνικό κράτος· δεν αποκλείουμε όμως από το πεδίο μελέτης μας και περιοχές εκείνες όπου κατοικούσαν ή κατοικούν ακόμη συμπαγείς ελληνικοί πληθυσμοί (Μ. Ασία, Πόντο, Κύπρο κ. α.). Στα δύο τελευταία μαθήματα θα μας απασχολήσουν οι περιοχές εκείνες οι οποίες κατά την εξεταζόμενη περίοδο βρίσκονταν υπό βενετική κυριαρχία: κυρίως η Κρήτη, η οποία υποτάχθηκε οριστικά στους Οθωμανούς το 1669, η Τήνος, που παρέμεινε υπό βενετική κυριαρχία ως το 1715, και τα Επτάνησα (Ζάκυνθος, Ιθάκη και Κεφαλλονιά), που εντάχθηκαν οριστικά στο κράτος της Βενετίας στα 1485-1500. *Εξαίρεση αποτελεί η Λευκάδα (Αγία Μαύρα τότε), όπου η βενετοκρατία αρχίζει με τη συνθήκη του Κάρλοβιτς (1699). Είναι το μόνο νησί του Ιονίου που γνώρισε μακρά τουρκική κατοχή δύο περίπου αι. (1479-1684).

Η προσοχή μας λοιπόν στα έντεκα πρώτα μαθήματα θα επικεντρωθεί στους *ραγιαδες*, δηλαδή στους χριστιανούς -με τη έννοια που πήρε ο όρος ραγιας από τον 18ο αι.- εφόσον εκεί εντάσσονταν οι κατακτημένοι βάσει της θεολογικής αντίληψης που καθόριζε την οργάνωση του οθωμανικού κράτους και λιγότερο στην κυρίαρχη τουρκική κοινωνία.

Β. Παλαιότερες και σύγχρονες προσεγγίσεις των ζητημάτων που αφορούν στον ελλαδικό χώρο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.

Ένα άλλο πολύ σημαντικό ζήτημα είναι ο τρόπος με τον οποίο μελετάμε τα γεγονότα της εν λόγω περιόδου. Πιστεύω ότι πρέπει, ασυζητητί, **να αποκλείσουμε τις μονόπλευρες προσεγγίσεις** ιστορικών, που θεωρούσαν ή θεωρούν ακόμη συλλήβδην όλη αυτή την περίοδο ως «μαύρη» και όλους τους Τούρκους ως «βαρβάρους» (ασφαλώς υπήρξαν πολλοί τέτοιοι) και της προσίδουν, γενικεύοντας τα πράγματα και παραβλέποντας τα πορίσματα των πιο πρόσφατων ερευνών, μόνο αρνητικούς χαρακτηρισμούς. Τέτοιες προσεγγίσεις είναι σίγουρα

αντιεπισημονικές και αντιϊστορικές. Από την άλλη όμως πλευρά, πιστεύω ότι πρέπει να **αποκλείσουμε και τις αναχρονιστικές ωραιοποιήσεις του παρελθόντος** που παρατηρούνται σήμερα σε ορισμένους ιστορικούς -τη στιγμή που οι πηγές μας μάς πείθουν για το αντίθετο- στο όνομα των καλών σχέσεων -που όλοι μας θέλουμε να έχουμε- με τη σημερινή Τουρκία ή λόγω διαφόρων άλλων σκοπιμοτήτων. Κανείς δεν μπορεί, για παράδειγμα, να αρνηθεί τις ποικίλες και δυσβάσταχτες διακρίσεις που υπήρχαν την περίοδο αυτή σε βάρος των χριστιανών. Η ιστορία γράφεται άπαξ δια παντός και, κατά συνέπεια, δεν μπορούμε να την «κόβουμε και να την ράβουμε στα μέτρα μας». Νομίζω ότι επιβάλλεται, ιδίως σήμερα να προχωρήσουμε σήμερα ως επιστήμονες σε μία νηφάλια, ψύχραιμη και **αντικειμενική, μελέτη όλων των πηγών** που διαθέτουμε προκειμένου να διαμορφώσουμε μια «αντικειμενική» και όσο γίνεται πιο κοντά στην αλήθεια εικόνα για το ιστορικό μας παρελθόν. Για να το πετύχουμε χρειάζεται να εξειδικεύσουμε τη μελέτη μας ερευνώντας τις συνθήκες που επικρατούσαν σε ένα συγκεκριμένο τόπο και σε μία συγκεκριμένη χρονική στιγμή και όχι ισοπεδώνοντας τον τόπο και το χρόνο, τη στιγμή μάλιστα που ο χρόνος αυτός ήταν μακρύς. Οι όποιες απλουστευτικές γενικεύσεις δεν είναι ίδιον του (καλού) ιστορικού.

Όπως τονίζει η ιστορικός Ελένη Γκαρά στην ελληνική έκδοση του βιβλίου μίας από τις μεγαλύτερες οθωμανολόγους του καιρού μας, της Soraiya Faroqhi, που φέρει τον τίτλο *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*, Λονδίνο 2005 (ελληνική μεταφρ. 2009), παρατηρείται σήμερα μία τάση αναθεώρησης της εικόνας που είχε σχηματιστεί παλαιότερα για την Οθ. Αυτοκρατορία, υπό το φως νέων μελετών. Κεντρικό μέλημα των συγγραφέων που ασχολούνται με την οθωμανική ιστορία είναι η αναθεώρηση των ευρωκεντρικών και οριενταλιστικών προσεγγίσεων, που συνεχίζουν ν' αναπαράγονται σε βιβλία για το ευρύ κοινό. Οι αναθεωρήσεις αυτές αφορούν όλες τις πλευρές οργάνωσής της: πολιτική ιδεολογία, νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας, τις σχέσεις μουσουλμάνων και αλλόθρησκων, τη σύνδεση του κέντρου με τις επαρχίες, τις σχέσεις της με τα ευρωπαϊκά κράτη, κοινωνικούς-οικονομικούς μετασχηματισμούς κλπ. Το στερεότυπο του «βάρβαρου έθνους» των Τούρκων έχει αναθεωρηθεί, τονίζει η ίδια, από τη σύγχρονη ιστοριογραφία.

Στο επίκεντρο των αναθεωρήσεων βρίσκεται η αμφισβήτηση του λεγόμενου σχήματος της παρακμής, που θεωρούσε την οθωμανική περίοδο ως περίοδο παρακμής, σε σύγκριση με την προηγούμενη βυζαντινή. Στην καθιερωμένη προσέγγιση ως περίοδος ακμής (πολιτικοστρατιωτικής) θεωρείται η περίοδος από τον 13ο ως τον 16ο αι., που κορυφώνεται κατά τη «χρυσή εποχή» της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1520-1566) και οι επόμενοι αιώνες ως παρακμή η οποία δεν ανακόπηκε παρά τις εκσυγχρονιστικές προσπάθειες του 19ου αι. Πρόκειται για ένα μεγάλο ζήτημα στο οποίο δεν μπορούμε να υπεισέλθουμε εδώ. Πρέπει όμως, κατά τη γνώμη μου, να δεχθούμε πως ο τουρκικός λαός έχει να επιδείξει και έργα πολιτισμού (ποίηση, ωραία οικοδομήματα κλπ) και όχι μόνο πολεμικές κατακτήσεις. Αλλά από την άλλη πλευρά βλέπουμε πως με την κατάκτηση των ελληνικών περιοχών, εκτός από τις πολλές υλικές καταστροφές και τις απώλειες ζώων που αυτές προξένησαν, σταμάτησε απότομα η πολιτιστική δημιουργία (π. χ. η αναγέννηση στο Δεσποτάτο του Μυστρά ή η ακμή στις τέχνες και στα γράμματα τον 16ο-17ο αι. στην Κρήτη). Άρα, πρέπει να δεχόμαστε την αναθεώρηση παρωχημένων απόψεων, αρκεί να μη γίνεται άκριτα και σε βάρος της ιστορικής αλήθειας.

Με την κατάληψη της Κρήτης (με εξαίρεση τα παράκτια φρούρια της Σούδας, της Γαμβρούσας και της Σπιναλόγκας) ολοκληρώθηκε η κατάκτηση όλου σχεδόν του ελληνικού

χώρου (με εξαίρεση τα Επτάνησα) από τους Οθωμανούς και γι' αυτό θεωρείται ως συμβατικό τέλος της πρώτης περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας.

Γ. Η κοινωνική-οικονομική κατάσταση του λαού στον ελληνικό χώρο πριν από την Άλωση

Η μελέτη της κοινωνικής-οικονομικής κατάστασης που επικρατούσε σε διάφορες περιοχές του ελλαδικού χώρου πριν από την Άλωση ή πριν από την κατάκτησή τους από τους Οθωμανούς Τούρκους δείχνει ότι οι συνθήκες ζωής της μεγάλης μάζας του λαού (ιδίως των δουλοπάροικων που ήταν δεμένοι με τη γη που καλλιεργούσαν) κάθε άλλο παρά ιδανικές ήταν. Στη Μ. Ασία, στην Πελοπόννησο και αλλού οι φτωχοί αγρότες και τα κατώτερα στρώματα των πόλεων υπέφεραν από τις βαρείες φορολογίες, τις αρπαγές γαιών τους από πλούσιους τιμαριώτες (*προνοϊάριους*) κλπ, γεγονότα που τα καταγγέλει ο μεγάλος φιλόσοφος Γεμιστός Πληθων, που μιλούσε για αναγκαίες κοινωνικές μεταρρυθμίσεις στο Δεσποτάτο του Μυστρά λίγο πριν την κατάλυσή του. Καταπιέσεις υφίσταντο, επίσης, και οι ορθόδοξοι χριστιανοί στις βενετοκρατούμενες (Κρήτη, Κύπρο κ. α.) ή γενουοκρατούμενες (Χίο) περιοχές. Γι' αυτό πολλοί κάτοικοι αυτών των περιοχών κατέφευγαν σε τουρκοκρατούμενα εδάφη αναζητώντας εκεί μια καλύτερη μοίρα και απαλλαγή από τα δεινά τους.

Αν τα έχουμε αυτά υπόψη μας μπορούμε νομίζω να καταλάβουμε καλύτερα γιατί, σε ορισμένες περιπτώσεις, οι χριστιανοί δεν πρόβαλαν αντίσταση στον τουρκικό στρατό. Άλλωστε ο ίδιος ο σουλτάνος Μωάμεθ ή Μεχμέτ Β' ο Πορθητής, ορθά σκεπτόμενος με τα δικά του «διπλωματικά» κριτήρια, δεν επέβαλε -στην αρχή τουλάχιστον- βαρεία φορολογία σε περιοχές υποτάσσονταν χωρίς αντίσταση ή παραχωρούσε προνόμια (π.χ. στην Πάτρα) προκειμένου να προσεταιριστεί τον ντόπιο πληθυσμό, πράγμα που το πέτυχε. Αλλού οι Οθωμανοί χρησιμοποιούσαν το φόβο του σπαθιού και αλλού το όπλο της διπλωματίας. Επομένως σε αρκετές περιπτώσεις η θέση των ακτημόνων γεωργών βελτιώθηκε ή τουλάχιστον δεν επιδεινώθηκε. Από το σημείο όμως αυτό ως το σημείο του να υποστηρίζεται από Τούρκους ή άλλους ιστορικούς ότι οι Οθωμανοί Τούρκοι όχι μόνο δεν κατέλαβαν με τη βία τις περιοχές που ανήκαν πριν στο Βυζάντιο, αλλά, αντίθετα, ότι τις απελευθέρωσαν από τον βυζαντινό ζυγό ή απόσταση είναι πολύ μεγάλη! Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε τις πολλές καταστροφές πόλεων και χωριών, τις σφαγές και αιχμαλωτίσεις χιλιάδων αμάχων, για τις οποίες έχουμε ατράνταχτες μαρτυρίες, κλπ.

Δ. Η κατάκτηση του ελλαδικού χώρου: (χρονολόγιο-συνθήκες κατακτήσεων)

1. Κατακτήσεις των Οθωμανών προ του 1453

Η είσοδος Σελτζούκων Τούρκων στη Μ. Ασία έγινε με τη νίκη τους στη μάχη του **Ματζικέρτ (1071)** και η εδραίωσή τους με τη νίκη στο **Μυριοκέφαλο (1175)**. Οι πολεμιστές της πίστης (*γαζήδες*) είχαν δικό τους κώδικα πολέμου και η εξασφάλιση των απαραίτητων μέσων διαβίωσης επιτυγχανόταν μέσω του πολέμου και της λεηλασίας. Το σημαντικότερο από τα τουρκικά εμιράτα ή σουλτανάτα ήταν αυτό των Οθωμανών, με ιδρυτή τον **Οσμάν (1299)**, που θεωρείται ιδρυτής της Οθ. Αυτοκρατορίας. Ο πατέρας του Οσμάν, ο Ερτογούλ, υπηρετούσε τον τελευταίο σουλτάνο του Ικονίου. Στα **1326** η Προύσα πέρασε στην κυριαρχία του διαδόχου του, του Ορχάν, και έγινε η πρώτη πρωτεύουσα των Οθωμανών.

Στις 2 Μαρτίου **1354** τρομερός σεισμός κατέστρεψε το φρούριο της **Καλλίπολης** (στην ευρωπαϊκή πλευρά του στενού των Δαρδανελίων). Οι κάτοικοί της τρομοκρατημένοι

εγκατέλειψαν τις εστίες τους και οι Οθωμανοί υπό τον Σουλεϊμάν, γιο του Ορχάν, εκμεταλεύτηκαν αυτό το γεγονός, πέρασαν τα στενά και την κατέλαβαν. Έτσι οι Τούρκοι πάτησαν το πόδι τους στην Ευρώπη. Πρόκειται για πολύ σημαντικό ως προς τις συνέπειές του γεγονός. Στα επόμενα χρόνια κατακτιέται η Θράκη. Το **1369** κατελήφθη η **Αδριανούπολη** και έγινε πρωτεύουσα των ευρωπαϊκών κτήσεων των Οθωμανών. Στις ιστορικές μάχες της **Μαρίτσας** ή Έβρου (**1371**) και του **Κοσσυφοπεδίου** (**1389**) εξουδετερώθηκε η αντίσταση των Βουλγάρων και Σέρβων, αντίστοιχα. Όσον αφορά στις κατακτήσεις ελληνικών περιοχών, πριν από την Άλωση, πρέπει να σημειώσουμε ιδίως την **κατάληψη**, το: **1430** της **Θεσσαλονίκης** και την ίδια χρονιά την παράδοση των **Ιωαννίνων** στον Σινάν πασά.

2. Οι σπουδαιότερες κατακτήσεις στον ελλαδικό χώρο από το 1453 ως το 1669

1460: Κατάληψη της Αθήνας και της Πελοποννήσου. (*εκτός από κάποιες βενετοκρατούμενες πόλεις).

1461: Κατάλυση του κράτους της Τραπεζούντας.

1470: Οι Οθωμανοί κατακτούν την Εύβοια.

1480: Οι Οθωμανοί αποβιβάζονται στο Οτράντο.

1499: Κατάληψη της Ναυπάκτου.

1500: Κατάληψη της Μεθώνης και της Κορώνης.

1497: Ολοκληρώνεται η κατάκτηση της Αλβανίας.

1522: Κατάληψη της Ρόδου που την κατείχαν οι Ιωαννίτες ιππότες.

1526: Οι Οθωμανοί νικούν τους Ούγγρους στο Μόχατς και καταλαμβάνουν τη Βούδα.

1529: Οι Οθωμανοί πολιορκούν για πρώτη φορά τη Βιέννη (27 Σεπτ. -15 Οκτ.).

1540: Κατάληψη Ναυπλίου και Μονεμβασιάς. (* Ολοκληρώνεται η κατάκτηση της Πελοποννήσου).

1566: Η Χίος περνάει από τη γενουατική στην οθωμανική κυριαρχία.

1571: Κατάκτηση της Κύπρου.

1683: Οι Τούρκοι αποτυγχάνουν, για δεύτερη φορά, να καταλάβουν τη Βιέννη.

1645: Έναρξη του Κρητικού πολέμου.

1669: Ολοκλήρωση κατάκτησης της Κρήτης.

Να σημειώσουμε εδώ ότι ο οθωμανικός στρατός κατέλαβε, για τρεις μήνες (το καλοκαίρι του 1480) την περιοχή του Οτράντο στην νότια Ιταλία (απέναντι από την Αλβανία). Γρήγορα όμως αποσύρθηκε. Στην κεντρική Ευρώπη οι Τούρκοι έφθασαν ως την Ουγγαρία, καταλαμβάνοντας τη Βούδα, ύστερα από τη νίκη που πέτυχαν εναντίον των αψβουργικών δυνάμεων στην ονομαστή **μάχη του Μόχατς** (29 Αυγούστου **1526**). Στη **δεύτερη απόπειρά τους να καταλάβουν τη Βιέννη** (Σεπτέμβριος **1683**) η πόλη σώθηκε χάρη στην βοήθεια του βασιλιά της Πολωνίας Sobieski και του αρχιστρατήγου των αψβουργικών δυνάμεων δούκα Καρόλου της Λωραίνης. Ποια θα ήταν, άραγε, η τύχη της δυτικής Ευρώπης αν οι Οθωμανοί πετύχαιναν να κατακτήσουν τη Βιέννη; Θα ήταν, σίγουρα, αρνητικές οι συνέπειες, όπως υποστηρίζουν πολλοί ιστορικοί; Ίσως ναι, αλλά στην ιστορία δεν μπορούμε να απαντάμε εύκολα σε υποθέσεις που κάνουμε σχετικά με την εξέλιξη των ιστορικών γεγονότων .

3. Η μέθοδος και η σημασία του τρόπου κατάκτησης

Οι γρήγορες κατακτήσεις των Τούρκων στα Βαλκάνια βασίστηκαν στον πολύ καλά οργανωμένο στρατό τους και ιδίως στον ιερό φανατισμό με τον οποίο πολεμούσαν οι *γαζήδες* και οι γενίτσαροι, οι οποίοι προσδοκούσαν ανταμοιβή από τη λεηλασία των περιοχών που καταλάμβαναν. Εδώ πρέπει να υπογραμμίσουμε το ότι, σύμφωνα και με το ισλαμικό δίκαιο

και την παλαιά ισλαμική/αραβική παράδοση, όσες πόλεις ή περιοχές αμύνονταν στα οθωμανικά στρατεύματα υφίσταντο καταστροφές, λεηλασίες, σφαγές, αιχμαλωτίσεις του άμαχου πληθυσμού τους κλπ. Τούτο συνέβη σε πολλές περιπτώσεις, όπως, στην άλωση της Χαλκίδας (1470), του Ναυπλίου (1715) κ.α. Αντίθετα, όσοι υποτάσσονταν χωρίς αντίσταση δεν αντιμετώπιζαν καμία τιμωρία, συχνά δε τους παραχωρούνταν και διάφορα προνόμια (φοροαπαλλαγές ή απαλλαγή από το παιδομάζωμα), όπως έγινε στα Γιάννενα (*Ορισμός του Συνάν Πασά**). [Δόθηκε σε φωτοτυπία και σχολιάστηκε σύντομα αυτό το έγγραφο, βλ. *Πηγές*, αρ. 1]. Ας σημειωθεί ότι αυτά τα προνόμια καταργήθηκαν σταδιακά μετά το 1611, ύστερα από την κατάπνιξη της δεύτερης εξέγερσης του Διονυσίου του «Φιλοσόφου». Αλλού, δόθηκαν προνόμια σε συγκεκριμένες οικογένειες, όπως στη Βέρροια [βλ. *Πηγές*, αρ. 1α] Πρόκειται για μία πολύ σημαντική και καθοριστική παράμετρο της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο, που πρέπει να την έχουμε υπόψη μας θα εξετάζουμε τα διάφορα γεγονότα στα μαθήματα που θα ακολουθήσουν.

Μάθημα 2ο

Η ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ

A. Πώς βίωσε ο ελληνικός λαός το γεγονός της Άλωσης - Θρύλοι, χρησμοί, προφητείες για την άλωση και τη μελλοντική αποκατάσταση του Γένους.

Η άλωση της Κωνσταντινούπολης βιώθηκε ως ένα βαρυσήμαντο και **κοσμοϊστορικό γεγονός** που άσκησε πολύ μεγάλη συναισθηματική επίδραση στους χριστιανούς εκείνης της εποχής, γιατί η Πόλη δεν εθεωρείτο μόνο πρωτεύουσα του Βυζαντινού κράτους, αλλά και κοινό κτήμα του χριστιανικού κόσμου και του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο η Άλωση συγκίνησε τότε και για αιώνες αργότερα όλους τους ευρωπαϊκούς λαούς, ιδίως τους Ορθόδοξους χριστιανούς, προκαλώντας βαθειά θλίψη και μια λαϊκή αντίδραση, η οποία δεν μπόρεσε να πάρει τη μορφή οργανωμένης αντιτουρκικής σταυροφορίας κυρίως λόγω των αλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων των ευρωπαϊκών κρατών.

Στη συνείδηση των ανθρώπων της εποχής η Κωνσταντινούπολη φαινόταν απόρθητη γιατί οι χριστιανοί απολάμβανε τη θεϊκή προστασία. Οι αντιλήψεις αυτές συνέχισαν να διατηρούνται και μετά την πρώτη άλωση της Πόλης από τους Σταυροφόρους (το 1204). Κατά τη λαϊκή πίστη, το τέλος της Κωνσταντινούπολης, ταυτιζόταν συνήθως με την άλωσή της από κάποιον αλοεθνή λαό ή την καταστροφή από μεγάλο σεισμό, ή άλλες φυσικές αιτίες. Σε κάθε περίπτωση, όπως φαίνεται σε πολλά κείμενα, το τέλος της Πόλης ταυτιζόταν με το τέλος του κόσμου. Οι εσχατολογικές αυτές αντιλήψεις οδήγησαν τους Βυζαντινούς, των τελευταίων ιδίως χρόνων της Αυτοκρατορίας, σε μία αγωνιώδη προσπάθεια αναζήτησης σημείων που θα προμήνυαν το τέλος της. Αναφέρεται χαρακτηριστικά η περίπτωση της πτώσης του τρούλλου της Αγίας Σοφίας (το 1346) η οποία θεωρήθηκε ως προμήνυμα μεγάλων δεινών. Άλλωστε το ηθικό του λαού το είχαν υποσκάψει όχι μόνο η εξαθλίωση της αγροτικής τάξης, που χαρακτηρίζει την περίοδο των Παπαιολόγων, αλλά και ολόκληρος κύκλος «προφητειών» που θεωρούσαν την επικράτηση των Τούρκων ως αναπόφευκτη.

Μετά την Άλωση του 1453 έγιναν πολλές συζητήσεις για τα **αίτια** αυτού του γεγονότος, ιδίως στους θρησκευτικούς κύκλους Ανατολής και Δύσης και επαναλήφθηκαν οι γνωστές **θεολογικές ερμηνείες**: οι Δυτικοί θεώρησαν ως αιτία κατάλυσης του βυζαντινού κράτους τις αμαρτίες των Ορθοδόξων και ειδικά το σχίσμα, ενώ οι Ορθόδοξοι δεν δέχονταν ότι η νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε με την πτώση θα ήταν μόνιμη, αλλά ότι ο Θεός την επέτρεψε για να τους «παιδεύσει», δηλαδή για να τους σωφρονίσει λόγω των αμαρτιών τους και ότι ύστερα από χρόνια θα έρχόταν η απελευθέρωση της Πόλης και η αποκατάσταση του μεγαλείου της Αυτοκρατορίας. [βλ. Πηγές, αρ. 2] Η πίστη στη μελλοντική απελευθέρωση δεν χάνεται ούτε στις πιο δύσκολες ώρες. Είναι τόσο δυνατή ώστε ο λαϊκός ποιητής του Πόντου, διερμηνεύοντας, ασφαλώς, τους μύχιους πόθους των συμπατριωτών του, αισθάνεται την ανάγκη να παρηγορήσει τους θλιμμένους αγίους με τους παρακάτω γνωστούς στίχους:

Μη κλαις, μη κλαις αι-Γιάννη μου και δερνοκοπιάσκα,

Η Ρωμανία πέρασεν, η Ρωμανία επάρθεν.

Η Ρωμανία κι αν πέρασεν ανθεί και φέρει κι άλλο.

Αυτοί οι στίχοι θυμίζουν πολύ το πολυθρύλητο δημοτικό τραγούδι της *Αγιά-Σοφιάς*, που αναφέρεται στην άλωση της Κωνσταντινούπολης και το οποίο εκφράζει την ίδια ακλόνητη πεποίθηση των υπόδουλων Ελλήνων για τη μελλοντική επελευθέρωση:

Σώπασε κυρά Δέσποινα και μην πολυδακρίζεις,

πάλι με χρόνια με καιρούς, πάλι δικά μας θ'άναι.

Άλλα, πάλι, δημοτικά τραγούδια *ενθυμήσεις*, αλλά και κείμενα επώνυμων ανδρών εκφράζουν τον αβάσταχτο πόνο του λαού για το πάρσιμο της Πόλης και μας μεταφέρουν στο κλίμα της ζοφερής εκείνης περιόδου. [βλ. *Πηγές*, αρ. 3].

Ας έλθουμε τώρα στους **θρύλους και τους χρησμούς** που κυκλοφορούν στον χριστιανικό κόσμο της Ανατολής μετά την Άλωση. Ήδη από τις αρχές του 15ου αι. με τη ραγδαία πρόοδο των οθωμανικών κατακτήσεων, η πτώση της Βασιλεύουσας φαινόταν αναπόφευκτη. Οι χριστιανοί όμως δεν έπαψαν να ελπίζουν ότι κάτι θα μεσολαβούσε που θα μετέβαλλε την πορεία των γεγονότων και θα άλλαζε τελικά τον ρου της ιστορίας υπέρ αυτών. Ήταν αδύνατο να πιστέψουν ότι ο Θεός θα τους εγκατέλειπε στα χέρια των μουσουλμάνων. Οι ελπίδες αυτές για θεϊκή επέμβαση έδωσαν λαβή για τη **δημιουργία προφητικών χρησμών και παραδόσεων** οι οποίοι, με την πάροδο του χρόνου, πήραν τη μορφή θρύλου και διαδόθηκαν σε κάθε γωνιά του ορθόδοξου κόσμου, ιδίως του ελληνικού.

Ένας από τους πιο χαρακτηριστικούς **θρύλους** που κυκλοφόρησε αρκετά χρόνια πριν από την Άλωση και είχε ευρύτατη λαϊκή απήχηση, ανέφερε ότι οι Τούρκοι θα πολιορκούσαν την Κωνσταντινούπολη και όταν θα εξουδετέρωναν την άμυνα των Ελλήνων θα εισορμούσαν στο κέντρο της πόλης, ως τον λεγόμενο κίονα του Μεγάλου Κωνσταντίνου, καταδιώκοντας και σφάζοντας τους "Ρωμαίους/Ρωμιούς". Η χρονική αυτή στιγμή θα ήταν η πιο κρίσιμη και οδυνηρή για τους χριστιανούς. Αμέσως μετά θα κατέβαινε άγγελος από τον ουρανό, θα έδινε τη ρομφαία του σε κάποιο άγνωστο και φτωχοντημένο άτομο, που θα βρισκόταν εκεί κοντά, και θα έλεγε «*Λάβε τη ρομφαία αυτή και εκδικήσου το λαό του Κυρίου*». Από εκείνη τη στιγμή θα άλλαζε άρδην η πορεία των γεγονότων. Οι *Ρωμιοί*, με επικεφαλής τον άγνωστο, θα έτρεπαν σε άτακτη φυγή τους Τούρκους και θα τους καταδίωκαν ως τα σύνορα της Περσίας στη θέση Μονοδένδρι ή Κ ό κ κ ι ν η Μ η λ ι ά (Kizil Elma), όπως επικράτησε να ονομάζεται στις μεταγενέστερες παραδόσεις της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας. Η **προφητεία** αυτή ήταν τόσο διαδεδομένη μεταξύ των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης, ώστε κατά την πολιορκία της οι φρουροί των παραλιακών τειχών, περιμένοντας τη θεϊκή λύση, κλείδωσαν την πύλη και έριξαν τα κλειδιά στη θάλασσα παραδίδοντας έτσι πλήθη Ελλήνων στη σφαγή. Η προφητεία αυτή διατηρήθηκε ως την εποχή της πολιορκίας της Πόλης (1453) και ο «*πένης βασιλιάς*» ταυτίστηκε με τον Κων/ντίνο Παλαιολόγο στον οποίο οι Έλληνες είχαν εναποθέσει όλες τις ελπίδες τους. Όμως τα τραγικά γεγονότα που ακολούθησαν τις διέψευσαν τις ελπίδες.

Η νέα κατάσταση που επιβλήθηκε από τον κατακτητή προκαλούσε αβάσταχτη θλίψη στις ψυχές των χριστιανών. Η συμφορά της Άλωσης φαινόταν τόσο τρομερή ώστε τα πρώτα χρόνια πολλοί Έλληνες, ιδιαίτερα οι εκπρόσωποι των ανώτερων τάξεων, είχαν χάσει κάθε ελπίδα ότι η Αυτοκρατορία έμελλε να αποκατασταθεί. Με την πάροδο δε των χρόνων οι έντονες ανησυχίες τους για το μέλλον συνδύαστηκαν με όσα ήταν γνωστά από την **χρησμολογική γραμματεία** για τον «*π έ ν η -τον φτωχό- β α σ ι λ ι ά*». Έτσι πλάστηκε η πιο ποιητική και επιβλητική -αλλά συνάμα και η πιο απατηλή και μεγαλοϊδεϊστική- παράδοση του νεώτερου Ελληνισμού, η οποία κυριάρχησε αιώνες ολόκληρους από την εποχή εκείνη ως τη μικρασιατική καταστροφή του 1922, ο πολύ γνωστός θρύλος για τον «*μ α ρ μ α ρ ω μ έ ν ο β α σ ι λ ι ά*», που ταυτίστηκε με τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, ο οποίος, κατά την παράδοση, δεν πέθανε, αλλά μαρμαρώθηκε και θα έμπαινε κάποτε στην Πόλη από τη Χρυσόπορτα για να καταδιώξει τους Τούρκους ως την *Κόκκινη Μηλιά*. Πραγματικά ο Κων/νος ΙΑ' έγινε σύμβολο

των πόθων και των ελπίδων των Ελλήνων για την ελευθερία. Αξιοσημείωτο είναι ότι η παράδοση για την Κόκκινη Μηλιά, με άλλη όμως ερμηνεία, υπήρχε και στους Τούρκους.

Οι χρησμοί αυτοί και οι προφητείες διαδόθηκαν σ' όλο τον ελληνικό χώρο και πέρα απ' αυτόν σε όλους τους χριστιανικούς λαούς της Ευρώπης, ιδίως στη Ρωσία. Μάλιστα, σύμφωνα με ένα παλαιό χρησμό, το «ξ α ν θ ό γ έ ν ο ς», που στην αρχή ταυτίστηκε με τους Φράγκους και μετά τον 16ο αι. με τους Ρώσους, θα επενέβαινε για να σώσει τους Έλληνες. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο τσάρορτης Ρωσίας Ιβάν Γ', που ανήλθε στο θρόνο το 1462, οικειοποιήθηκε τον βυζαντινό δικέφαλο αετό που κοσμούσε έκτοτε τον θρόνο του. Μ' αυτή την ενέργεια ήθελε να δείξει ότι η Ρωσία γινόταν πλέον κληρονόμος και διάδοχος του βυζαντινού κράτους και η Μόσχα η τρίτη Ρώμη.

Ολοκληρώνοντας αυτό το ζήτημα πρέπει να τονίσουμε ότι αυτές οι παραδόσεις και οι θρύλοι παρηγορούσαν και στήριζαν τον ελληνικό λαό σ' όλη τη μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και χρησιμοποιήθηκαν από τους αρχηγούς επαναστατών στις διάφορες εξεγέρσεις. Με τέτοιους, π. χ., χρησμούς ο επίσκοπος Τρίκκης Διονύσιος Β' (ο επονομαζόμενος από τους χριστιανούς «Φιλόσοφος» και από από τους Οθωμανούς, χλευαστικά, «Σκυλόσοφος») ξεσήκωνε στις αρχές του 17ου αι. τους υπόδουλους σε επανάσταση. Όμως η τραγική τότε διάψευση των ελπίδων των Ελλήνων προκάλεσε την αντίδραση ορισμένων λογίων και την αποδοκιμασία αυτών των χρησμών.

B. Ιδεολογικά ρεύματα και στάση των υπόδουλων Ελλήνων έναντι των Οθωμανών κατακτητών.

Ένα πολύ σημαντικό ζήτημα ήταν το ποια στάση τήρησαν οι υπόδουλοι Έλληνες -ιδίως οι ηγετικές ομάδες- έναντι των Οθωμανών κατακτητών. Πρόκειται για ένα ζήτημα που δεν έχει μελετηθεί όσο θα έπρεπε. Όπως έδειξαν οι μελέτες του Χρ. Πατρινέλη, του Ιω. Χασιώτη και του Αστέριου Αργυρίου, μετά την άλωση της Πόλης διαμορφώθηκαν **τρεις στάσεις** που αντιπροσωπεύουν αντίστοιχες ιδεολογικές θέσεις του Ελληνισμού έναντι των ξένων κυριάρχων: **1ο.** Η παθητική, με στήριγμα τις σχετικές «προφητείες», αναμονή της ημέρας του λυτρωμού, **2ο.** Ο συμβιβασμός με τη νέα κατάσταση και **3ο.** Η δυναμική αντιμετώπιση του προβλήματος της εθνικής ανεξαρτησίας με προσπάθειες Ελλήνων λογίων ή κληρικών για πρόκληση «σταυροφοριών» από τη Δύση ή από τη Ρωσία, σε συνδυασμό με την εκδήλωση επαναστατικών κινημάτων στον ελληνικό χώρο. Αυτές οι ιδεολογίες και οι στάσεις επικρατούν, λίγο πολύ, σε όλη τη μακρά περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας.

α. Παθητική αναμονή της ημέρας του λυτρωμού.

Γι' αυτή την ιδεολογία/στάση μιλήσαμε παραπάνω. Ας δούμε τις δύο άλλες.

β. Συνεργασία Ελλήνων και Οθωμανών

Ήδη από τις παραμονές της Άλωσης οι πολέμιοι της θρησκευτικής και πολιτικής προσέγγισης με την Καθολική Δύση είχαν αρχίσει να προσανατολίζονται προς την προσωρινή, όπως τουλάχιστον ήλπιζαν, λύση της συνεργασίας με τους Οθωμανούς. Ένα μεγάλο μέρος της θρησκευτικοπολιτικής ηγεσίας του ελληνικού κόσμου αναζήτησε αυτό το δρόμο ως τη μόνη δυνατή διέξοδο για την αποσόβηση άμεσων εθνικών καταστροφών, με την ελπίδα ότι αυτή η στάση θα περιέσωζε τον Ελληνισμό, ώστε να αγωνιστεί για την ελευθερία όταν θα δημιουργούνταν οι κατάλληλες συνθήκες. Την προσέγγιση αυτή την επιδίωκαν στην αρχή και οι ίδιοι οι Οθωμανοί. Μάλιστα ο Μωάμεθ ή Μεχμέτ Β', ο Πορθητής, προσπάθησε να αξιοποιήσει τη λαμπρή βυζαντινή παράδοση, υιοθέτησε την ελληνική γλώσσα στη διπλωματία

και χρησιμοποίησε τον τίτλο «*αμιράς Τουρκορωμαίων*». Οι πιο ένθερμοι εκπρόσωποι αυτής της τάσης ήταν οι ανθενωτικοί, οι δύσπιστοι σε επέμβαση από τη Δύση κάθε υπέρ της Ελλάδας και όσοι ήταν αντίθετοι σε κάθε επαναστατική ενέργεια. Ο πρώτος μετά την Άλωση πατριάρχης, ο **Γεννάδιος Σχολάριος**, είναι ένας από τους πιο επιφανείς θιασιώτες της ελληνοτουρκικής συνεργασίας, με πατριωτικά όμως κίνητρα, στοχεύοντας στη διάσωση του Γένους μέσω και της εξασφάλισης εκκλησιαστικών και άλλων προνομίων. Την προσέγγιση με τους Οθωμανούς την επεδίωξαν και οι περισσότεροι διάδοχοί του στον πατριαρχικό θρόνο της Κων/πολης. Υπήρξαν όμως και εξαιρέσεις πατριαρχών ή επισκόπων οι οποίοι, υπό την επήρεια της δυτικής προπαγάνδας αναζήτησαν (τον 16ο και τον 17ο αι.) άλλες λύσεις στο εθνικό πρόβλημα, έξω από κάθε συνεργασία με τους Οθωμανούς. Κατά τη διάρκεια δε της μακραίωνης οθωμανοκρατίας ορισμένοι επίσκοποι πρωτοστάτησαν σε απελευθερωτικά κινήματα. Τους σκοπούς της ελληνοτουρκικής προσέγγισης υπηρέτησαν συχνά και Έλληνες που είχαν εμπιστευτικές θέσεις στην οθωμανική διοικητική μηχανή (δραγουμάνοι κ. ά.).

Οι προσπάθειες αυτές είχαν ενίοτε θετικές επιπτώσεις. Δεν ήταν όμως σπάνιες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες η τακτική της συνεργασίας με τον κατακτητή κατέληγε στη δημιουργία δυσμενών καταστάσεων τόσο για την Εκκλησία όσο και για τα μακροπρόθεσμα συμφέροντα των Ελλήνων και των άλλων Ορθόδοξων βαλκανικών λαών. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της στάσης θα μπορούσαν να αναφερθούν ο δουλοπρεπής ιστορικός της Άλωσης **Κριτόβουλος ο Ίμβριος** και ο καιροσκόπος **Γεώργιος Αμιρούτζης** από την Τραπεζούντα (μέσα 15ου αι.). Περισσότερο ειλικρινής, αλλά χιμαιρική ήταν η στάση του ουμανιστή **Γεωργίου Τραπεζούντιου**, ο οποίος πίστευε για ένα διάστημα στην αρμονική σύζευξη του ελληνικού και του μουσουλμανικού στοιχείου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έστειλε μάλιστα σχετική πραγματεία στον σουλτάνο Μεχμέτ Β'. Η κίνηση αυτή, που βρήκε αργότερα μιμητές στο πολιτικό πεδίο, στηριζόταν στην πεποίθηση ότι υπήρχε δυνατότητα να αφομοιώσει, βαθμιαία, πολιτιστικά ο Ελληνισμός τον Οθωμανό κατακτητή (όπως παλαιότερα άλλους λαούς) ή τουλάχιστον να επιβιώσει ισότιμα σ' ένα ενδεχόμενο ελληνοτουρκικό κράτος.

Προθέσεις συνεργασίας με τους Τούρκους εκδηλώθηκαν από τα μέσα του 15ου αι. και μεταξύ δυτικοευρωπαίων λογίων, κληρικών και ηγεμόνων (όπως από τον Ιταλό ουμανιστή **Φραγκίσκο Filelfo** ο οποίος μάλιστα ήλπιζε να μεταστρέψει τον Πορθητή στο χριστιανισμό). Κάποτε ο φιλοτουρκισμός των Δυτικών ξεκινούσε από μισελληνισμό. Ήδη πριν από την Άλωση κυκλοφορούσαν στη Δύση (ανώνυμα ή επώνυμα) μισελληνικά φυλλάδια που δικαιολογούσαν τις τουρκικές κατακτήσεις και καταδίκαιζαν τους «σχισματικούς» Ορθόδοξους. Σε ορισμένα μάλιστα εμφανίζονταν οι Οθωμανοί ως απόγονοι των Τρώων που έρχονταν να εκδικηθούν την καταστροφή της Τροίας με την υποδούλωση της Ελλάδας! Τα επιχειρήματα αυτά εξυπηρετούσαν, κατά κανόνα, έναν πολιτικό καιροσκοπισμό. Ο προσεταιρισμός δηλαδή των Οθωμανών χρησιμοποιούταν ως μία πολιτική διέξοδος στα προβλήματα που προκαλούσαν οι πολιτικοστρατιωτικοί ανταγωνισμοί στη δυτική Ευρώπη. Μάλιστα για τη Γαλλία των μέσων του 16ου αι. η σταθεροποίηση της τουρκικής παρουσίας στην Μεσόγειο ήταν ένα αντίβαρο προς τον κίνδυνο παγίωσης της αψβουργικής ηγεμονίας στην Ευρώπη.

γ. Δυναμική αντιμετώπιση του προβλήματος της εθνικής ανεξαρτησίας-Εκκλήσεις Ελλήνων λογίων η κληρικών προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης προκειμένου να ηγηθούν σταυροφοριών για την απελευθέρωση της Ελλάδας.

Οι λαϊκές παραδόσεις και οι θρύλοι συγκινούσαν κυρίως τις λαϊκές μάζες. Παράλληλα όμως εμφανίζονταν και έργα φιλολογικού περιεχομένου που εξέφραζαν τις ελπίδες και τις

προσδοκίες των Ελλήνων για βοήθεια από τους ξένους. Βασικό στοιχείο αυτών των κειμένων είναι η έκκληση προς ηγεμόνες της δυτικής Ευρώπης ή τον πάπα -αργότερα και προς τη Ρωσία- να αναλάβουν ένοπλη δράση για να εκδιώξουν τους Οθωμανούς από την Ελλάδα. Η αντίληψη ότι ο οθωμανικός επεκτατισμός θα μπορούσε να αναχαιτισθεί με τη συσπείρωση των δυτικοευρωπαϊκών χριστιανικών δυνάμεων, με την επέμβασή τους στην Ελλάδα και με παράλληλη πολεμική δράση των λαών της Βαλκανικής είχε αρχίσει να καλλιεργείται ήδη από την εποχή των Παλαιολόγων. Μετά την Άλωση η πρωτοβουλία για την προώθηση τέτοιων σχεδίων πέρασε στους Έλληνες λόγιους που είχαν καταφύγει στη Δύση και ήταν σε θέση να γνωρίζουν καλά τα ευρωπαϊκά πράγματα και να διαβιβάζουν προς τις ευρωπαϊκές Αυλές εκκλήσεις και σχέδια επεμβάσεων στην Ανατολή. Όμως οι κινητοποιήσεις αυτές δε φαίνονταν πραγματοποιήσιμες παρά μόνο κατά τον πρώτο τουρκοβενετικό πόλεμο (1463-1479).

Κύριο χαρακτηριστικό των εκκλήσεων ήταν η υπερβολική αισιοδοξία ορισμένων ονειροπόλων για την εκδίωξη των Τούρκων από τη βαλκανική χερσόνησο. Ωστόσο, κάποτε πρωτοστατούσαν σ' αυτές προσωπικότητες πανευρωπαϊκού κύρους (λόγιοι, πολιτικοί κ.ά). Η εφαρμογή αυτών των σχεδίων αντιμετώπιζε πολλές δυσκολίες, για λόγους θρησκευτικούς, στρατιωτικούς και άλλους. Δεν διευκρινιζόταν π.χ. το ζήτημα του δόγματος των Ελλήνων και της μελλοντικής θέσης της Ορθόδοξης Εκκλησίας ύστερα από την εκδίωξη των Τούρκων. Επίσης δεν διευκρινιζόταν ποια θα ήταν η κοινωνική θέση των Ελλήνων που θα περνούσαν από την οθωμανική κυριαρχία στη χριστιανική. Γι' αυτό υπήρχε μια δυσπιστία και προκατάληψη που την βλέπουμε κυρίως στους Μανιάτες, οι οποίοι ζητούσαν πάντα εγγυήσεις για σεβασμό της ορθόδοξης πίστης τους. Παρόλες αυτές τις αντικειμενικές δυσκολίες, με τις εκκλήσεις τους οι μορφωμένοι αυτοί άνδρες **κατόρθωσαν**: **α.** Να υπενθυμίζουν διαρκώς την ύπαρξη ενός ιστορικού έθνους που κινδύνευε να ξεχαστεί εντελώς από τον υπόλοιπο χριστιανικό κόσμο, **β.** Να συνδέουν το ένδοξο παρελθόν των Ελλήνων με την τωρινή οικτρή κατάστασή τους και **γ.** Να συνδυάζεται ο κίνδυνος που διέτρεχε η Δύση από τον οθωμανικό επεκτατισμό με τις ελληνικές εκκλήσεις για εθνική αποκατάσταση.

Ο συνηθέστερος τρόπος για να προωθούν οι Έλληνες (λόγιοι ή κληρικοί) τις προτάσεις τους στους ηγεμόνες ήταν η υποβολή υπομνημάτων στη λατινική ή σε λόγια ελληνική γλώσσα. Τα κείμενα αυτά έχουν κυρίως φιλολογικό περιεχόμενο, αλλά μας δίνουν και πολύτιμες πληροφορίες για την κατάσταση του υπόδουλου Ελληνισμού. Αρχικά πολλές εκκλήσεις στάλθηκαν **στη Βενετία** με τις πολλές κτήσεις στην Ανατολή. Ακολουθώντας αυτή μία διπρόσωπη πολιτική ενθάρρυνε επαναστατικές κινήσεις στον ελλαδικό χώρο, όταν βρισκόταν σε πόλεμο με τον σουλτάνο. Άλλες εκκλήσεις στάλθηκαν **σε ηγεμόνες της Γαλλίας και της Γερμανίας** (κυρίως στα τέλη του 16ου και στο πρώτο μισό του 17ου αι.). Από την εποχή όμως του Καρόλου Ε' οι περισσότερες ελπίδες για την εκδίωξη των Οθωμανών από τη Βαλκανική στράφηκαν στην **Ισπανία**, μεγάλο αντίπαλο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως τα τέλη περίπου του 17ου αι. Τέλος **από τις αρχές του 18ου αι.** άρχισε να καλλιεργείται μεταξύ των Ελλήνων η ιδέα για επέμβαση της ομόδοξης **Ρωσίας**.

Από αυτούς που απηύθυναν εκκλήσεις αναφέρουμε τους πιο σημαντικούς: Τον άλλοτε Ορθόδοξο μητροπολίτη Κιέβου **Ισίδωρο** (+1461) που πέρασε, αργότερα, στην ενωτική παράταξη. Τον πρώην Ορθόδοξο μητροπολίτη Νικαίας **Βησσαρίωνα** (1403-1472), ο οποίος εθεωρείτο ως ο πλέον μορφωμένος Έλληνας του καιρού του, επιδέξιος πολιτικός και ακατάβλητος εκπρόσωπος των Ελλήνων στη Δύση. Ο Βησσαρίων έκανε επανηλειμμένες προσπάθειες για την απελευθέρωση της πατρίδας του υποβάλλοντας πολλές εκκλήσεις και

σχέδια που κυκλοφορούσαν στα σπουδαιότερα κέντρα της δυτικής Ευρώπης. Δυστυχώς όμως τα αλληλοσυγκρουόμενα τότε συμφέροντα των ηγεμόνων της Ευρώπης δεν επέτρεπαν την ανάληψη μιας σταυροφορίας εναντίον των Οθωμανών που επιχειρούσαν ανενόχλητοι νέες εκστρατείες στη Βαλκανική. Γι' αυτό ο Βησσαρίων και άλλοι στράφηκαν προς το παπικό κράτος. Ο θάνατος όμως του πάπα Πίου (1464) είχε ως συνέπεια τη ματαίωση μιας σταυροφορίας που είχε ετοιμασθεί. Η πτώση της Χαλκίδας (το 1470) αναζωπύρωσε τις ανησυχίες του χριστιανικού κόσμου της Δύσης και ο Βησσαρίων άρχισε πάλι να ελπίζει στην δυναμική επέμβαση των ηγεμόνων της. Πέθανε το 1472 απογοητευμένος γιατί καμία από τις προσπάθειές του δεν καρποφόρησε. Γύρω στα 1468-1469 ο επιφανής λόγιος **Μιχαήλ Αποστόλης**, που καταγόταν από την Κων/πολη, απηύθυνε έκκληση προς τον αυτοκράτορα της Γερμανίας Φρειδερίκο Γ'. Στο γεμάτο ρητορικές εκφράσεις αυτό κείμενο ο Αποστόλης προσπαθεί να πείσει τον Φρειδερίκο να επιχειρήσει εκδίωξη των Οθωμανών από τις ελληνικές χώρες, να επαναφέρει το καταφρονεμένο ελληνικό έθνος («τό ποτέ μέν ύψηλότατον νῦν δ' ἔξουθενωμένον καί ταπεινότατον») στην παλαιά τιμητική του θέση, εξασφαλίζοντας έτσι τον βυζαντινό θρόνο στο γιό του Μαξιμιλιανό (τον μετέπειτα αυτοκράτορα Μαξιμιλιανό Γ'). Ο Φρειδερίκος όμως δεν είχε καμία διάθεση να αναλάβει μία τέτοια «σταυροφορία». Αφήνοντας άλλες εκκλήσεις κατά μέρος, αξίζει να αναφερθούμε ιδιαίτερα στην έκκληση του μεγάλου κρητικού φιλόλογου **Μάρκου Μουσούρου** (1470-1517) στον πάπα Λέοντα Γ' (1513) με μορφή ποιήματος στα αρχαία ελληνικά, την έκκληση προς τον πάπα Λέοντα Γ' του **Ιωάννη Γεμιστού** (1516) με μορφή ποιήματος στα λατινικά, και αυτή του απεσταλμένου του ονομαστού φιλόλογου **Ιανού Λάσκαρη**, προς τον αυτοκράτορα της δυναστείας των Αψβούργων Κάρολο Ε', (1525), τον καταλληλότερο τότε δυτικό ηγεμόνα για να αναλάβει μια «σταυροφορία». Σ' αυτή, αφού προηγουμένως μιλάει για την αρχαία Ελλάδα και την προσφορά της στον πολιτισμό, εκθέτει την κατάσταση που επικρατούσε στον ελληνικό χώρο. *[σχολιάσαμε ένα απόσπασμά της. [βλ. *Πηγές*, αρ. 4]. Να αναφέρουμε, επίσης, τις εκκλήσεις του λογίου **Αρσένιου Αποστόλη** (1533) και του **Αντωνίου Έπαρχου** προς τον μεγάλο Ολλανδό λόγιο και οπαδό της προσέγγισης Προτεσταντών-Ορθοδόξων Μελάχθωνα.

Δυστυχώς οι ενδοευρωπαϊκές πολεμικές συγκρούσεις, τον 16^ο-17ο αι., δεν επέτρεψαν την υλοποίηση «σταυροφοριών» υπέρ των Ελλήνων. Έτσι, το βάρος των προσπαθειών για υλοποίηση αντιτουρκικών σχεδίων μετατοπίστηκε από τη δυτική Ευρώπη στον ελλαδικό χώρο. Με την έναρξη των τουρκοβενετικών πολέμων (1463) δημιουργούνται ευνοϊκές προϋποθέσεις για τα απελευθερωτικά οράματα των Ελλήνων. Δεν είναι διόλου τυχαίο το ότι οι περισσότερες επαναστατικές κινήσεις στον ελλαδικό χώρο εκδηλώθηκαν στο πλαίσιο πολεμικών συγκρούσεων μεταξύ ευρωπαϊκών Δυνάμεων και Οθωμανών.

Ειδική βιβλιογραφία

Αργυρίου Αστέριος, *Ιδεολογικά ρεύματα στους κόλπους του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας κατά τα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, έκδ. Λαογραφικής Εταιρείας Λαρίσης, Λάρισα 1980.

Βακαλόπουλος Απ. - Χασιώτης Ιωάννης, «*Η στάση των Ελλήνων απέναντι στους ξένους κυριάρχους*», *ΙΕΕ*, τ. Ι (1974), σ. 249-257.

-*Η Άλωση της Πόλης* (επιστημονική επιμέλεια Ευάγγελος Χρυσός), Αθήνα 1994.

-Καρυτόωγλου Αλέξανδρος, *Ισλάμ και χριστιανική χρησιμολογία. Από τον μύθο στην πραγματικότητα*, εκδ. Αρμός, Αθήνα 2000.

Μανούσακας Μανούσος, *Εκκλήσεις Ελλήνων λογίων προς τους ηγεμόνες της Ευρώπης για την απελευθέρωση της Ελλάδος*, εκδ. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1985.

Πατρινέλης Χρ., *Συμβιβασμοί και προσδοκίες. Οι ηγετικές ομάδες του Ελληνισμού της Τουρκοκρατίας απέναντι στο εθνικό πρόβλημα*, έκδ. ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1988.

Μάθημα 3^ο

ΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Στο σημερινό μάθημα θα μιλήσουμε για την οργάνωση της διοίκησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Συγκεκριμένα, θα δούμε τον χαρακτήρα και τους παράγοντες διαμόρφωσής της, την κεντρική και την περιφερειακή διοίκηση και, τέλος, θα κάνουμε ορισμένες παρατηρήσεις για τα αίτια της παρακμής του οθωμανικού διοικητικού συστήματος τον 17ο αι. Είναι αυτονόητο ότι το ζήτημα αυτό είναι πολύ βασικό για την κατανόηση μιας σειράς επιμέρους ζητημάτων που θα μας απασχολήσουν στα επόμενα μαθήματα. Θα προσπαθήσω λοιπόν να σας δώσω μία όσο γίνεται πιο κατανοητή εικόνα του πολύπλοκου συστήματος διοίκησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αποφεύγοντας τις κουραστικές λεπτομέρειες.

Α.Ο χαρακτήρας του οθωμανικού διοικητικού συστήματος και οι παράγοντες διαμόρφωσής του.

Η δυναμική διεξόδωση των νομαδικών τουρκομανικών φυλών στο χώρο της Εγγύς Ανατολής (τον 10ο αι.) και η επαφή τους με την διαμορφωμένη ήδη ισλαμική κοινωνία σφράγισε οριστικά την ιστορική τους πορεία. Η θρησκεία των Τούρκων, η θεσμοί τους, η πολιτική και κοινωνική τους οργάνωση, ακόμη και η μορφή του πολιτισμού τους, προσαρμόστηκαν σταδιακά ή υποκαταστάθηκαν από όσα ίσχυαν στον πολιτιστικά ανώτερο ισλαμικό κόσμο, του οποίου θα γίνουν οι νέοι δυναμικοί φορείς. Σε μία εποχή που το ισλάμ σπαρασσόταν από θρησκευτικές έριδες ανάμεσα στους Ορθόδοξους μουσουλμάνους (**Σουνίτες/Sunni**) [= πιστούς στο κήρυγμα του Προφήτη Μωάμεθ (= *sunna*)] και τους θεωρούμενους ως αιρετικούς **Σιίτες (Sii)**, οι Σελτζούκοι Τούρκοι και αργότερα οι Οθωμανοί έγιναν για λόγους πολιτικούς οι υπέρμαχοι της ισλαμικής ορθοδοξίας, από την οποία αντλούσαν αίγλη και κύρος. Ωστόσο μία μεγάλη μάζα Τουρκομάνων παρέμειναν προσηλωμένοι στις παλιές παγανιστικές (*σαμανιστικές*) τους αντιλήψεις και στους συγκρητιστικούς- αιρετικούς τύπους λατρείας. Η οθωμανική εξουσία, θεωρώντας τον εαυτό της θεματοφύλακα του ορθόδοξου ισλάμ και φοβούμενη τις κοινωνικές αναταραχές, αντιμετώπισε με αμείλικτο τρόπο την ανοχή στην ανοιχτή ετεροδοξία στο εσωτερικό της Αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα στις αρχές του 16ου αι., όταν ιδρύθηκε στην Περσία ένα «σχισματικό» σιιτικό κράτος.

Ο **πρώτος πυλώνας του θεοκρατικού οθωμανικού κράτους** και, κατ' επέκταση του οθωμανικού διοικητικού συστήματος, **ήταν ο ιερός νόμος** (τουρκικά. *seriat*/αραβικά *sharia*), που συντάχθηκε στη διάρκεια των πρώτων αιώνων της ιστορίας του ισλάμ από θεολόγους και νομομαθείς με βάση τις **εντολές του Κορανίου**, τις **παραδόσεις (*hadīth*)** για τις πράξεις του προφήτη Μωάμεθ και των συντρόφων του και τους εθιμικούς κανόνες δικαίου. Μάλιστα οι Σελτζούκοι Τούρκοι και ύστερα οι Οθωμανοί είχαν εξαρχής αποδεχθεί και εφαρμόζαν στην Αυτοκρατορία την χανεφίτικη ερμηνεία του ισλαμικού νόμου. Η «**σχολή**» **χανεφί (*hanefī*)** είναι μία από τις τέσσερες «σχολές» ή ερμηνείες του ισλαμικού νόμου και θεωρείται ως η πλέον φιλελεύθερη. Η **σαρία** είχε θεωρητικά απόλυτη εφαρμογή, δηλαδή μπορούσε να επιλύσει κάθε νομικό ζήτημα, σύμφωνα τουλάχιστον με πολλούς νομομαθείς. Δεν ήταν μόνο θρησκευτικός νόμος. Στηριζόταν όμως σε μία κοινωνία πολύ διαφορετική από αυτήν που προέκυψε από τη μεγάλη επέκταση του ισλάμ τους πρώτους αιώνες.

Οι νέες πολιτικές καταστάσεις επέβαλαν την ανάγκη ύπαρξης και νέας νομοθεσίας που δεν προβλεπόταν από τις διατάξεις του ιερού νόμου. Έτσι δημιουργήθηκε ο **δεύτερος**

πυλώνας του οθωμανικού κράτους, γνωστός ως *κανούν* (*Kânûn*) από την ελληνική λέξη *κανών*, που δεν ήταν αντίθετος με τη *σαρία*. Ήταν απλά κανονισμοί και νομοθεσία που αφορούσε ζητήματα που δεν τα προέβλεπε η *σαρία*. Συμπλήρωναν τον ιερό νόμο και σε πολλές περιπτώσεις περιέβαλαν με επίσημη ισχύ κανόνες εθιμικού δικαίου (*âdât*), που ίσχυαν σε διάφορα μέρη πριν από την κατάκτησή τους από τους Οθωμανούς. Ας σημειωθεί εδώ ότι και έθιμα που δεν είχαν καθιερωθεί με επίσημα διατάγματα διείπαν την απόδοση της δικαιοσύνης, εφόσον βέβαια δεν έρχονταν σε αντίθεση με τον ιερό νόμο.

Τα **σουλτανικά διατάγματα** (*κανουναμέδες/kanûnnâme*), που σε αντίθεση με τον θεωρούμενο ως αναλοιώτο ιερό νόμο μπορούσαν ν' αλλάξουν, **διακρινόταν**: **α.** Στις νομικές διατάξεις που εκδίδονταν για συγκεκριμένα ζητήματα. **β.** Στα διατάγματα που αφορούσαν μία συγκεκριμένη περιφέρεια (π. χ. το *σαντζάκι* των Ιωαννίνων) και **γ.** Στους γενικούς κανουναμέδες που αφορούσαν όλη την Αυτοκρατορία. Οι *κανουναμέδες* συντάσσονταν από γραμματείς σε μορφή *φιρμανιών* (*fîrman*), ελέγχονταν από τον μεγάλο βεζύρη και γίνονταν νόμοι του κράτους με γραπτή ή προφορική έγκριση του σουλτάνου. Προτάσεις για θέσπιση νέων νόμων ανέκυπτ ιδίως στη διάρκεια φορολογικών (πληθυσμιακών) «απογραφών». Όταν οι Οθωμανοί κατακτούσαν μία περιοχή δεν καταργούσαν όλους τους νόμους και τους θεσμούς της, αλλά προτιμούσαν να διατηρήσουν ορισμένους ελπίζοντας έτσι ν' αποφύγουν την αναταραχή που μπορούσε να φέρει η απότομη επιβολή ενός νέου νομικού συστήματος.

Είναι, λοιπόν, φανερό ότι ο **πρώτος βασικός παράγοντας διαμόρφωσης** της οθωμανικής νομοθεσίας και **του οθωμανικού διοικητικού συστήματος ήταν ο ιερός μουσουλμανικός νόμος. Υπέρτατος εγγυητής του**, από τον οποίο απέρρευε άλλωστε και η εξουσία του, ήταν ο **σουλτάνος**. Οι Οθωμανοί σουλτάνοι [βλ. *Πηγές*, αρ. 5] ήταν κληρονόμοι μιας μακράς παράδοσης που είχε τις ρίζες της στον ίδιο των ιδρυτή της μουσουλμανικής θρησκείας. Οι διάδοχοι του Μωάμεθ πήραν τον τίτλο του *χαλίφη* (*halîfe*) που είχε την υποχρέωση πιστής τήρησης της εφαρμογής και επιβολής του ιερού νόμου. Το *χαλιφάτο* ήταν μία περιορισμένη απολυταρχία, εφόσον ο χαλίφης δεν υπόκειτο σε κανένα έλεγχο, όσο ασκούσε πιστά τα καθήκοντά του. Η εμφάνιση των Τούρκων στην Εγγύς Ανατολή συνέπεσε με την κρίση του χαλιφάτου. Οι Σελτζούκοι και αργότερα οι Οθωμανοί εμίρηδες και σουλτάνοι προσπάθησαν να περιβάλουν την εξουσία τους με το κύρος του ιερού νόμου και να συνδέσουν την κοσμική τους εξουσία με την ισλαμική νομιμότητα. Μάλιστα η κατάλυση του χαλιφάτου της Βαγδάτης (τον 13ο αι.) επέτρεψε τη δημιουργία της θεωρίας ότι όποιος κοσμικός άρχοντας (στην προκειμένη περίπτωση ο σουλτάνος) κυβερνά σύμφωνα με τις αρχές του ιερού νόμου, θεωρείται και ανώτατος θρησκευτικός άρχοντας. Αντίθετα με ό,τι υποστηριζόταν παλαιότερα, για πολιτικούς λόγους, νεότερες έρευνες έδειξαν ότι η κατάλυση του κράτους των Μαμελούκων της Αιγύπτου από το σουλτάνο Σελίμ Α' (1517) και ο θάνατος του τελευταίου Αββασίδη χαλίφη δεν οδήγησαν στην ανασύσταση του θεσμού αυτού στην αρχική του μορφή, μολονότι τα σύμβολα της χαλιφικής εξουσίας (το σπαθί του Προφήτη Μωάμεθ, τα κλειδιά της Μέκας) μεταφέρθηκαν στην Κων/πολη. Ο ίδιος άλλωστε ο Σελίμ δεν φαίνεται να είχε τέτοιες φιλοδοξίες, ούτε χρησιμοποίησε αυτό τον τίτλο.

Σημαντική επίδραση άσκησε επίσης στο οθωμανικό σύστημα διοίκησης η **περσική παράδοση**. Οι Τούρκοι πήραν από την Περσία -όπως και από τους Άραβες - όχι μόνο πολλά γλωσσικά και πολιτισμικά στοιχεία, αλλά και στοιχεία πολιτειακής υφής. Η πιο σημαντική από αυτές ήταν η παράδοση της παλιάς Περσικής Αυτοκρατορίας, η οποία θεσμοθετούσε ένα ανυπέρβλητο χάσμα μεταξύ του ηγεμόνα (*παντισάχ/pâdisah* στα περσικά) και των υπηκόων

και διακήρυττε το «θείο δίκαιο των βασιλέων» στην απόλυτη μορφή του. Από τους μουσουλμάνους συγγραφείς του 17ου και 18ου αι. η Κων/πολη αποκαλείται *οίκος του χαλιφάτου* και ο σουλτάνος με τον περσικό τίτλο *παντισάχ* του ισλάμ). Στον τομέα της γλώσσας η επίδραση των περσικών είναι έντονη. Η οθωμανική γλώσσα διαμορφώθηκε, με βάση δάνεια από τα περσικά και τα αραβικά. Ένα από τα πιο γνωστά γλωσσικά δάνεια της περσικής γλώσσας στην οθωμανική είναι ο όρος *τιμάριο* (*timar*), αντίστοιχος του βυζαντινού *πρόνοια*. Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε και άλλα παραδείγματα αυτής της επίδρασης.

Το ζήτημα για το οποίο έγινε στο παρελθόν πολύς λόγος και προκάλεσε έντονες διαμάχες των ιστορικών είναι το αν και σε ποιο βαθμό η Οθωμανική Αυτοκρατορία και ιδίως το διοικητικό της σύστημα, δέχτηκαν **βυζαντινές επιδράσεις** ή οι δομές του ήταν μόνο τουρκικές. Το 1916 ο Άγγλος ιστορικός Gibbons στο βιβλίο του *The Foundation of the Ottoman Empire* [*Η θεμελίωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*] υποστήριξε ότι οι Οθωμανοί προήλθαν από ανάμειξη Ελλήνων και Σλάβων των Βαλκανίων με τουρκικούς πληθυσμούς που εισέβαλαν στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Τη μεγάλη επιρροή των Οθωμανών από τους θεσμούς του Βυζαντίου υποστήριξαν ο Ρουμάνος ιστορικός Νικόλαϊ Jorga στη μελέτη του *Byzance après Byzance* [*Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*], Βουκουρέστι 1935, όπου γράφει ότι το Βυζάντιο δεν πέθανε, αλλά επιβίωσε υπό οθωμανικό μανδύα, και πιο πρόσφατα ο ελληνοαμερικανός ιστορικός Σπύρος Βρυώνης [στη σπουδαία μελέτη του *Η παρακμή του μεσαιωνικού του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας...*], ο Απ. Βακαλόπουλος κ. ά. Αντικρούοντας τις θέσεις του Γκίμπονς ο Τούρκος ιστορικός Mehmed Fuad Köprülü υποστήριξε στη μελέτη του *Les origines de l' Empire Ottoman* [*Οι αρχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*], που εκδόθηκε το 1959 στο Παρίσι και μεταφράστηκε αργότερα στα αγγλικά και πρόσφατα στα ελληνικά, πως, αντίθετα με ότι προβάλλεται στη δυτική βιβλιογραφία, η Οθωμανική Αυτοκρατορία δημιουργήθηκε μόνο από το τουρκικό στοιχείο της Ανατολίας και πως η συμβολή των εξισλαμισμένων χριστιανών στη διοικητική, στρατιωτική και πολιτισμική ανάπτυξη της υπήρξε περιθωριακή. Την ίδια θέση υποστήριξαν αργότερα ο Paul Wittek στη μελέτη του *Η γένεση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, ο Norman Itzkowitz στη μελέτη του *Οθωμανική Αυτοκρατορία και ισλαμική παράδοση* και άλλοι ιστορικοί. Συνήθως η αλήθεια βρίσκεται στη μέση. Κανείς σοβαρός ιστορικός δεν μπορεί σήμερα να αρνηθεί τις βαθιές τουρκικές καταβολές της πολυεθνικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Από την άλλη όμως πλευρά δεν μπορεί να παραβλέψει και τις βυζαντινές επιδράσεις που δέχτηκε σε διάφορους τομείς (στην οικονομία, στη διοίκηση και γενικότερα στον πολιτισμό). Όπως τονίζει ένας από τους μεγαλύτερους οθωμανολόγους του 20ου αιώνα ο Κόλιν Ίμπερ, η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν ήταν ούτε αποκλειστικά ισλαμική ούτε αποκλειστικά τουρκική.

Ας δούμε σύντομα ορισμένες **βυζαντινές επιδράσεις**. Είναι γεγονός ότι όταν οι Οθωμανοί Τούρκοι κατέλαβαν την Κωνσταντινούπολη, οι βασικοί θεσμοί τους είχαν ήδη διαμορφωθεί με την επιρροή του αραβικού και του περσικού ισλαμισμού, ώστε ελάχιστα περιθώρια έμεναν για τη διείσδυση νέων βυζαντινών-ελληνικών στοιχείων. Όπως είδαμε, ο Μωάμεθ ο Πορθητής αυτοαποκαλούνταν «*αμιράς Τουρκορωμαίων*» και χρησιμοποιούσε την ελληνική γλώσσα στη διπλωματία, κάτι που δεν το συνέχισαν οι διάδοχοί του, οι οποίοι στράφηκαν στην ισλαμική παράδοση. Οι περισσότερες ομοιότητες οφείλονται στο ότι οι και δύο Αυτοκρατορίες κυριάρχησαν, διαδοχικά, πάνω στους ίδιους λαούς. Ο **θεοκρατικός χαρακτήρας** και των δύο ήταν απότοκος των μοναρχικών παραδόσεων της Μέσης Ανατολής. Το γεγονός ότι επί τέσσερις σχεδόν αιώνες τα τουρκικά φύλα συνόρευαν με το Βυζαντινό

κράτος δεν ήταν δυνατό να μην έχει συνέπειες και στην πολιτική τους οργάνωση. Σύμφωνα με τη γνώμη πολλών μελετητών, η οθωμανική εξουσία αναπτύχθηκε κατά απομίμηση της θεοκρατικής εξουσίας των βυζαντινών αυτοκρατόρων, παρά τις πολλές περσικές επιδράσεις στο συγκεκριμένο σημείο. Βυζαντινές επιδράσεις εντοπίζονται, με βεβαιότητα, στην Αυλή και στην **εθιμοτυπία**, καθώς και στο **φορολογικό σύστημα**.

Οι γάμοι Τούρκων αξιωματούχων με πριγκίπισσες του Βυζαντίου, η ανάδειξη εξισλαμισμένων χριστιανών ή παιδιών που προέρχονταν από παιδομάζωμα σε ανώτερα αξιώματα κλπ, ήταν φυσικό να συντελέσουν στην εισαγωγή βυζαντινών στοιχείων στην Αυλή των Τούρκων ηγεμόνων. Σημαντικότερη επιρροή άσκησε η ενσωμάτωση στο οθωμανικό στρωτικό σύστημα μεγάλου μέρους της βυζαντινής στατιωτικής τάξης. Κατά τα τέλη του 15ου αι.-αρχές 16ου πολλοί χριστιανοί σπαχήδες που, τελικά αφομοιώθηκαν στο οθωμανικό τιμαριωτικό σύστημα, ήταν Έλληνες ή Σλάβοι «*προνιάριοι*». Αν και ο όρος **τιμάριο** είναι περσικής προελεύσεως, το ότι οι Οθωμανοί υιοθέτησαν τον όρο και το τιμαριωτικό σύστημα με τη βυζαντινή έννοια της **πρόνοιας**, μας οδηγεί στο να δεχτούμε ότι οι βυζαντινές επιδράσεις στο οθωμανικό τιμαριωτικό σύστημα γαιοκτησίας υπήρξαν έντονες.

Ο τομέας στον οποίο οι επιδράσεις ήταν πιο έντονες ήταν αυτός της **φορολογίας**. Κυριότεροι λόγοι ήταν η ανάγκη των Οθωμανών να οργανώσουν όσο πιο γρήγορα γινόταν την εκμετάλλευση των κατακτημένων εδαφών και η ανυπαρξία τουρκικού γραφειοκρατικού μηχανισμού. Ο έντονα γραφειοκρατικός χαρακτήρας της οθωμανικής διοίκησης αντανακλά τη βυζαντινή γραφειοκρατία. Έτσι οι Οθωμανοί ηγεμόνες, ακολουθώντας μία συντηρητική πολιτική για να διαταράξουν όσο το δυνατό λιγότερο τις συνήθειες των νέων τους υπηκόων υιοθέτησαν αρκετά βυζαντινά φορολογικά στοιχεία: π.χ. ο κυριώτερος έγγειος φόρος (*çift bozan* για τους μωαμεθανούς *ispence* για τους μη μουσουλμάνους) αντιγράφει βυζαντινά πρότυπα, με βάση το *çift* = ζεύγος βοδιών, δηλαδή έκταση που μπορούσε να καλλιεργηθεί σε μία περίοδο άρωσης από ένα ζευγάρι βοδιών. Ωστόσο, όπως τονίζουν πολλοί ιστορικοί, η βυζαντινή επίδραση στο οθωμανικό διοικητικό σύστημα δεν πρέπει να μεγαλοποιείται.

Οι ιδιοτυπίες που παρουσιάζει η πολιτική και κοινωνική οργάνωση των Οθωμανών σε σχέση με εκείνη άλλων ισλαμικών κρατών δεν οφείλεται τόσο στις βυζαντινές επιρροές όσο στην **επιβίωση προϊσλαμικών τουρκομανικών στοιχείων**. Όταν τα τουρκικά φύλα εισέβαλαν στη Μ. Ασία ήταν ήδη φορείς μιας παράδοσης τόσο ισλαμικής όσο και νομαδικής. Η **νομαδική ζωή** επηρέαζε πολύ όλες τις εκφάνσεις της ζωής τους. Το ισλάμ όχι μόνο δεν περιόρισε το νομαδικό μοναχισμό, αλλά του εμφύσησε μεγαλύτερη ορμή προσδίδοντας ιερό χαρακτήρα στις κατακτητικές επιδρομές των Οθωμανών. Όπως φαίνεται, η **σχέση ποιμένα και ποιμνίου** που ήταν έντονη σ' αυτά τα φύλα, επηρέασε, ως ένα βαθμό, τις σχέσεις τους με τους λαούς που κατακτούσαν, που τους έβλεπαν ως «ποιμνιο/κοπάδι» προς εκμετάλλευση. Δεν είναι τυχαίο το ότι κατά λέξη ο όρος **ραγιάς** (*reaya*) σημαίνει «**προστατευόμενο ποίμνιο**». Η άρχουσα τουρκική τάξη συντηρείται από τη φορολογική εκμετάλλευση των υπηκόων της· κυρίως των χριστιανών. Επρόκειτο, κατά τον Απόστολο Βακαλόπουλο, για μία «νοσηρή κατάσταση» κύρια έκφανση της οποίας υπήρξε το παιδομάζωμα. Ενδιαφέρουσα άποψη, αλλά, κατά τη γνώμη μου, απολυτοποιημένη και οπωσδήποτε συζητήσιμη.

Πάντως είναι γεγονός ότι η αρχή της συστηματικής χρησιμοποίησης των παιδιών που προέρχονταν από παιδομάζωμα ως «δούλων του σουλτάνου» στο στρατό και στη διοίκηση (στο μεταίχμιο του 14ου και του 15ου αι.) συμπίπτει με την εποχή μεγάλων κατακτήσεων και ισχυροποίησης της σουλτανικής εξουσίας. Οι συνεχείς πόλεμοι και η ενσωμάτωση στο κράτος

πολλών αλλόθρησκων υπηκόων, δημιουργούσαν όλο και περισσότερο την ανάγκη σύμπτυξης οργανωμένου κράτους. Υπήρχε ανάγκη μιας ισχυρής συγκεντρωτικής εξουσίας (που την εκπροσωπούσε ο σουλτάνος) με καλή κεντρική και περιφερειακή οργάνωση. Το βασικό χαρακτηριστικό αυτού του διοικητικού συστήματος (που διαμορφώθηκε τον 15ο-15ο αι.) ήταν ένας άρτια οργανωμένος στρατός, όπου η εξουσία πήγαζε από τον σουλτάνο και βασιζόταν σε εκτελεστικά όργανα της απόλυτης εμπιστοσύνης του· τους *Kari Kullari* («δούλοι της Πύλης»).

B. Η οργάνωση του κράτους

1. Η κεντρική διοίκηση

Ανώτερος πολιτικο-στρατιωτικός και θρησκευτικός ηγέτης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν ο **σουλτάνος**, αλλά η εξουσία του θα παρέμενε θεωρητική χωρίς τους *δούλους της Πύλης* που ήταν οι πιστοί εκτελεστές της θέλησής του σε όλα τα σημεία της κρατικής ιεραρχίας. Ένας ολόκληρος στρατός αξιωματούχων με αυστηρά μοιρασμένες αρμοδιότητες υπηρετούσε τον σουλτάνο στο **παλάτι**, το οποίο ως το 1356 βρισκόταν στη Μ. Ασία (στην Προύσα), αργότερα, ως το 1458, στην Αδριανούπολη και μετά στην Κωνσταντινούπολη. Ο σουλτάνος -όταν δεν βρισκόταν σε εκστρατεία- περνούσε την ιδιωτική του ζωή στο παλάτι (*σαράι ή σεράι*), το οποίο ήταν η καρδιά του κράτους. Η θέση του καθενός αξιωματούχου που υπηρετούσε στο παλάτι ρυθμιζόταν από ένα περίπλοκο σύστημα προαγωγών. Το προσωπικό του σεραγιού ακολουθούσε τον σουλτάνο στις εκστρατείες του, χωρίς καμία αλλαγή στην οργάνωσή του. Στο παλάτι ή όταν έβγαινε από αυτό ο σουλτάνος άκουγε τα παράπονα των υπηκόων του - μερικές φορές μάλιστα μεταμφιεζόταν και ανακατευόταν με το ανώνυμο πλήθος για να ακούει τα παράπονα του λαού ο ίδιος. Όλοι, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση, μπορούσαν να προσφύγουν απευθείας στο σουλτάνο για την απόδοση δικαιοσύνης. Μάλιστα για τα σημαντικότερα ζητήματα που τους απασχολούσαν οι ραγιάδες (δηλ. όλοι όσοι δεν ανήκαν στα στρατιωτικά σώματα και στα όργανα της κρατικής εξουσίας, ανεξαρτήτως του θρησκευμάτος τους την περίοδο αυτή) έστελναν αντιπροσώπους τους απευθείας στην Κωνσταντινούπολη. Ο έλεγχος των καταγγελιών και η αποκατάσταση των αδικιών εθεωρείτο ένα από τα σημαντικότερα καθήκοντα του αυτοκρατορικού συμβουλίου.

Παρά τη μεγάλη εξουσία τους, οι σουλτάνοι ήταν ευάλωτοι στις **λαϊκές εξεγέρσεις** (όπως αυτές που οδήγησαν στην καθαίρεση του σουλτάνου Ιμπραήμ, το 1648, και του Μεχμέτ Δ', το 1687), καθώς και στις επιβουλές των αδελφών τους. (Αναφέρονται στην οθωμανική ιστορία πολλές περιπτώσεις εξόντωσης Οθωμανών πριγκίπων από τους αδελφούς τους ή η εφ' όρου ζωής φυλάκισή τους για να μη διεκδικήσουν το θρόνο). Η επιθυμία των σουλτάνων να κερδίσουν τη συμπάθεια του λαού τους ανάγκαζε να φέρονται -ή να φαίνονται ότι ενεργούν- δίκαια. Για τον ίδιο λόγο ήθελαν να παρουσιάζονται ως πιστοί τηρητές των μουσουλμανικών διατάξεων (απαγόρευαν την οινοποσία, τιμωρούσαν όσους δεν τηρούσαν τις δημόσιες προσευχές κλπ, ή έστελναν κάθε χρόνο ένα δώρο αξίας χιλιάδων δουκάτων στη Μέκκα και στη Μεδίνα, στη γιορτή του *Κουρμπάν μπαϊραμιού*, μοίραζαν στους φτωχούς χιλιάδες σφαγμένα πρόβατα κλπ). Μεγάλη επιρροή ασκούσαν στους σουλτάνους οι μητέρες τους (οι *βαλιδέ σουλτάν*) ή, μερικές φορές, οι γυναίκες τους, όπως η Κιοσέμ σουλτάνα, γυναίκα του Μεχμέτ Α'. Άλλο πρόσωπο που επηρέαζε πολύ τις αποφάσεις του σουλτάνου ήταν και ο *σεΐχης τους* (*seyh*), που ήταν ο πνευματικός τους καθοδηγητής.

Αμέσως μετά το σουλτάνο στην πυραμίδα της εξουσίας ήταν ο **μεγάλος βεζίρης** (*vezir a' zem*), ο οποίος ήταν ο απόλυτος εκπρόσωπος του σουλτάνου. Αρχικά, ο τίτλος αυτός

δινόταν στον ανώτατο διοικητή του στρατού. Εκτός από τα στρατιωτικά καθήκοντα, ο μεγάλος βεζίρης είχε υπό τον έλεγχό του τους διορισμούς των αξιωματούχων της κεντρικής και της περιφερειακής διοίκησης. Επίσης ήταν ο αντιπρόσωπος του σουλτάνου σε ζητήματα απονομής του δικαίου και αρμόδιος για την τήρηση της τάξης στην πρωτεύουσα. Οι ευρείες αυτές αρμοδιότητες ήταν μερικές φορές επικίνδυνες και για τον ίδιο τον σουλτάνο, γι' αυτό μαζί με τις δικαιοδοσίες του υπήρχαν και ορισμένοι περιορισμοί.

Έτσι, πριν από κάθε σημαντική απόφαση ο μεγάλος βεζίρης ήταν υποχρεωμένος να συμβουλευθεί και τα άλλα **μέλη του αυτοκρατορικού συμβουλίου** (*Divan Hümayûn*), η απλά *Ντιβάν* (*divan Hümayûn*) μέλη του οποίου ήταν ο ίδιος, ο υπεύθυνος για τα οικονομικά του κράτους (**δεφτερδάρης/Defterdâr**), δύο εντεταλμένοι από τον σουλτάνο **καζασκέρηδες** (*Kadı asker*) που αντιπροσώπευαν τη δικαστική εξουσία και ο **νισαντζής** που εκπροσωπούσε τη σημαντική υπηρεσία του πρωτοκόλλου. Οι κάτοχοι των τεσσάρων αυτών αξιωμάτων ήταν γνωστοί με το όνομα «στύλοι του κράτους». Μπορούσαν να γίνουν δεκτοί από το σουλτάνο σε ιδιαίτερη ακρόαση και έδιναν λογαριασμό των πράξεών τους μόνο σ' αυτόν. Ο *ντεφτερντάρ* ήταν ο μόνος αξιωματούχος -εκτός βέβαια από τον βεζύρη- που μπορούσε να υποβάλει κατευθείαν αιτήματα στον ίδιο τον σουλτάνο. Κεντρικό ρόλο στην κεντρική οθωμανική διοίκηση έπαιζαν επίσης ο **αρχηγός των γενιτσάρων** (*Yanîçeri Ağası*), που διοριζόταν απευθείας από το σουλτάνο, και ο **αρχηγός του στόλου** (ο *Καπουδάν πασάς / τ. *Karudan paşa**), που συμμετείχαν στο αυτοκρατορικό συμβούλιο όταν συζητιούνταν θέματα της αρμοδιότητάς τους. Επίσης, σε έκτακτες περιπτώσεις συμμετείχε και ο θρησκευτικός αρχηγός του ισλάμ, ο **σεΐχουλισλάμης** (*seyhülislâm*), επικεφαλής των *ουλεμάδων* (*ulema*) που βαθμιαία έφθασε να ασκεί μεγάλη επιρροή στις κρατικές υποθέσεις. Στο αυτοκρατορικό συμβούλιο είχε ανέκαθεν το προνόμιο να συμμετέχει και ο μπεηλέρμπεης της Ρούμελης που ήταν αρχηγός όλων των σπαχήδων των επαρχιών της. Σημαντικό ήταν και το αξίωμα του **καπού αγά** (*kapu ağası*) που επέβλεπε τη λειτουργία του παλατιού.

Παρά τους όποιους περιορισμούς, ο **μεγάλος βεζίρης** είχε την τελευταία λέξη στις αποφάσεις της κυβέρνησης και στο συντονισμό των ενεργειών των μελών της. Με δυο λόγια ο μεγάλος βεζίρης ήταν ο εγκέφαλος της κρατικής μηχανής και της λειτουργίας της. Το δαχτυλίδι με την προσωπική του σφραγίδα, που του ενεχειριζε ο σουλτάνος κατά την τελετή απονομής του αξιώματός του, ήταν κάτι πολύ περισσότερο από απλό σύμβολο ισχύος. Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο το ότι από τα μέσα του 17ου αι. η κατοικία του βεζίρη ήταν το ανώτερο δημόσιο κατάστημα όπου διεκπεραιώνονταν οι κρατικές υποθέσεις. Καμία διαταγή, διορισμός ή απόλυση δεν μπορούσε να εκτελεστεί χωρίς την επικύρωση από τον μεγάλο βεζίρη. Έτσι επιτυγχανόταν η ομαλή λειτουργία της κυβέρνησης, ενώ οι περιορισμοί της εξουσίας του διασφάλιζαν τη θέση του σουλτάνου στην κορυφή της διοικητικής πυραμίδας. Αλλά και ο σουλτάνος δεσμευόταν, κατά κάποιο τρόπο, αφού δεν μπορούσε ή δεν έπρεπε να απορρίπτει τις αποφάσεις του αυτοκρατορικού συμβουλίου. Οι μεγάλοι βεζίρηδες των απολυταρχικών σουλτάνων, όπως ήταν ο Σελήμ Α' (1512-1520) παρέμειναν στη σκιά τους, ενώ άλλοι, όπως ο Μεχμέτ Κιοπρουλή (1656-1661), ασκούσαν δικτατορική εξουσία.

2. Η επαρχιακή διοίκηση και το τιμαριωτικό σύστημα

Η επαρχιακή διοίκηση ήταν αποτέλεσμα της προόδου των κατακτήσεων και προσδιοριζόταν από στρατιωτικούς, πολιτικούς και οικονομικούς λόγους. Πυρήνας της ήταν το **σαντζάκι** (*sancak*), μία μεγάλη περιφέρεια με διοικητή τον *σαντζάκμπεη* (*Sancak Bey*). (*Sancak* στα τουρκικά σημαίνει σημαία/φλάμπουρο), ετυμολογία που φανερώνει και την

προέλευση της ονομασίας αυτών των διοικητικών περιφερειών που ήταν κατά βάση στρατιωτικές. Με την κατάκτηση μιας περιοχής, ο σουλτάνος ανέθετε τη διοίκησή της σε ένα ικανό αξιωματούχο (π. χ. στον Ζαγανός πασά με την κατάκτηση της Πελοποννήσου, το 1460). Άλλοι όροι που χρησιμοποιούνταν αντί για το σαντζάκ, ήταν οι όροι *εγιαλέτι* (*eyâlet*) και *λιβά* (*liva*), στους τελευταίους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας. Ως την Άλωση τα σαντζάκια εντάσσονταν σε δύο μεγάλα γεωγραφικά διαμερίσματα, τα *μπεηλερμπεηλίκια* (*beylerbeylik*), ένα στο ευρωπαϊκό και άλλο στο ασιατικό τμήμα του κράτους, με διοικητές δύο *μπεηλερμπεήδες* (*beylerbey*) και είχαν μεγάλες εξουσίες. Το *μπεηλερμπεηλίκι* της Μ. Ασίας (Anadolû) είχε ως έδρα την Κιουτάχεια. Ο Βαγιαζήτ (1389-1402) δημιούργησε και ένα τρίτο *μπεηλερμπεηλίκι* με έδρα την Αμάσεια. Αυτά τα τρία μπεηλερμπεηλίκια θα αποτελέσουν ως το τέλος της ύπαρξης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τη σπονδυλική της στήλη.

Τον 15ο-16ο αι. η εξουσία έθετε, συνήθως, τις νεοκατακτημένες περιοχές υπό τη διοίκηση *σαντζάκ μπέηδων*, επικεφαλής των οποίων ετοποθετείτο ένας *μπεηλέρμπεης*. Έτσι, σχηματίστηκαν καινούργια *μπεηλερμπεηλίκια*, για στρατιωτικούς, ιδίως, λόγους. Το **1520** η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε **6 μπεηλερμπεηλίκια**. Το **1566** ανέρχονταν σε **16** και το **1610** σε **32**: *μπεηλερμπεηλίκια ή εγιαλέτια* Βοσνίας, Ρούμελης, Αιγύπτου, Τρίπολης της Λιβύης, Νησιών του Αιγαίου, Κύπρου κλπ.). Οι *μπεηλερμπεήδες* είχαν εισοδήματα από τα *τιμάρια* ύψους 600.000 έως 1.000.000 άσπρα (*akçe*) και οι *σαντζακμπέηδες* από 200.000 έως 600.000.

Ο αντιπροσωπευτικός τύπος της οθωμανικής κυριαρχίας ήταν εκείνος όπου ίσχυε το *τιμαριωτικό σύστημα*, το οποίο προέκυψε από την ανάγκη συντήρησης ενός πολυάριθμου στρατού με τους πόρους μιας μεσαιωνικής αγροτικής οικονομίας, ασιατικού τύπου. Ο τιμαριωτισμός καθόρισε το πλαίσιο της επαρχιακής διακυβέρνησης της Αυτοκρατορίας και της αγροτικής της πολιτικής, στόχος των οποίων ήταν η αντιμετώπιση των στρατιωτικών αναγκών του κράτους. Οι στρατιώτες αμείβονταν με μέρος των αγροτικών εισοδημάτων, πράγμα συνηθισμένο στα ισλαμικά κράτη. Όπως είπαμε και παραπάνω, τα φέουδα αυτού του τύπου ήταν γνωστά και στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία με τον όρο «*πρόνοια*», ο οποίος αντιστοιχεί στον περσικό όρο *timar*. Το σύστημα αυτό υποχρέωνε κάθε ιππέα (*σπαχή/sipahi*) να κατοικεί στην περιοχή που συνιστούσε πηγή του εισοδήματός του μέσω της δεκάτης επί των γεωργικών προϊόντων. Το τιμαριωτικό σύστημα δεν ίσχυε σε περιοχές που είχαν κάποια αυτονομία (όπως η Αίγυπτος, η πόλη-εμπορικό λιμάνι Ραγούσα (σημ. Ντουμπρόβνικ). Στον ελλαδικό χώρο σημαντική αυτονομία (ιδίως από τα τέλη του 18ου αι.) είχε η Μάνη και άλλες περιοχές. Θα επανέλθουμε όμως στο τιμαριωτικό σύστημα όμως σε ένα από τα επόμενα μαθήματα, όταν θα μιλήσουμε για τη γαιοκτησία.

Ως διοικητικός μηχανισμός το τιμαριωτικό σύστημα, από τον μπεηλέρμπεη ως τον σπαχή, αντιπροσώπευε την εκτελεστική εξουσία του σουλτάνου. Η κύρια διοικητική μονάδα της αυτοκρατορίας ήταν το *σαντζάκι*. Το μπεηλερμπεηλίκι αποτελούταν από ορισμένα σαντζάκια, που σχηματιζόταν από μικρότερες διοικητικές περιφέρειες, τους *καζάδες* (*kaza*), *σουμπασηλίκια* ή *καδηλίκια*. (Π. χ. οι καζάδες της Πελοποννήσου τον 17ο αι. ανέρχονταν σε 22). Οι *σουμπασηήδες* ζούσαν σε μικρότερες πόλεις και ήταν υπεύθυνοι για τη συλλογή των φόρων. Μετά τον 18ο αι. το ρόλο αυτό τον ανέλαβε ο *βοεβόδας* (*voynoda*). Ο όρος *καδηλίκι* δηλώνει μία δικαστική περιφέρεια. Ο *καδής* (*kadi*) ήταν ο δικαστής που εφαρμόζε το *σεριάτ* και το *κανούν* σε ποικίλες υποθέσεις (γάμου, κληρονομιάς, αλλαγής θρησκείας κ.ά.) τις οποίες κατέγραψε σε ειδικούς κώδικες (*sicil*), οι οποίοι αποτελούν -όπου σώζονται- πολύτιμη πηγή για τους οθωμανολόγους. Ταυτόχρονα, είχε καθήκον να επιβλέπει και την εφαρμογή των

αποφάσεων του σουλτάνου και να εποπτεύει τις οικονομικές υπηρεσίες σε επίπεδο επαρχίας. Με δυο λόγια, ήταν το «μάτι» του μονάρχη σε κάθε γωνιά της Αυτοκρατορίας. Αποτελούσαν τη σπονδυλική στήλη της οθωμανικής διοίκησης. Μερικοί καδήδες έκαναν καταχρήσεις στην προσπάθειά τους να κερδίσουν πολλά στις κερδοφόρες θέσεις τους γιατί η θητεία τους διαρκούσε συνήθως μόνο ένα χρόνο. Υποδιαίρεση του καζά ήταν ο *ναχιγιές* (*nahiye*) με επικεφαλής ένα *ναϊμπη* (*naib*) που έδρευε σε μια μικρή πόλη ή σε ένα κεφαλοχώρι και ασκούσε την εξουσία, με πολύ περιορισμένες όμως αρμοδιότητες, πάνω σε μερικά χωριά.

Το **σχήμα της πυραμίδας** είναι το καταλληλότερο για να απεικονίσει την κάθετη **διοικητική οργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας** σε κεντρικό και σε περιφερειακό επίπεδο, από τον σουλτάνο, ως το κατώτερο εκτελεστικό του όργανο, τον ναϊμπη.

ΣΟΥΛΤΑΝΟΣ

Μεγάλος βεζίρης

MONIMA ΜΕΛΗ ΑΥΤΟΚΡΑ-
ΤΟΡΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ

2 καζακασκέρηδες
δεφτερδάρης
νισαντζής

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Αρχηγός γενιτσάρων
Σειχουλισλάμης
Καπουδάν πασάς

ΜΗ MONIMA ΜΕΛΗ
ΑΥΤ. ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ

Καπού αγάσι, κ. ά.
ανώτατοι αξιωματούχοι

Μπεηλερμπέηδες
ΜΠΕΗΛΕΡΜΠΕΗΛΙΚΙ

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ

Σαντζακμπέηδες
ΣΑΝΤΖΑΚΙ

Καδήδες
ΚΑΖΑΣ

Ναήμπηδες
ΝΑΧΙΓΕΣ

Ολοκληρώνοντας αυτή την ενότητα πρέπει να τονίσουμε ότι παρά τα πολλά σουλτανικά διατάγματα και τη σημασία που έδινε το κράτος στην επικράτηση της δικαιοσύνης, ήταν συχνές οι αυθαιρεσίες σε βάρος κυρίως των φτωχών ραγιάδων. Οι γενιτσαρικές φρουρές των πόλεων ήταν οι φύλακες της ηρεμίας και υπεύθυνες για την πάταξη

των αυθαιρεσιών και των κοινωνικών αναστατώσεων· αλλά συχνά ήταν οι ίδιοι οι γενίτασροι (ιδίως από τον 18ο αι.) πηγή αναταραχών και αυθαιρεσιών. Το οθωμανικό καθεστώς λειτούργησε με τον τρόπο που περιγράψαμε για μικρό σχετικά διάστημα σε σύγκριση με τη μακρά ιστορία του. Περίπου από τα μέσα του 15ου ως τα μέσα του 16ου αι. Μετά το θάνατο του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1566) η παρακμή είναι έκδηλη σε όλους τους τομείς και τους θεσμούς.

Τα **αίτια παρακμής του οθωμανικού κράτους** πρέπει να αναζητηθούν αφενός στην ίδια τη δομή του και αφετέρου στις διεθνείς εξελίξεις. Με τον τερματισμό των κατακτητικών πολέμων έπαυσαν να εισρρέουν στο αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο λάφυρα και να αποκτιούνται νέες γαίες για τη συντήρηση του κρατικού μηχανισμού, των τιμαριούχων και γενικά της άρχουσας τάξης. Η αναδίπλωση του κράτους μπρος στις αντεπιθέσεις των δυτικών δυνάμεων και, αργότερα, της Ρωσίας επέφερε σταδιακά την αποδιοργάνωσή του. Στους παραπάνω ενδογενείς παράγοντες πρέπει να συνυπολογισθούν και οι νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν από την κάμψη του εμπορίου στην Ανατολική Μεσόγειο και από την αύξηση της κυκλοφορίας των ευγενών μετάλλων -και επομένως και του πληθωρισμού- ύστερα από τη διάνοιξη νέων εμπορικών δρόμων από τους Ευρωπαίους θαλασσοπόρους, ιδίως μετά την ανακάλυψη της Αμερικής. Έτσι, ενώ οι Ευρωπαίοι έκαναν μεγάλα οικονομικά άλματα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία παρέμενε στάσιμη και ανίκανη να παρακολουθήσει τις κοσμοϊστορικές αλλαγές. Πριν τα τουρκικά στρατεύματα ηττηθούν στα πεδία των μαχών, οι οικονομικές και οι τεχνικές εξελίξεις, η πολιτική των σουλτάνων (ορισμένοι από τους οποίους ήταν ολοφάνερα ανίκανοι ή φρενοβλαβείς), η κατάρρευση του τιμαριωτικού συστήματος, που αντικαταστάθηκε από τα ιδιωτικά τσιφλίκια, ο εκφυλισμός του θεσμού των «δούλων της Πύλης», η άνοδος της ισχύος των μουσουλμάνων επαρχιακών προεστών (των *αγιάνηδων*) και η εξαγορά των αξιωμάτων -για να αναφερθούμε στις κυριότερες μόνο αιτίες- υπέσκαψαν τα θεμέλια της Αυτοκρατορίας. Αλλά γι' αυτά τα ζητήματα θα μιλήσουμε στο εαρινό εξάμηνο.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

- Inalcik Halil, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή*, μτφρ. Μιχ. Κοκολάκης, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995.
- Kunt Ibrahim Metin, *Οι υπηρέτες του Σουλτάνου. Ο μετασχηματισμός της επαρχιακής διακυβέρνησης 1550-1650*, μτφρ. Στεφ. Παπαγεωργίου, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2001
- Lwry W., *Η φύση του πρώιμου οθωμανικού κράτους*, μτφρ. Στ. Παπαγεωργίου, εκδ. Παπαζήση. Αθήνα 2004
- Veinstein G., «Les origines du califat ottoman», *Les Annales de l'Autre Islam*, 2 (1994), σ. 25-36.

Μάθημα 4ο

Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑΚΤΗΜΕΝΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ

Στο σημερινό μάθημα θα μας απασχολήσει το πολύ σημαντικό ζήτημα της θέσης των κατακτημένων Ελλήνων στο οθωμανικό σύστημα διοίκησης. Συγκεκριμένα, θα δούμε: **α.** Ποια ήταν τα θεωρητικά πλαίσια της υπόστασης στο οθωμανικό κράτος των μη μουσουλμάνων «προστατευόμενων» υπηκόων (τζιμμήδων/*zimmi*), σύμφωνα με τον ιερό μουσουλμανικό Νόμο, **β.** Ποια ήταν η θέση των χριστιανών υπηκόων και ιδιαίτερα των Ελλήνων και η στάση των Οθωμανών απέναντί τους και, **γ.** Τη φορολογία και την «οικονομική φυσιognωμία» των κατακτημένων Ελλήνων. Ζητήματα πολύ βασικά, ώστε να κατανοήσουμε μια σειρά άλλων ζητημάτων που θα μας απασχολήσουν στα επόμενα μαθήματα (π. χ. το ζήτημα των εξισλαμισμών).

A. Τα θεωρητικά πλαίσια της υπόστασης των τζιμμήδων κατά τον ιερό μουσουλμανικό Νόμο

Η νομική θέση των μη μουσουλμάνων υπηκόων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, σε σχέση με τον μουσουλμανικό πληθυσμό, σύμφωνα με την παλαιότερη αραβο-ισλαμική παράδοση, δηλαδή τον ιερό νόμο (*sharia*) και τα σουλτανικά διατάγματα (*canunname*). Σύμφωνα με μία βασική αρχή της ισλαμικής θρησκείας, ο κόσμος διαιρείται σε δύο μέρη:

α. στον κόσμο/ή επικράτεια του Ισλάμ (*dâr al Islam*).

β. στον κόσμο/ή επικράτεια του πολέμου ή των απίστων (*dâr al harb*).

Η δεύτερη κατηγορία, περιλαμβάνει: **α.** τους *zimmi/dhimmi* (τζιμμήδες)= δηλαδή τους *προστατευόμενους* λαούς της Βίβλου, Χριστιανούς και Εβραίους (αργότερα και τους Ζωροάστρες) και **β.** τους πολυθεϊστές. Στους τζιμμήδες επιφυλάσσεται καλύτερη μοίρα, δίδεται προστασία και αρκετά δικαιώματα. Οι «λαοί της Βίβλου» μπορούσαν να ζήσουν ειρηνικά υπό ορισμένες προϋποθέσεις, που συμπεκνώνονται στην έννοια **συμβόλαιο της dhimma** (προστασίας). Σε κάθε όμως περίπτωση, οι μη μουσουλμάνοι θεωρούνται στο ισλαμικό και οθωμανικό, εν συνεχεία, δίκαιο ως κατώτερα όντα. (Σύμφωνα με την ισλαμική νομοθεσία τρεις ομάδες ανθρώπινων όντων θεωρούνται κατώτερες: οι μη μουσουλμάνοι, οι γυναίκες και οι σκλάβοι). Ακόμη και ο πιο φτωχός και ασήμαντος μουσουλμάνος, ακριβώς γιατί θεωρείται ότι είναι φορέας της αληθινής πίστης, θεωρητικά τουλάχιστον, ήταν ανώτερος από κάθε μη μουσουλμάνο. Αυτή η διάκριση είναι πολύ βασική και καθορίζει με ένα σωρό νομικές υποχρεώσεις, στάσεις και συμπεριφορές ή ιδεολογίες που επικρατούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ως ανταπόδοση της υποταγής το οθωμανικό κράτος δεσμευόταν: **α.** Να απέχει από κάθε εχθρική ενέργεια εναντίον των «απίστων», με την προϋπόθεση ότι αυτοί δεν θα επαναστατούσαν και **β.** Να τους προστατεύει σε περίπτωση εξωτερικής επιβουλής. [Εχθρός στην ισλαμική παράδοση είναι: ο άπιστος, ο ληστής, ο επαναστάτης και ο αποστάτης από τη θρησκεία του ισλάμ].

Εδώ πρέπει να πούμε δυο λόγια σχετικά με τον «ιερό πόλεμο» (*Jihâd*). Πρόκειται για ένα πολυσυζητημένο ζήτημα, για το οποίο έχουν διατυπωθεί συχνά διαμετρικά αντίθετες απόψεις. Το ίδιο το Κοράνιο, που σύμφωνα με τους μουσουλμάνους, είναι η αποκάλυψη που πήρε ο Μωάμεθ από τον Αλλάχ δια μέσου του αρχάγγελου Γαβριήλ, τηρεί στο σημείο αυτό

μία επαμφοτερίζουσα στάση. Αλλού δίνει καθαρά την εντολή του πολέμου κατά των «απίστων» μη μουσουλμάνων -στο σημείο αυτό οι ερμηνευτές του Κορανίου βλέπουν προϊσλαμικές επιδράσεις από τις διαμάχες και τους πολέμους των Αράβων φυλάρχων- και αλλού μιλάει με συμπάθεια για τους Χριστιανούς και τους Εβραίους. [βλ. *Πηγές*, αρ. 7]. Σύμφωνα με την επικρατέστερη ερμηνεία αυτού του όρου και με ό,τι συνέβη στην ιστορική πορεία του Ισλάμ, ο *ιερός πόλεμος* για την κατάκτηση εδαφών που κατοικούνταν από αλλόθρησκους λαούς, από «απίστους», ήταν σχεδόν μόνιμη κατάσταση. Από αυτό το πιστευό εμφορούμενοι οι Άραβες πολεμιστές έφθασαν σε μικρό σχετικά χρονικό διάστημα ως το Πουατιέ της Γαλλίας (732) και με την ίδια ορμή οι φοβεροί *γαζήδες (gazi)*, Οθωμανοί πολεμιστές κατέκτησαν γρήγορα τα Βαλκάνια φθάνοντας μέχρι τη Βιέννη. Σύμφωνα με τη δεύτερη ερμηνεία που γίνεται δεκτή από μουσουλμάνους θεολόγους, ο όρος «*ιερός πόλεμος*» σημαίνει πόλεμο κατά των εσωτερικών παθών. Συναφές με το παραπάνω ζήτημα είναι και το ερώτημα αν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, υπήρχε ανεκτικότητα ή όχι. Και εδώ έχουν διατυπωθεί διαμετρικά αντίθετες απόψεις. Υπήρχαν, σίγουρα, περίοδοι μεγάλης καταπίεσης και σκληρών μέτρων σε βάρος των μη μουσουλμάνων (ιδίως κατά των Χριστιανών) και περίοδοι σεβασμού της πίστης τους και των προβλεπόμενων από τον ισλαμικό νόμο δικαιωμάτων τους. Βέβαια, αν εξετάσουμε το ζήτημα έχοντας κατά νου τι συνέβαινε στη δυτική Ευρώπη την ίδια περίοδο (διωγμοί Εβραίων κλπ.), τότε μπορούμε να πούμε ότι η οθωμανική διοίκηση ήταν πιο ανεκτική στα θρησκευτικά ζητήματα.

Για τη νομική θέση των μη μουσουλμάνων (κυρίως Χριστιανών και Εβραίων) στον ισλαμικό κόσμο, αναντικατάσταση παραμένει η παλαιότερη μελέτη του Antoine Fattal, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, [Το νομικό καθεστώς των μη μουσουλμάνων στις χώρες του Ισλάμ, Βηρυτός 1958]. Αν και αφορά περισσότερο στο πρώιμο ισλάμ, είναι η καλύτερη που διαθέτουμε για να κατανοήσουμε τις θεωρητικές και τις πρακτικές πλευρές των διακρίσεων που αναφέραμε. Είναι αυτονόητο ότι για να δούμε τη θέση των χριστιανών και των Εβραίων στην Οθ. Αυτοκρατορία πρέπει να παίρνουμε υπόψη μας τη σουλτανική νομοθεσία (κανουναμέδες), τα σουλτανικά διατάγματα (**φιρμάνια/ferman** = σουλτανικές διαταγές και τα **βεράτια/berat** = διπλώματα απονομής αξιώματος στον Πατριάρχη ή στον αρχηγό του εβραϊκού **μιλλέτ/millet** που περιλαμβάνουν διατάξεις οι οποίες αφορούσαν τους χριστιανούς ή τους Εβραίους αντίστοιχα [*Από τον 17ο αι. και μετά ο όρος *μιλλέτ* δηλώνει τη θρησκευτική κοινότητα (π.χ. Ορθόδοξο μιλλέτ, εβραϊκό μιλλέτ)].

Οι «άπιστοι» (*kâfir* ή *giaour*) αποκλείονταν από τα κρατικά αξιώματα και το στρατό, εκτός αν εξισλαμίζονταν. Όσοι χριστιανοί κατέλαβαν σημαντικές θέσεις στο οθωμανικό κράτος ή είχαν εξισλαμισθεί (π.χ. αρκετοί μεγάλοι βεζύριδες κατάγονταν από τη Σερβία κ.α. Αρπάγησαν σε παιδομάζωμα και έφθασαν ως τα ανώτατα κλιμάκια της οθωμανικής διοίκησης) ή δεν αποτελούσαν μέλη της επίσημης ιεραρχίας, αλλά κατείχαν ειδικές θέσεις.

Σε ποιες περιπτώσεις «σπάει» δηλ. παύει να ισχύει η *dhimma*;

- όταν ο προστατευόμενος επαναστατεί.
- όταν αρνείται υποταγή στους νόμους.
- όταν προσπαθεί να μεταστρέψει έναν μουσουλμάνο
- όταν φονεύει εκούσια ένα μουσουλμάνο
- όταν βρίζει τον Αλλάχ, τον Μωάμεθ και το Κοράνιο
(π. χ. στην περίπτωση των νεο μαρτύρων)
- όταν διαπράττει μοιχεία με μουσουλμάνο, κλπ, κλπ.

Με βάση το «**συμβόλαιον**» της **dhimma** (προστασίας) **οι μη μουσουλμάνοι υπήκοοι απολάμβαναν τις εξής ελευθερίες:**

α. Ατομικές ελευθερίες, οι οποίες όμως υφίσταντο σημαντικούς περιορισμούς που αφορούν την εγκατάσταση, τη μετακίνηση και την αμφίεση των *τζιμμήδων*. Οι «άπιστοι» δεν είχαν το δικαίωμα να κατοικούν σε ιερές πόλεις του ισλάμ, ή σε ξεχωριστές συνοικίες. Κατοικούν, κατά κανόνα, σε ξεχωριστές συνοικίες στις πόλεις (π. χ. στα Γιάννενα μετά το 1618), με κέντρο το ναό ή τη συναγωγή (όπως ήταν για τους μουσουλμάνους το τζαμί) ή σε άλλες πόλεις (π. χ. στο Ναύπλιο) έξω από τα τείχη στα *βαρόσια* (*varos*). Στα χωριά με μεικτό πληθυσμό κατοικούσαν, συνήθως, στις ίδιες συνοικίες, ή και σε ξεχωριστές. Απαγορευόταν οι μη μουσουλμάνοι να υψώνουν τη φωνή τους μπροστά σε μωαμεθανούς, να φορούν ενδύματα μπλε ή πράσινου χρώματος (που θεωρούνταν χρώματα μουσουλμανικά), να οπλοφορούν (εκεί όπου υπήρχαν πολλοί μη μουσουλμάνοι ή προκειμένου για άτομα με σημαντική κοινωνική θέση, π. χ. για κοτζαμπάσηδες, ή για τους φρουρούς τους, τους *κάπους*, δεν εφαρμοζόταν), να ιπεύουν κλπ. Απαγορευόταν επίσης ένας χριστιανός να έχει ως δούλο μουσουλμάνο ή σπίτι μεγαλύτερο από τον μουσουλμάνο. Οι διακρίσεις αυτές και διάφορες άλλες δεν εφαρμόζονταν παντού και πάντα με την ίδια αυστηρότητα και είχαν ως στόχο την ταπείνωση των μη μουσουλμάνων, ιδίως των Χριστιανών. Τέλος, απαγορευόταν αυστηρά γάμος μουσουλμάνας με χριστιανό, όχι όμως το αντίθετο. Οι γάμοι μουσουλμάνων με χριστιανές ήταν διαδεδομένοι. Πολύ συνηθισμένος στις περιπτώσεις μεικτών γάμων, παρά τις απαγορεύσεις της Εκκλησίας, ήταν ο γνωστός στο ισλαμικό δίκαιο γάμος *κεπήνι* (*kepin*), σύμφωνα με τον οποίο ένας μουσουλμάνος μπορούσε να παντρευτεί για ορισμένο μόνο διάστημα μία γυναίκα. Ο γάμος αυτός γινόταν μπροστά στον ιεροδίκη και ενείχε τον κίνδυνο του εξισλαμισμού της χριστιανής. Στο κληρονομικό δίκαιο κυριότερη διάκριση ήταν το ότι η περιουσία των «απίστων» που πέθαιναν χωρίς κληρονόμους πήγαινε στο κράτος· γι' αυτό πολλοί χριστιανοί φρόντιζαν εκ των προτέρων να τις δωρίζουν σε μοναστήρια. Επίσης απαγορευόταν μη μουσουλμάνος να κληρονομήσει μουσουλμάνο. Τέλος κατασχόταν η περιουσία του αποστάτη από το ισλάμ. Αυτές, όμως, οι διακρίσεις δεν εμπόδιζαν πάντα τη σύναψη καλών σχέσεων των δύο εθνοθρησκευτικών ομάδων (έχουμε αρκετά σχετικά παραδείγματα). Στη διάρκεια, βέβαια, των επαναστάσεων υπήρχε όξυνση των σχέσεων.

β. Ελευθερίες οικονομικής φύσεως. Οι περιορισμοί σε οικονομικά ζητήματα δεν ήταν σημαντικοί, αν εξαιρέσουμε, βέβαια, τη βαρύτερη φορολογία, όπως θα δούμε παρακάτω. Ήταν ένας λόγος της επίδοσης των Χριστιανών (Ελλήνων, Αρμένιων ή Σλάβων) στο εμπόριο και σε συναφείς δραστηριότητες. Κυριότερη διάκριση στο σημείο αυτό ήταν η υποχρέωση των τζιμμήδων να πληρώνουν υψηλότερα τέλη εισαγωγής ή εξαγωγής προϊόντων.

γ. Θρησκευτικές ελευθερίες. Παρά την αντίθετη γνώμη, η χριστιανική ή η εβραϊκή θρησκεία μέσα στο θεοκρατικό μουσουλμανικό κράτος ήταν απλά ανεκτές και όχι ελεύθερες. Οι πρακτικές συνέπειες αυτής της διαπίστωσης ήταν πολλές. Θεωρητικά απαγορεύονταν οι εξισλαμισμοί, αλλά στην πράξη γίνονταν πολλοί, συχνά μάλιστα με τη άσκηση άμεσης ή έμμεσης βίας. Η ανέγερση εκκλησιών θεωρητικά επιτρεπόταν στην πράξη όμως ήταν δύσκολη ακόμη και η επισκευή τους. Σε κάθε περίπτωση οι ναοί έπρεπε να ήταν πιο χαμηλοί από τα τζαμιά. Εξάλλου, πολλοί ναοί στη διάρκεια της τουρκοκρατίας μετατράπηκαν σε τζαμιά. Απαγορευόταν η δημόσια τέλεση της λατρείας, οι λιτανείες, χρήση καμπάνας και η περιφορά επιταφίου, εκεί που κατοικούσαν πολλοί μουσουλμάνοι ή στις αγορές όπου σύχναζαν. Βέβαια,

η τήρηση αυτών των απαγορεύσεων εξαρτιόταν από τη συγκεκριμένη συγκυρία, από την ανεκτικότητα ενός Οθωμανού αξιωματούχου, από τον χαρακτήρα του πνευματικού ηγέτη της μη μουσουλμανικής θρησκευτικής κοινότητας, από την αναλογία Τούρκων –Χριστιανών που ζούσαν σε μία πόλη ή περιοχή και από άλλους παράγοντες.

Β. Η θέση των χριστιανών υπηκόων, ιδιαίτερα των Ελλήνων, και η στάση των Οθωμανών απέναντί τους

Στο ερώτημα αν και κατά πόσο οι Οθωμανοί εφάρμοσαν πιστά τις παραπάνω διατάξεις του ιερού νόμου δεν μπορεί να δοθεί μονολιθική απάντηση. Η ποικιλία των κατά τόπους και χρονικές περιόδους συνθηκών καθιστά αντιεπιστημονική τη διατύπωση γενικών αρχών ή την απομόνωση μεμονωμένων γεγονότων, που θα ήταν δυνατό να θεωρηθούν ως χαρακτηριστικά της θέσης των υποδούλων. Η στάση αυτή δεν έμεινε αμετάβλητη στη διάρκεια των επτά αιώνων της οθωμανικής κυριαρχίας. Από την άλλη, η εξέλιξη του οθωμανικού καθεστώτος ήταν φυσικό να έχει επιπτώσεις και στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων.

Όσον αφορά στη **φορολογία**, οι Οθωμανοί διατήρησαν ορισμένους φόρους των Βυζαντινών· μερικούς μάλιστα τους ελάφρυναν. Στα **θρησκευτικά ζητήματα** τήρησαν μία επαμφοτερίζουσα στάση. Από τη μια πλευρά έδειχναν ανοχή, ακολουθώντας τις επιταγές του ισλαμικού νόμου και από την άλλη παραβίαζαν τα θρησκευτικά δικαιώματα των μη μουσουλμάνων (ιδίως των χριστιανών), φθάνοντας μέχρι τους βίαιους εξισλαμισμούς. Άλλωστε, και το **παιδομαζώμα** με τον υποχρεωτικό εξισλαμισμό των παιδιών που αποσπώνταν από τους γονείς τους, τι άλλο ήταν μία έκφανση αυτής της ωμής παραβίασης της θρησκευτικής ελευθερίας; Δεν είναι λοιπόν διόλου τυχαίο το ότι -όπως είδαμε- ένα βασικό επιχείρημα με το οποίο Έλληνες (της διασποράς ή γηγενείς) προσπαθούσαν να πείσουν τους Ευρωπαίους ηγέτες να ηγηθούν μιας εκστρατείας για την απελευθέρωση της Ελλάδας ήταν το ότι δεν μπορούσαν να υποφέρουν τις καταπιέσεις των Τούρκων και ότι κινδύνευαν να αφανιστούν εξαιτίας των εξισλαμισμών και του παιδομαζώματος. Μια συνήθης πρακτική ψυχολογικής βίας ήταν οι σχεδόν καθημερινές χαλκευμένες συκοφαντίες (*αβανίες*) από τις οποίες πολύ υπέφεραν οι Έλληνες, σύμφωνα με μαρτυρίες πολλών πηγών.

Στο **ζήτημα απονομής της δικαιοσύνης** οι χριστιανοί βρίσκονταν σαφώς σε μειονεκτικότερη θέση. Είναι γεγονός ότι η οθωμανική εξουσία είχε παραχωρήσει δικαστικής φύσεως προνόμια στον Πατριάρχη Κων/πόλεως και δια μέσω αυτού στους κατά τόπους επισκόπους, χάρη στα οποία τα εκκλησιαστικά δικαστήρια εκδίκαζαν υποθέσεις όχι μόνο εκκλησιαστικού, αλλά και αστικού δικαίου (διαζυγίων, κληρονομιάς κ. ά.), όταν οι αντίδικοι ήταν χριστιανοί, προφυλλάσσοντας έτσι το ορθόδοξο ποίμνιο από την προσφυγή στο τουρκικό ιεροδικείο, κάτι που ενείχε τον κίνδυνο του εξισλαμισμού. Έτσι, ο θεσμός αυτός βοήθησε στη διατήρηση της συνοχής της χριστιανικής κοινότητας. Αντίθετα η εκδίκαση υποθέσεων με αντιδίκους μουσουλμάνο και χριστιανό έπρεπε να γίνει, υποχρεωτικά, ενώπιον του καδή. Στις περιπτώσεις αυτές ο χριστιανός βρισκόταν σε μειονεκτική θέση, γιατί η μαρτυρία του δεν λαμβανόταν καθόλου υπόψη. Μάλιστα, αν ένας κατάδικος εξισλαμιζόταν απαλλασσόταν από την ποινή που του είχε επιβληθεί, κάτι που «έσπρωχνε» αρκετά άτομα στην απάρνηση της θρησκείας τους. Η προσέλευση στο ισλάμ ατόμων που είχαν διαπράξει αδικήματα (μοιχεία, κλοπή, κλπ) για να αποφύγουν την τιμωρία δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο.

Τον πρώτο αιώνα της κατάκτησης, ως το θάνατο περίπου του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς (1666), οι συνθήκες διαβίωσης των χριστιανών, ήταν σχετικά καλές. Στη

συνέχεια όμως επιδεινώθηκαν εξαιτίας της δυσλειτουργίας της κρατικής μηχανής, της εξαγοράς αξιωμάτων, με συνέπεια, τον πλουτισμό των κρατικών οργάνων σε βάρος των ραγιάδων (οι περισσότεροι ήταν χριστιανοί), της ανόδου του μουσουλμανικού φανατισμού.

Και μία τελευταία, αναγκαία επισήμανση. Πρέπει να πούμε μιλώντας γι' αυτό το πολύ σημαντικό ζήτημα ότι παρά την ένταξη των χριστιανών στην κατηγορία των *ραγιάδων*, στα πλαίσια της ελληνικής χριστιανικής κοινότητας διαμορφώθηκαν ομάδες οι οποίες βρίσκονταν σε ανώτερη κοινωνική βαθμίδα, λόγω των αξιωμάτων που κατείχαν. Ο ανώτερος κλήρος, οι ένοπλοι αρματολοί, οι κοτζαμπάσηδες, οι προεστοί γενικά των κοινοτήτων, οι Φαναριώτες, οι έμποροι και οι διανοούμενοι έπαιξαν σημαντικό κοινωνικό κλπ ρόλο στην οθωμανική διοίκηση και γενικά στην οθωμανική κοινωνία (ανήκαν δηλαδή, για να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο της σύγχρονης κοινωνιολογίας, στις *ελίτ*), αφού μετείχαν ενεργά στην οθωμανική διοίκηση και για το λόγο αυτό μπορούσαν να ξεχωρίσουν από το στρώμα των *ραγιάδων*. Οι συνθήκες ζωής των ομάδων αυτών ήταν καλύτερες από αυτές των γεωργών, βοσκών και των υπόλοιπων επαγγελματιών της παραγωγικής τάξης. Αυτοί, λοιπόν, που ένιωθαν μεγαλύτερο το βάρος της οθωμανικής εξουσίας ήταν οι άνθρωποι των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, ιδίως οι μη μουσουλμάνοι (χριστιανοί και εβραίοι) και ιδιαίτερα οι χριστιανοί.

Γ. Η φορολογία και η οικονομική φυσιολογία των κατακτημένων (αστοί και γεωργοί)

1. Η φορολογία

Το οθωμανικό φορολογικό σύστημα ήταν περίπλοκο, σε τέτοιο βαθμό που παρατηρείται, μερικές φορές, σύγχυση σε μελετητές αυτής της περιόδου ως προς τα είδη των φόρων και λαθεμένη ταύτιση ενός φόρου με άλλον. Από την άλλη, στη διάρκεια της μακραίωνης ιστορίας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η φορολογία εξελίχθηκε και επομένως πρέπει να είμαστε προσεκτικοί ώστε να μην εντάσσουμε στο φορολογικό σύστημα αυτής της περιόδου φόρους που εμφανίστηκαν αργότερα. Θα προσπαθήσω να δώσω μία κατά το δυνατό πιο πλήρη εικόνα των κυριότερων φόρων, αφού είναι αδύνατο να υπεισέλθουμε σε λεπτομέρειες. Ο πίνακας που σας έδωσα θα σας βοηθήσει να τους κατανοήσετε καλύτερα. Πρέπει εξ αρχής να υπογραμμίσουμε: **Πρώτον**, ότι στη φορολογία εντοπίζονται οι σημαντικότερες διακρίσεις σε βάρος των μη μουσουλμάνων, σύμφωνα με τη βασική αρχή του ισλαμικού δικαίου ότι οι «άπιστοι» θεωρούνται κατώτεροι, και, συνεπώς, πρέπει να πληρώνουν περισσότερους και βαρύτερους φόρους· **δεύτερον** ότι τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας οι φορολογικές υποχρεώσεις των χριστιανών ήταν, μάλλον, ελαφρύτερες σε σχέση με τους επόμενους και **τρίτον** ότι μετά την κατάκτηση ή επανακατάκτηση μίας περιοχής συντασσόταν ειδικός κανονισμός που προέβλεπε αναλυτικά όλους τους οφειλόμενους φόρους και το ύψος τους. Οι φόροι αυτοί διακρίνονται σε **δύο μεγάλες κατηγορίες**: σε **τακτικούς ή ιερούς φόρους** (*resmi örfiye*) και σε **έκτακτους** (αβαρίζ, τ. *avariz*).

Ο κυριότερος φόρος **τακτικός φόρος** ήταν η **τζιζιέ** (τ. *cizye*), γνωστός και ως **κεφαλικός φόρος**: προοριζόταν για ειδικό τμήμα του αυτοκρατορικού θησαυροφυλακίου. Τον κατέβαλλαν μόνο οι μη μουσουλμάνοι. Ως τα τέλη του 17ου αι. καταβαλλόταν από κάθε οικογένεια ανάλογα με την οικονομική της κατάσταση. Στη συνείδηση του χριστιανικού λαού είχε μείνει ως χαράτσι γιατί ακόμη και σε κανπουνναμέδες συχνή είναι η χρήση του όρου **haraç** (χαράτσι) για τον **κεφαλικό φόρο**. Δήλωνε τον φόρο υποτέλειας των μη μουσουλμάνων στα ισλαμικά κράτη. Γι' αυτό, στη συνείδηση των χριστιανών το χαράτσι ήταν συνώνυμο της σκλαβιάς. [βλ. *Πηγές*, αρ. 8] Απαλλάσσονταν οι απασχολούμενοι σε κρατική υπηρεσία, οι

γυναίκες, τα παιδιά, οι κληρικοί και οι ανάπηροι. Το αρχικό του ύψος ήταν 12, 24 ή 48 ντιρχέμ ασημιού. [1 ντιρχέμ = 3,207 γραμμάρια] Η πληρωμή αυτού του φόρου γινόταν ανά *hane* = εστία, δηλαδή νοικοκυριό με την ευρύτερη έννοια, που δήλωνε όσους κατοικούσαν κάτω από την ίδια στέγη, αλλά ήταν οικονομικά ανεξάρτητοι. Π. χ. ένας γιος που ζούσε στο σπίτι των γονιών του, έχοντας όμως ανεξάρτητη πηγή εισοδήματος, αποτελούσε έναν *χανέ*. Ορισμένες πληθυσμιακές ομάδες (όπως οι μεταλλωρύχοι της Χαλκιδικής ή οι φύλακες των δερβενιών) πλήρωναν χαμηλότερο κεφαλικό φόρο. Ενδεικτικά, το 1491 τα νοικοκυριά που υπόκεινταν σε κεφαλικό φόρο στα Βαλκάνια ανέρχονταν σε 674.357 (από αυτά τα 34.970 πλήρωναν χαμηλότερο φόρο). Συνήθως ο φόρος αυτός πληρωνόταν με ένα κατ' αποκοή συνολικό ποσό (σύστημα *maktu*). Συνήθως όμως δεν λαμβανόταν υπόψη η μείωση του πληθυσμού από θανάτους, μεταναστεύσεις ή άλλες αιτίες με συνέπεια λιγότερα άτομα να πληρώνουν μεγαλύτερο αναλογικά φόρο που έτσι καθίστατο περισσότερο επαχθής. Ο φόρος αυτός αταργήθηκε το 1856 στο πλαίσιο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων. Να πούμε με την ευκαιρία αυτή ότι οι περιοδικές «απογραφές» (ανά 10-20 έτη) που διενεργούνταν στην Οθ. Αυτοκρατορία για φορολογικούς λόγους δεν μπορούν, κατά τους ειδικούς, να μας δώσουν με ακρίβεια τον (μουσουλμανικό ή μη μουσουλμανικό) πληθυσμό μιας περιοχής, εν αντιθέσει με τις βενετικές απογραφές που είναι πολύ πιο αξιόπιστες. Άλλωστε, όπως τονίζει και ο Τούρκος ιστορικός Ömer Lufti Barkan, που πρώτος μελέτησε αυτά τα κατάστιχα τη δεκαετία 1950-60, ένα ποσοστό του πληθυσμού (γύρω στα 20%) διέφευγε τις απογραφές. Η αξία όμως αυτών των καταστίχων, που καταγράφουν τον πληθυσμό και τους πλουτοπαραγωγικούς πόρους μιας περιοχής, ως δημογραφικής και οικονομικής συνάμα πηγής -ιδίως των αναλυτικών (*defter-i mufassal*)- δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αμφισβητηθεί. Τα κατάστιχα του κεφαλικού φόρου (*cizye defterleri*) μας δίνουν πληροφορίες για τον χριστιανικό ή τον εβραϊκό πληθυσμό μιας περιοχής, έστω χωρίς ακρίβεια. Έτσι, όταν βλέπουμε μεγάλη μείωση του χριστιανικού πληθυσμού και ταυτόχρονη άνοδο του μουσουλμανικού και δεν έχουμε στην ίδια περιοχή εγκατάσταση μουσουλμάνων επήλυδων το μυαλό μας πάει στους εξισλαμισμούς. [Σχολιάστηκε η κατά θρήσκειμα κατανομή του πληθυσμού στα Βαλκάνια το 1520-1535, βλ. Πηγές, αρ. 9α, 9β και 10].

Άλλος βασικός τακτικός φόρος ήταν το *χαράτσι* (τ. *haraç*) σύνθετος φόρος, επί της γης (έγγειος) και επί προσώπων, που επιβαλλόταν αρχικά μόνο σε μη μουσουλμάνους κατόχους γης. Ήταν δύο ειδών: αναλογικός (*mukaseme*) και πάγιος (*munvazaf*). Τον αναλογικό φόρο τον εισέπραττε από τους καλλιεργητές ο τιμαριώτης σε είδος. Τρίτος σημαντικός τακτικός φόρος ήταν η *ισπέντζε/σπέτζα* (τ. *ispence*) που υπήρχε παλαιά στη Σερβία. Ήταν έγγειος φόρος. Κατά την οθωμανική περίοδο τον πλήρωναν οι χριστιανοί και οι Εβραίοι που είχαν φθάσει στην εφηβική ηλικία. Ανερχόταν συνήθως στα 25 άσπρα. Η *δεκάτη* (τ. *ösür*) ήταν φόρος επί της παραγωγής αγροτικών προϊόντων (το 1/10). Τον κατέβαλλαν όλοι οι παραγωγοί στον τιμαριώτη, συνήθως όμως οι χριστιανοί κατέβαλλαν το 1/8, ή και το 1/5. Επιπλέον, υποχρεώνονταν να μεταφέρουν τα δημητριακά στο αλώνι για το αλώνισμα και μετά τον καρπό στις αποθήκες του τιμαριώτη. Ο *αντεντί αγνάμ* (τ. *aded-i ağnam*) ήταν φόρος επί των προβάτων. Ένα άσπρο για κάθε 3 πρόβατα. Ο *ρεσμί οτλάκ* (τ. *resm-i otlak*) ήταν φόρος βοσκής. Άλλος κτηνοτροφικός φόρος ήταν ο *αγίλ ρεσμί* (τ. *ağil resmi*): 5 άσπρα για κάθε 30 πρόβατα. Πληρωνόταν από τους κτηνοτρόφους το φθινόπωρο. Άλλοι τακτικοί φόροι ήταν οι φόροι για τα αμπέλια και την παραγωγή κρασιού, για τα ιχθυοτροφεία, για τους μύλους και τον καπνό, ο φόρος του γάμου (60 άσπρα για το γάμο νεαρής μουσουλμάνας, 30 για το γάμο χήρας·

διπλάσια ποσά για το γάμο χριστιανής), ο φόρος μεταβίβασης γης (τ. *tapu*), ο φόρος για φόνο Τούρκου (*τζερεμές* /τ. *cürüm*=έγκλημα), που τον κατέβαλε ολόκληρη η κοινότητα ή μία περιοχή, και διάφοροι άλλοι.

Οι **έκτακτοι φόροι** (*αβαρίζι(α)* στην ελληνική γλώσσα, από το τ. *avariz*) αφορούσαν προσφορά υπηρεσιών ή καταβολή ποσών για τον στρατό ξηράς ή το στόλο, για εκστρατείες, για την επισκευή του σεραγιού ενός πασά, για την κατασκευή ή επισκευή φρουριών, γεφυριών κλπ. (αγγαρείες που σ' αντίθεση με τη βυζαντινή περίοδο, καταβάλλονταν σε χρήμα), για τη διατροφή πασάδων ή άλλων αξιωματούχων, «δώρα» σε αξιωματούχους (*αβαέτια*, από το τουρκ. *avaid* = δώρο) κλπ. Οι φόροι αυτοί -μερικοί από τους οποίους έγιναν αργότερα τακτικοί- ήταν επαχθείς, ιδίως για τους χριστιανούς, και αιτία διαρκών γογγυσμών κατά της εξουσίας. Γλαφυρή εικόνα των φορολογικών καταπιέσεων των χριστιανών στα τέλη του 17ου αι. στην Αθήνα μας δίνει ο Γάλλος πρόξενος σ' αυτή την πόλη Jean Giraud.

2. Κοινωνική διαστρωμάτωση: Αστοί, ελεύθεροι γεωργοί, δουλοπάροικοι και δούλοι

α. Αστοί Λόγω έλλειψης επαρκών πηγών, δεν είναι εύκολο να παρακολουθήσουμε την τύχη των αρχοντικών οικογενειών της Κωνσταντινούπολης και των άλλων μεγάλων πόλεων της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μετά την Άλωση. Αρκετοί χριστιανοί τιμαριώτες εντάχθηκαν στο οθωμανικό σύστημα. Τι απέγιναν όμως επιφανείς οι οικογένειες των Παλαιολόγων, των Κομνηνών, των Νοταράδων κ. ά.; Πολλές κατέφυγαν στην Κρήτη, στο Δεσποτάτο του Μοριά, στα Επτάνησα ή στη Δύση διατηρώντας επί αιώνες την υπερηφάνεια για την καταγωγή τους, Στην Κων/πολη, που ερημώθηκε από τους ντόπιους άρχοντες, μεταφέρθηκαν το 1461 οι ευγενείς της Τραπεζούντας. Τα νεαρά μέλη αυτών των οικογενειών είτε συγχωνεύτηκαν με την ανερχόμενη αστική τάξη είτε ξενητεύτηκαν αναζητώντας καλύτερο μέλλον σε πιο ανοιχτούς ορίζοντες, όπως οι Καντακουζηνοί στις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Άλλες αρχοντικές οικογένειες κατέφυγαν στην ομόδοξη Ρωσία. Η ανασυγκρότηση του ελληνικού στοιχείου της Πόλης έγινε μετά την Άλωση με πληθυσμούς που μεταφέρθηκαν εκεί από κατακτηθείσες από τον Μωάμεθ Β' περιοχές (Λέσβο, Μοριά, Τραπεζούντα κ. α.). Στην Κων/πολη μεταφέρθηκαν επίσης ή εγκαταστάθηκαν εργάτες, βιοτέχνες και έμποροι από τον Πόντο, τη Χιο κ. α. Έτσι σχηματίστηκε, σταδιακά, στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας μια ελληνική αστική τάξη αποτελούμενη από εμπόρους, βιοτέχνες κ. ά. Το ίδιο φαινόμενο, αλλά σε μικρότερη κλίμακα, παρατηρείται και σε άλλα εμπορικά κέντρα της αυτοκρατορίας: στη Θεσσαλονίκη (όπου μετά το 1492 θα διαδραματίσουν πολύ σημαντικό ρόλο οι διωγμένοι από την Ισπανία Εβραίοι), στη Σμύρνη, στα Γιάννενα, στην Αθήνα κ. ά.

β. Η κοινωνία της υπαίθρου. Την περίοδο αυτή η κοινωνία της υπαίθρου αποτελούταν από τους τιμαριώτες, τους καλλιεργητές της γης (ελεύθερους γεωργούς, δουλοπάροικους και δούλους) και τους κτηνοτρόφους. Οι **ελεύθεροι γεωργοί**, είχαν ως καθήκον να καλλιεργούν τις καλλιεργήσιμες γαίες -δύο χρόνια στα τρία- και να πληρώνουν τους καθορισμένους φόρους. Αν αμελούσαν να τις καλλιεργήσουν για ένα χρονικό διάστημα (π. χ. στη Σάμο ήταν 7 χρόνια) τότε έχαναν το δικαίωμα κατοχής και ο τιμαριούχος μπορούσε να τις διαθέσει σε άλλον. Ο ελεύθερος γεωργός ήταν ουσιαστικά δεμένος με το κτήμα του και δεν μπορούσε να φύγει εύκολα από τον τόπο του, γιατί οι μετακινήσεις των γεωργών από τόπο σε τόπο απαγορεύονταν. Η κεντρική εξουσία προσπαθούσε να περιορίσει όσο το δυνατό τις μετακινήσεις τους γιατί μειώνονταν τα εισοδήματα των σπαχίδων και επομένως κατέρρεε το

τιμαριωτικό σύστημα που ήταν η οικονομική βάση της αυτοκρατορίας. Οι σπαχήδες είχαν δικαίωμα ακόμη και μετά από 15 χρόνια να υποχρεώσουν έναν χωρικό να γυρίσει στα κτήματά του, μετά από άδεια του καδή. Οι **δουλοπάροικοι** (*ορτακσί/τ. ortakçi*) προέρχονταν συνήθως από κατακτημένους και βίαια εκτοπισμένους χριστιανικούς πληθυσμούς (π. χ. Πελοποννήσιοι μεταφέρθηκαν στη Μ. Ασία). Ήταν δηλ. ένα είδος αιχμαλώτων πολέμου. Όπως γράφει ο Τούρκος ιστορικός Ömer Lüfti Barkan, η εγκατάστασή τους απέβλεπε στην πύκνωση του πληθυσμού σε ερημωμένες περιοχές και στην οικονομική ανάπτυξή τους και ήταν «δεμένοι» με τη γη τους κυρίου τους. Ήταν δυνατό να ανέλθουν στην τάξη των ελεύθερων γεωργών κάτι που το ήθελε και το κράτος γιατί η καλλιέργεια της γης γινόταν έτσι καλύτερα. Οι δούλοι (*gulām*) ήταν αιχμάλωτοι πολέμου και βρίσκονταν στην απόλυτη διάθεση του κυρίου τους. Οι γαιοκτήμονες προτιμούσαν να αγοράζουν μια οικογένεια δούλων γιατί εγγυόταν την απρόσκοπτη καλλιέργεια της γης. Τα παιδιά των δούλων είχαν την ίδια ιδιότητα με τους γονείς τους. Οι δούλοι μπορούσαν να ελευθερωθούν, αν το ήθελε ο κύριός τους. Η απελευθέρωση γινόταν με ιεροδικαστική πράξη μπροστά στον καδή. Θα επανέλθουμε την κοινωνία της υπαίθρου όταν θα μιλήσουμε για τη γαιοκτησία.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

- Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Β', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 11-51.
- Fattal Antoine, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, [Το νομικό καθεστώς των μη μουσουλμάνων στις χώρες του Ισλάμ, Βηρυτός 1958].
- Lewis Bernard, *Η Πολιτική Γλώσσα του Ισλάμ*, μτφρ. Στ. Παπαγεωργίου, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2011.
- Μουταφτσίεβα Βέρα, *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία(15ος-16ος αι.)*, μτφρ. Ουρανία Αστρινάκη -Ευαγγελία Μπαλτά, εκδ. Πορεία. Αθήνα 1990
- Schacht Joseph, *An introduction to Islamic law*, Oxford University Press 1964

Μάθημα 5^ο

ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΙ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ – Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΟΜΑΖΩΜΑΤΟΣ

1. ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΙ

A. Εισαγωγικά (γενικά για τους εξισλαμισμούς)

Πρόκειται για ένα πολύ σημαντικό ζήτημα με πολλές παραμέτρους (θρησκευτική, κοινωνική, οικονομική, πολιτική, δημογραφική), γι' αυτό το ερευνούν σήμερα πολλοί ειδικοί: ιστορικοί, θρησκευολόγοι, ανθρωπολόγοι, ψυχολόγοι κ. ά. Όπως έδειξε η έρευνα, η μεταπήδηση από τη μια θρησκεία στην άλλη δεν είναι εύκολη -ειδικά όταν εξαναγκάζεται κάποιος (άμεσα ή έμμεσα) να προβεί σ' αυτή την ενέργεια- και μία απλή θρησκευτική υπόθεση, αλλά, στις περισσότερες περιπτώσεις, προκαλεί έναν «εσωτερικό σεισμό» στο μεταστρεφόμενο άτομο.

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη των εξισλαμισμών στη βόρεια Αφρική και στην Εγγύς Ανατολή κατά την εξάπλωση των Αράβων. Η εξάπλωση του ισλάμ στην **ιβηρική χερσόνησο**, μετά τον 8^ο αι., μας βοηθεί να κατανοήσουμε καλύτερα τις μεταστροφές στο ισλάμ στον ελλαδικό χώρο, αν και υπάρχουν αρκετές διαφορές του ιδίου φαινομένου στις δύο αυτές περιοχές της Μεσογείου: στην πρώτη περίπτωση οι κατακτητές ήταν Άραβες και στη δεύτερη Οθωμανοί, διαφορετική ήταν στάση της Καθολικής Εκκλησίας, πιο αυστηρή απ' ό,τι της Ορθόδοξης στο ίδιο ζήτημα, ενώ διαφορετικές ήταν και οι πολιτικές καταστάσεις.

Ο μουσουλμανικός πληθυσμός των **Βαλκανίων** αμέσως μετά την κατάκτησή τους από τους Οθωμανούς (δεύτερο μισό 14ου- μέσα περ.15ου αι.) δεν ήταν πολύ μεγάλος, κάτι που δείχνει ότι δεν έγιναν στην αρχή πολλοί εξισλαμισμοί. Τον αποτελούσαν οι στρατιωτικές φρουρές, το ιερατείο και μουσουλμάνοι ή εξισλαμισθέντες (τιμαριώτες κ. ά). Σταδιακά από τα τέλη του 15ου αι. παρατηρείται αύξησή του, που σε ορισμένες περιοχές ήταν σημαντική, με αποτέλεσμα ν' αλλάξει αρκετά η θρησκευτική φυσιογνωμία των Βαλκανίων. Σύμφωνα με οθωμανικά «απογραφικά» κατάστιχα που εξέδωσε ο Barkan, το ποσοστό των μουσουλμάνων στη Συλιστρία (Αν. Θράκη), το 1520-1533, ανερχόταν στο 72% του πληθυσμού, στη Βιζύη (Αν. Θράκη) στο 56%, στη Βοσνία στο 46% και στην Ερζεγοβίνη στο 42%. [*Σε όλα Βαλκάνια ανερχόταν στο 19%]. Όπως έδειξε η έρευνα, η αύξηση του μουσουλμανικού πληθυσμού οφείλεται σε μεταναστεύσεις τουρκογενών πληθυσμών (Γιουρούκων κ. ά), κυρίως όμως σε εξισλαμισμούς γηγενών, ιδίως χριστιανών και πολύ λιγότερο Εβραίων [*Ντονμέδες = Εβραίοι εξισλαμισθέντες στη Θεσσαλονίκη το δεύτερο μισό του 17ου αι.], που πήραν μελύτερη έκταση τον 17ο αι. Για παράδειγμα, στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη που κατακτήθηκε στη διάρκεια του 15ου αι. οι εξισλαμισμοί ήταν εκτεταμένοι, τόσο στα χωριά (εξισλαμίστηκαν πολλοί αγρότες και τιμαριώτες) όσο και στις πόλεις. Ειδικά στις πόλεις ο μουσουλμανικός πληθυσμός αυξήθηκε γρήγορα είτε λόγω της μεταστροφής κατοίκων τους στο ισλάμ είτε λόγω της εγκατάστασης σ' αυτές εξισλαμισθέντων χωρικών, μουσουλμάνων βιοτεχνών, κ. ά.). [βλ. Πηγές, αριθ. 9β]. Πολλοί εξισλαμισμοί έγιναν στην Αλβανία και στη Βουλγαρία και λιγότεροι στη Σερβία.

B. Τυπολογία των εξισλαμισμών: Αίτια – μορφές εξισλαμισμών

Οι εξισλαμισμοί στον ελλαδικό χώρο πριν από την Άλωση και ως τα τέλη περίπου του 17ου αι. δεν πήραν παντού την ίδια έκταση. Σε ορισμένες περιοχές (π. χ. στις Κυκλάδες) δεν εξισλαμίστηκε σχεδόν κανείς, σ' άλλες (π. χ. στη Στερεά Ελλάδα) πήραν μικρή έκταση, ενώ αλλού (Πόντο, Κρήτη κ.ά) έγιναν πολλοί εξισλαμισμοί. Πριν εξετάσουμε τους εξισλαμισμούς

κατά τόπους και τα συνδεδεμένα άμεσα μ' αυτούς φαινόμενα του κρυπτοχριστιανισμού και των νεομαρτύρων ας δούμε τις μορφές, δηλαδή την τυπολογία του εξισλαμισμών.

1. Ως προς τις αιτίες που τους προκάλεσαν και τον τρόπο που έγιναν

β) Εκούσιοι εξισλαμισμοί

Για τη μουσουλμανική κοινότητα μιας πόλης ή ενός χωριού η εκούσια προσέλευση ενός χριστιανού στο ισλάμ συνιστούσε γεγονός θρησκευτικής νίκης και γιορταζόταν πανηγυρικά. Ο αιχμάλωτος των Τούρκων Γερμανός ταξιδιώτης Schiltherberg μας δίνει στις αρχές του 15ου αι. μια πιστή περιγραφή της διαδικασίας εξισλάμισης ενός ατόμου: ομολογία της ισλαμικής πίστης στον καδή, περιτομή, ένδυση με καινούργια ρούχα και σαρίκι και θριαμβευτική περιφορά του στην πόλη πάνω σε άλογο υπό τις επευφημίες του πλήθους που δοξολογούσε τον Μωάμεθ. Αν ήταν φτωχός του πρόσφεραν χρήματα. Αν ήταν γυναίκα έπρεπε να πατήσει τρεις φορές πάνω σε σταυρό που έφτιαχνε ο καδής με δύο κομμάτια της ζώνης της. Αυτή η διαδικασία δεν ετηρείτο πάντα, ιδίως στους ομαδικούς εξισλαμισμούς, ούτε γινόταν πάντα περιτομή στον εξισλαμιζόμενο άνδρα. Για τη χριστιανική κοινότητα ο εξισλαμισμός ενός μέλους της ήταν γεγονός που προκαλούσε μεγάλη θλίψη· γι' αυτό προσπαθούσε, αν μπορούσε, να τον αποτρέψει. Η αλλαξοπιστία εθεωρείτο πράξη αποτρόπαια· κάτι παραπάνω από προδοσία της πίστης [βλ. απόσπασμα από το χρονικό του Παπασυναδινού, *Πηγές*, αριθ. 12α].

Αίτια εκούσιων εξισλαμισμών

- *Προπαγάνδα μουσουλμάνων μοναχών (Μπεκτασήδων, Χαλβετήδων, κ. ά.)*

Οι Μπεκτασήδες και οι Χαλβετήδες, που δρούσαν με κέντρο τα μοναστήρια τους (*τεκέδες/ τ. tekke*) σε αγροτικές κυρίως περιοχές έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην προπαγάνδισή του ισλάμ· ιδίως οι πρώτοι λόγω του ότι ήταν πιο ανεκτικοί έναντι των χριστιανών και η διδασκαλία τους περιείχε αρκετά χριστιανικά στοιχεία (π. χ. 12, Απόστολοι, τιμή Αγίου Γεωργίου).

- *Δεινή ψυχολογικά θέση των χριστιανών και αίσθηση ότι ο Θεός τους είχε εγκαταλείψει.*

Όπως ήταν φυσικό, η τουρκική κατάκτηση έκαμψε την ψυχική αντοχή πολλών χριστιανών και κλόνησε την πίστη τους προκάλεσε συνειδητή ή προσποιητή προσέλευσή τους στο ισλάμ. Η άλωση της Πόλης, ή οι καταλήψεις άλλων πόλεων (π.χ. της Τραπεζούντας) είχαν ισχυρό ψυχολογικό αντίκτυπο πάνω στους χριστιανούς προκαλώντας πολλούς εξισλαμισμούς.

- *Κυρήγματα μουσουλμάνων (δερβήσηδων, κ. ά.) περί ανωτερότητας του ισλάμ.* Οι δερβήσηδες ήταν τόσο πειστικά ώστε κατόρθωσαν να μεταστρέψουν στο ισλάμ ακόμη και ιερείς (στη Μ. Ασία, Χίο, κ. α.).

- *Το οικονομικό συμφέρον*

Π.χ. στην περίπτωση τιμαριωτών που εξισλαμίστηκαν για να μη χάσουν τα τιμάρια τους.

- *Σε ορισμένες περιπτώσεις όχι καλό παράδειγμα κληρικών ή αποστασία τους.*

Συχνά ανώτεροι ιδίως κληρικοί έδειχναν μία αδιάλλακτη και απυρολόγητη στάση έναντι των χριστιανών. Παραβλέποντας τις ποικίλες δυσκολίες που αντιμετώπιζαν αξίωναν πιστή εφαρμογή των εντολών του χριστιανισμού (π. χ. αυστηρές νηστείες) με αποτέλεσμα να προκαλούν, συχνά, την αγανάκτηση των πιστών και τον εκούσιο εξισλαμισμό τους. Η στάση αυτή γίνεται κατανοητή, ως ένα βαθμό, αν λάβουμε υπόψη μας τον κίνδυνο αφανισμού της Ορθοδοξίας από εξισλαμισμούς και από την προπαγάνδα των Καθολικών. Ο πρώτος μετά την Άλωση Πατριάρχης, Γεννάδιος Σχολάριος, αντιλαμβανόμενος τον κίνδυνο εξισλαμισμού από αυτή την αιτία, προέτρεπε τους κληρικούς να προσαρμοστούν στη νέα πραγματικότητα και να θυσιάζουν ορισμένες θρησκευτικές παραδόσεις ώστε να περισωθεί η ουσία της χριστιανικής πίστης και να μη μπαίνουν οι χριστιανοί στον πειρασμό εξισλαμισμού.

β) Ακούσιοι ή βίαιοι εξισλαμισμοί

-Λόγω χρήσης άμεσης βίας ύστερα από επαναστάσεις

Το οθωμανικό κράτος δεν εφάρμοσε πολιτική βίαιων εξισλαμισμών. Ύστερα όμως από επαναστάσεις ξεσπούσε η εκδικητική μανία των Τούρκων πάνω στον χριστιανικό πληθυσμό. Μία από τις συνέπειές της ήταν οι βίαιοι εξισλαμισμοί (π. χ. στην περιοχή της Χειμάρας μετά την αποτυχημένη εξέγερση του 1596).

-Εξισλαμισμοί αιχμαλώτων (όχι πάντα)

Κατά κανόνα, οι αιχμάλωτοι πολέμου, που ήταν συνήθως γυναικόπαιδα, αργά ή γρήγορα εξισλαμίζονταν. Συχνά όμως τα αφεντικά τους σέβονταν το πιστεύω τους.

-Εξισλαμισμοί παιδιών που προέρχονταν από παιδομαζώωμα (πάντα)

Όλα τα παιδιά που έφεταν θύματα του παιδομαζώματος εξισλαμίζονταν για να αποκτήσουν τουρκική συνείδηση και να γίνουν τυφλά όργανα του σουλτάνου.

-Λόγω χρήσης έμμεσης βίας («ψυχολογική βία»).

Βαρύτερη φορολογία χριστιανών («οικονομική βία»), χαλκευμένες κατηγορίες (αβανίες), διάφορες μορφές εκβιασμών. Οι χριστιανοί υφίσταντο καθημερινές ταπεινώσεις, δέχονταν ποικίλες πιέσεις και ήθελαν να μεταπηδήσουν από την κοινωνία των κατακτημένων στην κοινωνία των κατακτητών για να γλυτώσουν από τις εις βάρος των μη μουσουλμάνων διακρίσεις. Η μεταστροφή στο ισλάμ αποτελούσε, σε πολλές περιπτώσεις, τη μόνη διέξοδο.

-Κατώτερη νομικά θέση μη μουσουλμάνων.

Ο εξισλαμιζόμενος ένοιωθε ότι είναι ίσος με τον μουσουλμάνο, κάτι που τα χρόνια αυτά έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο. Εμείς σήμερα δύσκολα το καταλαβαίνουμε.

2. Ως προς τον αριθμό των εξισλαμισμένων ατόμων

α). Ατομικοί εξισλαμισμοί

Ήταν οι συχνότεροι. Ο εξισλαμισμός του πατέρα προκαλούσε αναταραχή σ' όλη την οικογένεια. Τραγική ήταν η θέση των παιδιών. Αν ήταν κάτω των 12 ετών ακολουθούσαν την επιλογή του πατέρα τους· αν ήταν μεγαλύτερα έπρεπε να πάνε με τη μητέρα τους στον καδή και να βεβαιώσουν ότι δεν θέλουν να ακολουθήσουν το παράδειγμα του πατέρα τους, αλλιώς η σιωπή τους θα ερμηνευόταν ως αποδοχή του ισλάμ. Κατά κανόνα, εξισλαμισμό συνεπαγόταν και ο γάμος χριστιανής με Τούρκο. Τα παιδιά που γεννιούνταν από μεικτούς γάμους ανατρέφονταν σύμφωνα με την θεωρούμενη ως ανώτερη ισλαμική πίστη.

β). Ομαδικοί εξισλαμισμοί

Ταυτόχρονος εξισλαμισμός ολόκληρων χωριών ή περιοχών. Συχνά δεν τηρούνταν ούτε οι διατάξεις του Ιερού Νόμου. Γι' αυτό ο Μωάμεθ Β' διέταξε το 1474 με ειδικό φερμάνι την αυστηρή τήρηση των σχετικών διατάξεων.

3. Ως προς την κοινωνική προέλευση των εξισλαμισθέντων

-Εξισλαμίστηκαν αγροτικοί πληθυσμοί (ακούσια, λόγω δυσκολιών ζωής) [βλ. Πηγές, αρ. 10]

-Τιμαριώτες (στην αρχή εκούσια, αλλά αργότερα εξαναγκάστηκαν)

-Στις πόλεις εξισλαμίζονταν τεχνίτες, βιοτέχνες κ. ά. Ίσως γινόταν διείσδυση σε συντεχνίες μέσω του εξισλαμισμού.

Γ. Γεωγραφική διασπορά των εξισλαμισμών: Μ. Ασία, Κρήτη, Κύπρος κ. α.

Οι εξισλαμισμοί στη Μικρά Ασία άρχισαν πριν από την κατάκτησή της από τους Τούρκους. Με την κατάκτηση μεγάλου μέρους της από τους Σελτζούκους Τούρκους, τον 13ο αιώνα, οι χριστιανοί υποβιβάστηκαν στην κατηγορία των *dhimmi*. Το ισλάμ είχε πλέον το

αδιαμφισβήτητο πλεονέκτημα ότι ήταν η θρησκεία των κατακτητών, ενώ ο Χριστιανισμός έγινε η θρησκεία των ηττημένων. Με την ίδρυση τζαμιών και μουσουλμανικών μονών, με την απαγόρευση ανέγερσης ναών ή την επισκευή κατεστραμμένων, με την αφομοίωση των χριστιανών στο σελτζουκικό κράτος μέσω των γάμων σουλτάνων και αξιωματούχων με χριστιανές («μιξοβάρβαρους», δηλ. «μισοβάρβαρους», αποκαλεί τα παιδιά τους η Άννα Κομνηνή), με τη στρατολόγηση νέων (θεσμός του *gulâm*), κλπ. η μικρασιατική κοινωνία άρχισε να μεταλλάσσεται βαθμιαία κατά τα ισλαμικά πρότυπα. Η μείωση του χριστιανικού πληθυσμού επέφερε μείωση του αριθμού των μητροπόλεων (από τις 400 επισκοπές που υπήρχαν παλαιότερα είχαν απομείνει τον 15ο αι. μόνο 3). Ο χριστιανικός πληθυσμός της Μ. Ασίας συρρικνώθηκε τόσο πολύ ώστε το 1489 αριθμούσε μόνο 4.000 νοικοκυριά (Ελληνες και Αρμένιους). Κάποιοι μαρτύρησαν για την πίστη τους (ο Γαμβράς στην Τραπεζούντα, ο νεομάρτυρας Νικήτας ο Νέος στη Νύσσα κ. ά.). Θεωρητικά οι Σελτζούκοι και οι Οθωμανοί πρόσβευαν την ανεξιθρησκεία στην πράξη άσκησαν ή επέτρεψαν τον προσηλυτισμό κατά των χριστιανών. Η προπαγάνδα των δερβίσηδων, οι ποικίλες δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι χριστιανοί, η ελπίδα για καλύτερη ζωή, η επιδίωξη Ελλήνων μεγαλογαιοκτημόνων να αποκτήσουν και άλλες γαίες είναι μερικές από τις αιτίες που έκαναν πολλούς ν' ασπαστούν τον ισλάμ. Επίσης μεγάλο ρόλο φαίνεται ότι έπαιξαν και οι εξισλαμισμοί ιερέων ή μοναχών· τέτοιες πράξεις είχαν μεγάλο αντίκτυπο στο χριστιανικό ποίμνιο. Στον **Π ό ν τ ο** συνέβησαν αρκετοί εξισλαμισμοί μετά την πτώση της Τραπεζούντας (1461). Πολλοί δε «νεότουρκοι» - όπως οι Λαζοί που εξισλαμίστηκαν μάλλον τον 17ο αι.- έγιναν πιο φανατικοί από τους Τούρκους, ενώ άλλοι προσπάθησαν να διατηρήσουν κρυφά την πίστη τους.

Πολλοί εξισλαμισμοί έγιναν και στη **Θ ρ ά κ η** μετά την κατάκτησή της (δεύτερο μισό 14ου αι.). Ο μουσουλμανικός της πληθυσμός προερχόταν κυρίως από εξισλαμισμούς και λιγότερο από εποικισμούς Τούρκων. Μεγάλο ρόλο έπαιξαν εδώ για την προπαγάνδισή του ισλάμ οι μουσουλμάνοι μοναχοί (ιδίως οι Μπεκτασήδες) εκμεταλλεζόμενοι την οικονομική εξαθλίωση και την απογοήτευση του πληθυσμού. Το μαρτυρούν τα πολλά μουσουλμανικά μοναστήρια, μερικά από τα οποία σώζονται ακόμη. Οι μπεκτασήδες, με τις ετερόδοξες θρησκευτικές τους αντιλήψεις, ορισμένες από τις οποίες είναι συγγενείς προς τον Χριστιανισμό, και με την καλύτερη κοινωνική θέση που αναγνώριζαν στις γυναίκες, προσέλκυσαν πολλούς στο ισλάμ. Στη **Μ α κ ε δ ο ν ί α** ομαδικοί εξισλαμισμοί εντοπίζονται σε χωριά της περιοχής Γρεβενών-Κοζάνης, τα επονομαζόμενα χωριά των **Β α λ α ά δ ω ν** (από τον όρκο τους Βαλλαχί = μα τον Θεό). Ο εξισλαμισμός τους μάλλον άρχισε τον 16ο αι., αλλά οι περισσότεροι πρέπει να τοποθετηθούν μάλλον κατά τα τέλη του 17ου αι.· γι' αυτό θα αναφερθούμε σ' αυτούς στο επόμενο εξάμηνο.

Στην **Κ ρ ή τ η**, σύμφωνα με τις διαθέσιμες πηγές, έγιναν αρκετοί εξισλαμισμοί αγροτών ήδη από τα χρόνια του Κρητικού πολέμου (1645-1669). Τα κυριότερα αίτια τους ήταν η βαρεία φορολογία και η ανέχεια που ανάγκαζε φτωχούς γονείς να δίνουν τα παιδιά τους ως ενέχειρο σε πλούσιους μουσουλμάνους με αποτέλεσμα τον εξισλαμισμό τους. Άλλες αιτίες ήταν η απογοήτευση των χριστιανών από τις νίκες των Οθωμανών και η επιείκεια με την οποία το ετερόδοξο ισλάμ αντιμετώπιζε ορισμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις των χριστιανών. Σε δημοσιευμένα έγγραφα των τουρκικών ιεροδικείων Ηρακλείου και Ρεθύμνου αναφέρονται πολλές πράξεις εξισλαμισμού· αλλά, όπως και αλλού, δεν καταγράφονται όλοι οι εξισλαμισμοί. Εξαιτίας των εξισλαμισμών, γύρω στα 1821 ο μουσουλμανικός πληθυσμός του νησιού ανερχόταν σε 110.000-130.000 άτομα, έναντι 200.000 - 220.000 του τέλους της Βενετοκρατίας

(1669). Πρέπει βέβαια να λάβουμε υπόψη μας ότι αρκετοί Κρητικοί μετανάστευσαν τότε στη Βενετία κ. α. (Για τους εξισλαμισμούς στην Κρήτη θα μιλήσουμε εκτενέστερα στο επόμενο εξάμηνο). Στην **Κύπρο**, που πέρασε από τη βενετική στην τουρκική εξουσία το 1570-1571, εξισλαμίστηκαν, ιδίως, αγρότες και Ενετοί φεουδάρχες. Την ίδια ασφαλώς τύχη είχαν και οι χιλιάδες αιχμάλωτοι αυτού του πολέμου. Στη **Χίο** συνέβησαν εξισλαμισμοί λαϊκών και ιερέων που επηρεάστηκαν από την προπαγάνδα του σείχη Μπεντρεντίν.

Λίγοι σχετικά εξισλαμισμοί έγιναν την περίοδο αυτή στη Στερεά, στην Εύβοια και στην Ήπειρο. Στη **Στερεά Ελλάδα**, αν δεχτούμε μία μαρτυρία του Τούρκου περιηγητή Εβλιά Τσελεμπί (περ. 1665-1670), απόγονοι εξισλαμισμένων ή παιδιά που γεννήθηκαν από γάμους χριστιανών γυναικών με Τούρκους πρέπει να ήταν οι μουσουλμάνοι της Μενδενίτσας, του Καρπενησίου και του Αγγελόκαστρου. Στο Αιτωλικό συχνοί ήταν οι γάμοι χριστιανών γυναικών με μουσουλμάνους. Οι μουσουλμάνοι του Δομοκού (που κατοικούσαν στο χαμηλότερο σημείο του κάστρου) ίσως ήταν απόγονοι χριστιανών γιατί ο Τσελεμπί τους αποδίδει κάποια χαρακτηριστικά εξισλαμισμένων (ότι οι ίδιοι δεν γνώριζαν ποια ήταν η θρησκεία τους και ότι ήταν επιφανειακά μόνο μουσουλμάνοι). Όσον αφορά την **Εύβοια**, σε οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα του 16ου αι. απαντώνται στη Χαλκίδα πολλοί μουσουλμάνοι με το όνομα Abdullah (Αβδουλάχ = δούλος Θεού), όνομα που έπαιρναν συνήθως οι εξισλαμισμένοι. Στην **Ήπειρο** εξισλαμίστηκαν οι χριστιανοί σπαχήδες στα μέσα περίπου του 17ου αι., σύμφωνα με μεταγενέστερα μαρτυρία του Π. Αραβαντινού. Το ίδιο πρέπει να συνέβη και με τους χριστιανούς σπαχήδες άλλων περιοχών.

Τέλος στην **Πελοπόννησο** εξισλαμίστηκαν στην αρχή της οθωμανικής κατάκτησης ορισμένοι χριστιανοί τιμαριώτες (*προνιάριοι*) για να μη χάσουν τις μεγάλες γαιοκτησίες (*πρόνοιες*). Στα μέσα περίπου του 17ου αι. οι εξισλαμισμοί πήραν ομαδικό χαρακτήρα στην περιοχή της Γαστούνης (ΒΔ Πελοπόννησος) λόγω των δυσμενών συνθηκών διαβίωσης των χριστιανών. Έτσι εξηγείται η άνοδος του μουσουλμανικού πληθυσμού, σύμφωνα με οθωμανικά φορολογικά κατάστιχα, δεδομένου ότι την περίοδο αυτή δεν έγιναν μεταναστεύσεις Τούρκων στο Μοριά: από το 6,5% το 1583 ο μουσουλμανικός πληθυσμός της ανήλθε το 1639 στο 25%. Η χριστιανική καταγωγή αυτών των ατόμων επιβεβαιώνεται και από μεταγενέστερες βενετικές πηγές, καθώς και από τα ελληνικά οικογενειακά ονόματα που κράτησαν μετά τον εξισλαμισμό τους. Πολλά από αυτά τα άτομα ή απόγονοί τους θα βρουν την ευκαιρία στη διάρκεια της β' Βενετοκρατίας (1685-1715) να επιστρέψουν στο χριστιανισμό για να εξαναγκασθούν το 1715 -όπως θα δούμε στο επόμενο εξάμηνο- να ξαναγίνουν μουσουλμάνοι.

Δ. Συνέπειες των εξισλαμισμών

Η απόρριψη της προγονικής πίστης και η αποδοχή μιας άλλης δεν είχε μόνο θρησκευτικές συνέπειες. Όπως τονίζει ο διαπρεπής ψυχολόγος της θρησκείας και μελετητής αυτού του φαινομένου L. Rambo, η «μετάβαση» από τη μία θρησκεία στην άλλη *«είναι ταυτόχρονα μετάβαση από ένα σύστημα αξιών στο άλλο, μία πολύπλοκη διαδικασία που εντάσσεται σε ένα πλαίσιο πολιτισμικής συνάντησης, αλλά ταυτόχρονα και σύγκρουσης»*.

Ποιες ήταν, άραγε, οι συνέπειες του εξισλαμισμού στη συνείδηση των ατόμων εξισλαμίστηκαν; Η απάντηση σ' αυτό το ερώτημα, για το οποίο οι πηγές μας μιλούν λίγο, δεν είναι εύκολη. Σίγουρα, οι συνέπειες δεν ήταν παντού και πάντα ίδιες. Εξαρτιόνταν από

πολλούς παράγοντες: από το πότε έγινε, από τις αιτίες που τον προκάλεσαν, από την ηλικία και την ψυχοσύνθεση του εξισλαμιζόμενου, κλπ. Πάντως, σταδιακά οι εξισλαμισμένοι έχαναν όχι μόνο την πίστη τους, αλλά και τη συνείδηση της καταγωγής τους: με άλλα λόγια **εκτουρκίζονταν** (εξισλαμισμός = εκτουρκισμός). Αυτή είναι η διαπίστωση των ιστορικών που ασχολήθηκαν μ' αυτό το ζήτημα. Το ρήμα **τουρκεύω** / *τούρκεψε* που χρησιμοποιούσε ο λαός για να δηλώσει το γεγονός της εξωμοσίας δήλωνε ταυτόχρονα την αλλαγή θρησκείας και την αλλαγή εθνοτικής συνείδησης. Σίγουρα ο χρόνος και βαθμός του εκτουρκισμού δεν ήταν πάντα ο ίδιος. Η θέση όμως που υποστηρίχθηκε ότι ο εξισλαμισμός δεν συνεπαγόταν και εκτουρκισμό του ατόμου πριν από την ανάπτυξη των εθνικισμών στα Βαλκάνια τον 19ο αι. δεν βρίσκει ερείσματα στις πηγές.

Τόσο οι Τούρκοι όσο και οι Έλληνες θεωρούσαν, ο καθένας από την πλευρά του, τους εξισλαμισμένους ως **μουρτάτες**, δηλαδή αρνητές της πίστης τους και προδότες και, συνεπώς, άτομα αξιοκαταφρόνητα. Η περίπτωση των εξισλαμισμένων μπορεί να χρησιμεύσει ως ένα πολύ καλό παράδειγμα για να μελετήσουμε τον τρόπο με τον οποίο σχηματίζονται και λειτουργούν οι **ετερότητες**: τι σημαίνει «ο Άλλος», ο ξένος. Να κατανοήσουμε πώς ένα άτομο που ανήκε μέχρι χθες στη χριστιανική κοινότητα με την οποία μοιραζόταν ένα κοινό σύστημα αξιών (θρησκεία, κουλτούρα, ιστορική μνήμη) γίνεται ξαφνικά ή προοδευτικά «ο Άλλος», ο εχθρός, μετέχοντας σε ένα διαφορετικό σύστημα αξιών, σε μια νέα κοινότητα, έστω και αν χριστιανοί και μουσουλμάνοι ζούσαν συχνά στην ίδια γειτονιά.

Οι εξισλαμισμοί (ιδίως οι ομαδικοί) είχαν **και δημογραφικές συνέπειες**. Συχνά οι *νεομουσουλμάνοι* μετακινούνταν, για οικονομικούς ή άλλους λόγους, από τα χωριά στις πόλεις. Με τους εξισλαμισμούς αυξανόταν ο μουσουλμανικός πληθυσμός και μειωνόταν αντίστροφα ο χριστιανικός. Ολόκληρες περιοχές με συμπαγή χριστιανικό πληθυσμό (π. χ. η Μ. Ασία) έγιναν σχεδόν καθαρά μουσουλμανικές. Δεν είναι δε λίγες οι περιπτώσεις όπου πληθυσμοί αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν για να γλυτώσουν από καταπιέσεις που θα μπορούσαν, όπως έλεγαν, να τους οδηγήσουν στον εξισλαμισμό (π. χ. οι Χειμαριώτες).

Ε. Τα φαινόμενα του κρυπτοχριστιανισμού και των νεομαρτύρων

Την περίοδο αυτή η Ορθόδοξη Εκκλησία αντιμετωπίζει έναν πολύ σοβαρό διπλό κίνδυνο: από τη μια τον εξισλαμισμό πολλών χριστιανών και από την άλλη την προπαγάνδα των Καθολικών μισσιονάριων, κυρίως στα νησιά του Αιγαίου. Οποσδήποτε, ο κίνδυνος του εξισλαμισμού ήταν ο πιο σοβαρός, παρά την αντίθετη άποψη που εκφράζουν ορισμένοι θεολόγοι. Οι ταγοί της Ορθόδοξης Εκκλησίας (λ.χ. ο πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος) θρηνούν για την αριθμητική μείωση του ορθόδοξου ποιμνίου τους με τους εξισλαμισμούς και, ταυτόχρονα, προσπαθούν να το παρηγορήσουν και να του εμπνεύσουν υπομονή και πίστη στη μελλοντική αποκατάσταση του Γένους, χρησιμοποιώντας αγιογραφικά κείμενα, χρησμούς κλπ. Η σκλαβιά παρουσιάζεται ως «πειρασμός» για να δοκιμασθεί η πίστη των χριστιανών. Δεν παρεμβαίνουν όμως αποφασιστικά; Άραγε δεν ήθελαν ή δεν μπορούσαν; Πρόκειται για ένα ερώτημα στο οποίο η απάντηση δεν είναι εύκολη μιας και δεν διαθάτουμε σχετικές ρητίς μαρτυρίες. *Μόνο αργότερα (τον 18ο αι.) δύο πολύ δυναμικοί μοναχοί (ο Νεκτάριος Τέρπος και ο Κοσμάς ο Αιτωλός) έπαιξαν έναν ενεργητικό ρόλο για τη στήριξη του λαού και για την ανάσχεση του κύματος των εξισλαμισμών.

Ορισμένοι εξωμότες υποκρίνονταν τον μουσουλμάνο και περνούσαν τη ζωή τους ως **κρυπτοχριστιανοί** για να επιβιώσουν, ζώντας ανάμεσα σε μουσουλμάνους. Είχαν διπλά ονόματα: φανερά ένα μουσουλμανικό και κρυφά ένα χριστιανικό, που το γνώριζαν μόνο οι χριστιανοί. Φανερά προσποιούνταν τους πιστούς μουσουλμάνους, αλλά κρυφά τελούσαν σε υπόγειους ναούς τη Θεία Λειτουργία και τα ιερά μυστήρια. Επρόκειτο για ένα μεγάλο εσωτερικό δράμα που ζούσαν αυτά τα άτομα. Η Εκκλησία στην αρχή ανέχθηκε αυτή την κατάσταση. Ο ίδιος ο πατριάρχης Ιωάννης ΙΔ' Καλέκας με δύο *πατριαρχικά πιτάκια*, δηλαδή ποιμαντορικές επιστολές (1339 και 1340) εγκαρδίωσε τους κρυπτοχριστιανούς. Αργά ή γρήγορα όμως οι ίδιοι ή οι απόγονοί τους γίνονταν συνειδητοί μουσουλμάνοι. Γι' αυτό η στάση της Εκκλησίας άλλαξε. Απαιτούσε φανερή ομολογία της πίστης. Κρυπτοχριστιανοί υπήρχαν και πριν από την Άλωση. Το φαινόμενο αυτό πήρε μεγάλες διαστάσεις στον Πόντο (*Κλωστοί, Γυριστοί*) με υπόγειους ναούς κλπ. και μικρότερες στην Κρήτη (*Μπουρμπάδες*), στην Κύπρο (*Λινομπάμπακοι*) κ. α. τον 18ο αι.

Ορισμένοι χριστιανοί επέλεξαν το δρόμο της φανερής ομολογίας της πίστης. Ονομάστηκαν **νεομάρτυρες** για να διακρίνονται από τους μάρτυρες των πρώτων αιώνων. Νεομάρτυρες παρουσιάστηκαν και πριν από την Άλωση, οι περισσότεροι όμως μαρτύρησαν τον 18ο και 19ο αι., όπως ο Άγιος Γεώργιος Ιωαννίνων (βλ. Πηγές, αριθ. 12). Αρκετοί νεομάρτυρες προέρχονταν από τις τάξεις κρυπτοχριστιανών ή εξισλαμισθέντων χριστιανών, οι οποίοι υπό το βάρος των τύψεων της συνειδήσεως επέστρεφαν στη χριστιανική πίστη και «ξέπλεναν» με τη θυσία τους το αμάρτημα της εξωμοσίας. Οι νεομάρτυρες προέρχονταν από όλα τα στρώματα του λαού· ήταν γεωργοί, βιοτέχνες, έμποροι, μοναχοί, κατά κανόνα νέοι άνδρες 18-30 ετών οι οποίοι κινούμενοι από βαθειά πίστη αντιμετώπιζαν με θάρρος προκλήσεις και συκοφαντίες μουσουλμάνων και αποφάσιζαν να σφραγίσουν την πίστη τους με το μαρτύριό τους. Η θυσία τους εξέφραζε ένα πνεύμα αντίστασης. Έχουν διατυπωθεί όμως και αντίθετες απόψεις ιστορικών περί αδικαιολόγητης και απρόκλητης προσέλευσης χριστιανών στο μαρτύριο. [Ποια είναι η γνώμη σας;] Για το λαό ήταν αγωνιστές της πίστης. Έτσι ερμηνεύεται η μεγάλη τιμή που απέδιδε και αποδίδει στους νεομάρτυρες. Προσωπικά, πιστεύω ότι είναι ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της πάλης για τη διατήρηση της θρησκευτικής και της εθνικής, συνάμα, ταυτότητας. Ίσως, δεν είναι τυχαίο το ότι οι περισσότεροι νεομάρτυρες μαρτυρούν το δεύτερο ήμισυ του 18ου αιώνα και στις αρχές του 19ου οπότε παρατηρείται μία αφύπνιση της εθνικής συνείδησης στον τουρκοκρατούμενο ελληνισμό. Οι βίοι των νεομαρτύρων (συναξάρια) -σύντομες αφηγήσεις γραμμένες άλλοτε λαϊκότροπα και άλλοτε με λογοτεχνικές αξιώσεις σύμφωνα με τα πρότυπα της βυζαντινής αγιολογίας- παρά τον εγκωμιαστικό τους χαρακτήρα και τις δυσκολίες που παρουσιάζει η χρήση τους, είναι αυθεντική και έγκυρη ιστορική πηγή [βλ. Πηγές, αριθ.11].

2. Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΑΙΔΟΜΑΖΩΜΑΤΟΣ

Ο θεσμός του παιδομαζώματος (τ. *devşirme*), δηλαδή η **βίαιη απόσπαση παιδιών χριστιανών υπηκόων από το οθωμανικό κράτος, υπό τη μορφή φόρου και η ένταξή τους στο τουρκο-ισλαμικό περιβάλλον με σκοπό τη χρησιμοποίησή τους στο παλάτι (ως υπηρετών του σουλτάνου), στο στρατό (ως γενίτσαρων) και στην κρατική διοίκηση**, είναι σίγουρα ο επαχθέστερος από όσους γνώρισαν οι χριστιανοί στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Ένας θεσμός που προξένησε πραγματική αφαίμαξη του Ελληνισμού· γι' αυτό και αποκλήθηκε «*φόρος του*

αίματος». Εκείνο που τον καθιστούσε ακόμη βαρύτερο ήταν ο υποχρεωτικός εξισλαμισμός αυτών των νέων. «Εξισλαμισμό τύπου ντεβσιρμέ» τον αποκαλεί ο Νεοκλής Σαρρής. Πρόκειται για θεσμό καθαρά οθωμανικό η αρχή του οποίου δεν έχει καθοριστεί με ακρίβεια. Πράγματι, δε γνωρίζουμε **πότε** ακριβώς **άρχισε** το παιδομάζωμα. Με βάση τις οθωμανικές πηγές, η εισαγωγή του έγινε, μάλλον, στα χρόνια του σουλτάνου Ορχάν (1324-1362) ή του διαδόχου του Μουράτ Α' (1362-1389). Η πρώτη σχετική αναφορά γίνεται στο βίο του Αγίου Φιλοθέου του Αγιορείτη. Η ιστορικός Βασιλική Παπούλια που τον μελέτησε και τον εξέδωσε τοποθετεί αυτό το παιδομάζωμα στη Χρυσούπολη της Μακεδονίας μετά το 1380 ή μετά το 1387. [βλ. *Πηγές*, αριθ. 13]

Οι λόγοι εισαγωγής του παιδομαζώματος είναι εξίσου δυσδιάκριτα όσο και ο χρόνος εμφάνισής του. Η αρχή του πρέπει, μάλλον, να αναζητηθεί στην ανάγκη της δυναστείας του Οσμάν να δημιουργήσει ισχυρά πολιτικά ερείσματα με άτομα που θα έτρεφαν τυφλή υπακοή σ' αυτή για ν' αποτρέψει την εκθρόνισή της από άλλους μουσουλμάνους ή μεταστρεμμένους στο ισλάμ ηγεμόνες. Τα άτομα αυτά τα αναζήτησε σε αλλόθρησκους. Στενά συνυφασμένοι με τους πολιτικούς λόγους είναι οι στρατιωτικοί, η ανάγκη δηλαδή δημιουργίας ενός ισχυρού στρατιωτικού σώματος για τη διεξαγωγή των μεγάλων κατακτητικών πολέμων. Επρόκειτο για το περιβόητο σώμα των *γενιτσάρων* (*yeniceri*), δηλαδή *νέοι στρατιώτες*. Αλλά και από οικονομική σκοπιά συνέφερε την Οθωμανική Αυτοκρατορία η αρπαγή παιδιών παρά η αγορά τους από σκλαβοπάζαρα, εφόσον δεν επαρκούσαν οι αιχμάλωτοι πολέμου. Όμως ο εξισλαμισμός δεν ήταν ο σκοπός του παιδομαζώματος, όπως νομίζουν πολλοί, αν και είναι πιθανό να ήταν στις αρχικές προθέσεις της οθωμανικής εξουσίας η μεταστροφή ενός μέρους του χριστιανικού πληθυσμού και η ενίσχυση του μουσουλμανικού με παιδομάζωμα. Σε κάθε περίπτωση, ένας θεσμός της κοσμικής οθωμανικής εξουσίας νομοθετείται στο όνομα μιας θρησκείας που ήταν αντίθετη μ' αυτόν, εφόσον ο ιερός νόμος (το *σεριάτ*) προστάτευε τους λαούς της Βίβλου. Η κρατική σκοπιμότητα υπερκέρασε εδώ τη θρησκευτική.

Ο θεσμός αυτός παρουσίασε μία **εξέλιξη** στους τρεις και πλέον αιώνες εφαρμογής του. Υπήρχε ένα γενικό πλαίσιο τις λεπτομέρειες εφαρμογής του οποίου τις καθόριζε ο εκάστοτε σουλτάνος με ειδικό *φιρμάνι* [βλ. *Πηγές*, αριθ. 14, 15, 16]. Ο χρόνος δηλαδή διενέργειας του παιδομαζώματος και ο αριθμός των νέων που επρόκειτο να συγκεντρωθούν καθοριζόταν από τις τρέχουσες ανάγκες του κράτους σε στρατιωτικό δυναμικό και ήταν απόφαση του ίδιου του σουλτάνου και του αυτοκρατορικού συμβουλίου. Το παιδομάζωμα εφαρμόστηκε κυρίως στα Βαλκάνια. Απ' αυτό απαλλάσσονταν οι μουσουλμάνοι (με κάποιες εξαιρέσεις, εθελοντικής όμως, στρατολόγησης στη Βοσνία και στην Αλβανία τον 17ο αι.), πόλεις που είχαν ειδικά προνόμια γιατί συνθηκολόγησαν (π. χ. τα Γιάννενα), τα μέλη των συντεχνιών, οι φύλακες των δερβενιών, οι Εβραίοι, κ. ά.)

Η **στρατολόγηση** γινόταν ως εξής: Ο σουλτάνος εξέδιδε φερμάνι στο οποίο αναφέρονταν όλες οι λεπτομέρειες για τη διενέργεια του παιδομαζώματος και κυρίως οι τόποι και ο αριθμός των παιδιών που έπρεπε να συλληθούν. Στη συνέχεια ο αρχηγός των γενιτσάρων (*γενιτσάραγας*) έστελνε ειδική επιστολή σε όλους τους καδήδες των περιφερειών όπου θα γινόταν παιδομάζωμα με την οποία τους γνωστοποιούσε τη σουλτανική απόφαση και τους επιστούσε την προσοχή για να μην υπάρξουν προσκόμματα στη διαδικασία. Ένας υψηλόβαθμος αξιωματούχος και ορισμένοι κατώτεροι διατάσσονταν να συγκεντρώσουν τα επιλεγμένα αγόρια και να τα μεταφέρουν στην Κωνσταντινούπολη. Με την άφιξή τους σε μια επαρχία γνωστοποιούσαν με κράχτες την ώρα και τον τόπο συγκέντρωσης των παιδιών, που

μπορούσε να είναι ένα κεφαλοχώρι ή η πρωτεύουσα του καζά. Εφόσον οι οθωμανικές Αρχές δεν είχαν ακριβή στοιχεία για τον αριθμό των χριστιανόπαιδων κάθε περιοχής, ζητούσαν τη συνδρομή των κοινοτικών αρχών· ιδίως των ιερέων που προσκόμιζαν τα μητρώα βαπτίσεων των παιδιών. Τα επιλεγόμενα παιδιά ή έφηβοι πρέπει να ήταν 14 έως 20 το πολύ ετών, ή ακόμη μικρότερα· οπωσδήποτε όμως άνω των 7. Από τα συγκεντρωμένα αγόρια ο Οθωμανός αξιωματούχος επέλεγε, με τη βοήθεια γιατρών, τα αρτιμελή, τα πιο όμορφα και ρωμαλέα. Αμέσως μετά καταγράφονταν όλα τα στοιχεία και τα ατομικά χαρακτηριστικά κάθε παιδιού σε διπλό κατάστιχο, το ένα από τα οποία αποστελλόταν απευθείας στον γενιτσάραγα και το άλλο το κρατούσε ο αξιωματούχος που θα οδηγούσε τα παιδιά στην Κων/πολη, ώστε να γίνει αργότερα διασταύρωση των στοιχείων [βλ. Πηγές, αριθ. 15, 16]. Επειδή ο αξιωματούχος δεν έπαιρνε ειδική αμοιβή, μαζί με τα επισήμως στρατολογημένα αγόρια άρπαζε επιπλέον 30 με 40 που τα πουλούσε καθ' οδόν εισπράττοντας αρκετά χρήματα. Ακολουθούσε ο δραματικός αποχαιρετισμός των παιδιών και των γονέων τους. Η μεγάλη θλίψη των γονιών εκφράζεται σε δημοτικά τραγούδια, όπως το παρακάτω:

*Ανάθεμά σε βασιλιά, και τρις ανάθεμά σε,
με το κακό όπου 'καμες με το κακό που κάνεις.
Στέλνεις, δένεις τους γέροντες, τους πρώτους, τους παπάδες
να μάσεις παιδομάζωμα, να κάμεις γενιτσάρους.
Κλαιν' οι γοναίοι τα παιδιά, κ' οι αδελφές τα' αδέρφια,
κλαίγω κ' εγώ και καίγομαι και όσο ζω θα κλαίγω.
Πέρσι πήραν το γιόκα μου, φέτος τον αδελφό μου. [βλ. Πηγές, αριθ. 20]*

Κατά τη μακροήμερη πορεία προς την Κων/πολη τα αρπαγμένα παιδιά ήταν ντυμένα ομοιόμορφα και είχαν ξυρισμένο το κεφάλι. Μερικές φορές κάποια απελευθερώνονταν καθ' οδόν από κλέφτες. Μόλις έφταναν στην Κων/πολη γινόταν από τον γενιτσάραγα ο πρώτος έλεγχος, για να δει μήπως υπήρχαν απώλειες ή παρεισφρήσεις ξένων στοιχείων, και στη συνέχεια τα διέτασσε να μπουν στη σειρά, να σηκώσουν το δεξί τους χέρι και να ομολογήσουν την ισλαμική πίστη φωνάζοντας: «*Εκτός από τον Αλλάχ δεν υπάρχει άλλος Θεός και ο προφήτης Μωάμεθ είναι ο απεσταλμένος του Αλλάχ*». Ακολουθούσε η τελετή της περιτομής και η αλλαγή του ονόματός τους. Είναι αξιοσημείωτο ότι στο νέο κατάστιχο δεν αναγραφόταν το χριστιανικό όνομα του πατέρα τους, αλλά ένα νέο μουσουλμανικό, συνήθως το Abdullah («*δούλος Θεού*»), επισφραγίζοντας μ' αυτό τον τρόπο την πλήρη αποκοπή από τις ρίζες τους και την αφοσίωση στο νέο τους πατέρα, τον σουλτάνο. Στη συνέχεια γινόταν δεύτερη διαλογή μπροστά στο σουλτάνο και στο μεγάλο βεζύρη. Τα πιο όμορφα και εύρωστα και αυτά που φαίνονταν ότι είχαν ή θα αποκτούσαν αυξημένη ευφυΐα εντάσσονταν στην ομάδα των «*ιτς ογλάν*» (*iç oglan*), των παιδιών δηλαδή εκείνων που θα υπηρετούσαν το σουλτάνο. Μια δεύτερη ομάδα με λιγότερα προσόντα αποστελλόταν σε ανώτερους αξιωματούχους. Οι υπόλοιποι, που ήταν και οι περισσότεροι, προορίζονταν για την επάνδρωση των τακτικών στρατιωτικών μονάδων ως γενίτσαροι.

Η εκπαίδευση των «*ιτς ογλάν*» ήταν έργο των διαβόητων για την αυστηρότητα και τη σκληρότητα λευκών ευνούχων. Στόχος της εκπαίδευσης ήταν να μάθουν την τουρκική γλώσσα και την ισλαμική πίστη, τη χρήση των όπλων και γενικά να αποκτήσουν όλα τα εκείνα τα προσόντα ώστε να είναι σε θέση να υπηρετήσουν αργότερα τον σουλτάνο και γενικά την κρατική μηχανή. Οι «*ιτς ογλάν*» έμεναν χωρισμένοι σε ομάδες σε τέσσερις ξεχωριστούς θαλάμους. Ύστερα από 14 χρόνια σκληρής μαθητείας και δοκιμασίας οι 40 πιο άξιοι έμπαιναν

στον ανακτορικό θάλαμο («*χας οντά*»), φρόντιζαν τον σουλτάνο και φρουρούσαν τη νύχτα το δωμάτιό του. Όσοι τελείωναν εκεί τη θητεία τους ήταν πλέον ανώτατοι αγάδες και διορίζονταν από το σουλτάνο σε υψηλά αξιώματα (πασάδες κλπ.). Σ' αντίθεση με τους γενίτσαρους, μπορούσαν να παντρευτούν. Ο Οθωμανός μονάρχης τους αποκαλούσε παιδιά του και τους έδινε τις αδελφές του ή τις κόρες του για συζύγους.

Τα παιδιά που δεν διέθεταν ιδιαίτερα προσόντα νοικιάζονταν, έναντι αμοιβής, σε Τούρκους χωρικούς ή μεγαλογαιοκτήμονες, αφενός για να κερδίζουν τα προς το ζην και αφετέρου για να μυηθούν στον οθωμανικό τρόπο ζωής. Στη Μ. Ασία οι προερχόμενοι από τη Βαλκανική, λόγω του φόβου δραπετεύσής τους, κάτι που το πετύχαιναν ορισμένοι. Μετά από 2-3 χρόνια μεταφέρονταν πάλι στην Κων/πολη όπου έπαιρναν την ονομασία «*ατζέμ ογλάν*» (*acem oglan*), ζούσαν σε ομάδες και ασχολούνταν με την περιποίηση των κήπων των ανακτόρων ή με άλλες βοηθητικές εργασίες. Το στάδιο αυτό ήταν προπαρασκευαστικό για την ένταξή τους στο σώμα των γενιτσάρων. Εντούτοις όλοι οι «*ατζέμ ογλάν*» δεν γίνονταν γενίτσαροι. Το σώμα των γενιτσάρων έδρασε για πέντε περίπου αιώνες και το όνομά του είναι απόλυτα συνυφασμένο με τις στρατιωτικές επιτυχίες του οθωμανικού κράτους. Σταδιακά απέκτησαν μεγάλη δύναμη και συμπεριφέροντας ως «κράτος εν κράτει» [βλ. *Πηγές*, αριθ. 18]. Το σώμα αυτό διαλύθηκε από τον σουλτάνο Μαχμούτ Β' το 1826 ύστερα από μία εξέγερση των γενιτσάρων στην Κων/πολη. Εν καιρώ ειρήνης παρέμεναν σε στρατώνες και εξασκούνταν στα όπλα. Δεν επιτρεπόταν να παντρευτούν ή ν' αποκτήσουν παιδιά. Ο λόγος που τα γενιτσαρικά σώματα προκαλούσαν τρόμο στους χριστιανούς -ακόμη και σ' όλη την Ευρώπη- ήταν η τρομερή εντύπωση που προκαλούσε η σιδερένια πειθαρχία τους και ο θρησκευτικός φανατισμός με τον οποίο πολεμούσαν για την επικράτηση του ισλάμ, μη διστάζοντας να εξολοθρεύσουν ακόμη και τους γεννήτορές τους. [βλ. *Πηγές*, αριθ. 17] Υπήρχαν όμως και γενίτσαροι που αν και είχαν αρπαγεί σε μικρή ηλικία και είχαν ανέλθει σε ανώτερα αξιώματα δεν ξεχνούσαν τους γονείς τους και τη γενέτειρά τους. (Πιθανότατα τέτοια είναι η περίπτωση του Μαυροειδή Φαρμάκη από τη Στεμνίτσα της Γορτυνίας που δεν λησμόνησε την καταγωγή του, δραπετεύσε, ξανάγινε χριστιανός και επανήλθε στη γενέτειρά του, στα χρόνια 1685-1715. Μάλιστα διέθεσε σημαντικό ποσό για την αγιογράφηση του καθολικού της μονής Φιλοσόφου).

Αντιδρώντας σ' αυτό το σκληρό θεσμό οι χριστιανοί προσπαθούσαν να αμυνθούν με κάθε τρόπο: πάντρευαν τα παιδιά τους μικρά, μιας και απαγορευόταν η στρατολόγηση παντρεμένων αγοριών, τα έκρυβαν σε βουνά ή σε σπίτια Τούρκων, τα αντάλλαζαν με παιδιά μουσουλμάνων, που τα έδιναν ευχαρίστως προσδοκώντας μία λαμπρή γι' αυτά καριέρα, μερικές φορές τα ακρωτηρίαζαν και άλλοτε, όσοι μπορούσαν, μετανάστευαν σε χριστιανικά κράτη. Η **λήξη** του παιδομαζώματος αποτελεί μέχρι σήμερα αντικείμενο επιστημονικής διαμάχης. Σίγουρα ο θεσμός παρήκμασε από τα τέλη του 16ου αι. Συνεχίστηκε όμως και τον 17ο, όπως μαρτυρούν τα φερμάνια για παιδομάζωμα. Η τελευταία γνωστή στρατολογία επιχειρήθηκε στα χρόνια της βασιλείας του σουλτάνου Αχμέτ Γ', το 1705, στη Νάουσα. Μάλιστα η περίπτωση αυτή είναι μία από τις λίγες που το παιδομάζωμα αποτέλεσε αφορμή εξέγερσης με επικεφαλής αρματολούς. [βλ. *Πηγές*, αριθ. 19] Οι λόγοι κατάργησης αυτού του θεσμού πρέπει να αναζητηθούν, κυρίως, στις αλλαγές που συνέβησαν στην ίδια τη δομή της Οθ. Αυτοκρατορίας. Ο αριθμός των παιδιών που αρπάγησαν στους τρεις περίπου αιώνες εφαρμογής του δεν μπορεί να υπολογισθεί, ούτε κατά προσέγγιση. Ο Γερμανός ιστορικός Hammer τον υπολογίζει σε μισό εκατομμύριο, ο Παπαρηγόπουλος σε 1 εκατομμύριο, ενώ ένας σύγχρονός μας ιστορικός (ο Μ. Kiel) θεωρεί ότι δεν ήταν πολύ μεγάλος.

Ανακεφαλαιώνοντας, μπορούμε να πούμε ότι το παιδομάζωμα προκάλεσε πολλούς εκτουρκισμούς και αφαίμαξη του νεανικού χριστιανικού πληθυσμού των Βαλκανίων. Έμμεσα δε προκάλεσε και συνειδητούς ή προσποιητούς εξισλαμισμούς προκειμένου κάποιοι γονείς, ως μουσουλμάνοι πλέον, να γλυτώσουν τα παιδιά τους από την αρπαγή. Με το παιδομάζωμα πολλοί νέοι «ξαναβαπτίστηκαν» σε μία δεύτερη κολυμβήθρα, αυτή του ισλάμ, και εντάχθηκαν σε έναν ξένο, πολύ διαφορετικό κόσμο. Είναι ένας θεσμός στον οποίο εφαρμόστηκε με απόλυτη επιτυχία ο νόμος του ισχυρού.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

1. Ελληνόγλωσση

- Βακαλόπουλος Απ., «Προβλήματα της ιστορίας του παιδομαζώματος», *Ελληνικά* 13 (1954), σ. 274-293.
- Βρυώνης Σπ., *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού στη Μικρά Ασία και η διαδικασία εξισλαμισμού (11ος-15ος αιώνας)*, μετάφραση Κάτιας Γαλαταριώτου, έκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1996 [έκδοση στα αγγλικά, University of California Press, Μπέρκλεϋ, Λος Άτζελες-Λονδίνο 1986].
- Ζεγκίνης Ε., *Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη. Συμβολή στην ιστορία της διαδόσεως του μουσουλμανισμού στον ελλαδικό χώρο*, Θεσσαλονίκη 1988.
- Ζεγκίνης Ε., *Γενίτσαροι και μπεκτασισμός. Γενεσιουργοί παράγοντες του βαλκανικού ισλάμ*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2002.
- Ηλιού Φ., «Πόθος μαρτυρίου: από τις βεβαιότητες στην αμφισβήτηση του Μ. Γεδεών. Συμβολή στην ιστορία των νεομαρτύρων», *Τα Ιστορικά* τ. 12/τεύχ. 23 (Δεκ. 1995), σ. 267-284.
- Θεοχαρίδης Ι. - Λουλιές Δ., «Οι Νεομάρτυρες στην ελληνική ιστορία (1453-1821)», *Δωδώνη* 17 (1988), σ. 135-150, 20 (1991), σ. 57-68.
- Νεομάρτυρες Πελοποννήσου. *Πρακτικά Ιστορικού Συμποσίου στη μνήμη του Νεομάρτυρα Δημητρίου (Τρίπολη 19-21 Σεπτ. 2003)*, έκδ. ΓΑΚ - Αρχαία Νομού Αρκαδίας, Τρίπολη 2008.
- Νικόδημος ο Αγιορείτης, *Νέον Μαρτυρολόγιον*, 3^η έκδοση, Αθήνα 1961.
- Νικολάου Γ., *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο από τα μέσα του 17ου αιώνα έως το 1821*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2006.
- Παπούλια Βασιλική, *Καταγωγή και τμή του παιδομαζώματος στο οθωμανικό κράτος*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2010 (α' έκδοση στα γερμανικά Μόναχο 1963).
- Πεπονάκης Μ., *Εξισλαμισμοί και επανεκχριστιανισμοί στην Κρήτη (1645-1898)*, Ρέθυμνο 1997.
- Περαντώνης Ι., *Λεξικόν των Νεομαρτύρων*, τ. 1-3, Αθήνα 1972.
- Τζεδόπουλος Γιώργος, «Το μαρτύριο στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας: ο κύκλος και οι ρωγμές», στο *Μνήμη Πηνελόπης Στάθη. Μελέτες Ιστορίας και Φιλολογίας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2010, σ. 355-370 (όπου και η πιο πρόσφατη πάνω σ' αυτό το ζήτημα βιβλιογραφία).
- Τόμπρος Ν., «Συναξάρια και νεομάρτυρες (15ος-19ος αι.): Ποιοτικές και ποσοτικές διαπιστώσεις», *Πρακτικά ΚΗ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη 25-27 Μαΐου 2007)*, Θεσσαλονίκη 2008, σσ. 105-131.
- Φωτιάδης Κ., *Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1988.

2. Ξενόγλωσση

- Bennassar L et B., *Les Chrétiens d'Allah. L'Histoire extraordinaire des renégats (XVIe-XVIIe siècles)*, Παρίσι 1989.
- Garcia-Arenal M (επιμ.), *Conversions islamiques: Identités religieuses en Islam méditerranéen*, Maisonneuve & Larose, Παρίσι 2001.
- Gerves M.-Bikhazi R. (επιμ.), *Conversion and continuity: indigenous Christian communities in Islamic lands, eight to eighteenth centuries*, Τορόντο 1990 [Papers in Medieval Studies, 9].
- Levtzion N., *Conversion to Islam*, Νέα Υόρκη 1982.
- Popovic Al., «L'islamisation dans les Balkans, mythes et réalités», *Mésogéios* 2 (1998), σ. 7-15.
- Rambo L., «Conversion», *The Encyclopedia of Religion*, τ. 4, (Νέα Υόρκη - Λονδίνο 1987), σ. 73-79.
- , «The Psychology of Conversion», στο Malony H. N. and Southard S. (επιμ.), *Handobok of Religious Conversion*, Μπέρμπιχαμ-Αλαμπάμα 1992, σ. 159-177.
- Conversion and Continuity, Indigenous christian communities in islamic lands eighth to eighteenth centuries*, edited by M. Gervers and R. J. Bikhazi, Pontifical Institute of Medieval Studies, Τορόντο 1990.
- Zeljzkova A., «Social aspects of the process of islamisation in the balkan possessions of the Ottoman Empire», *Etudes Balkaniques* 21/3 (1985), σ. 107-122

Μάθημα 6ο

Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ

Ο γνωστός θεσμός των κοινοτήτων ή, όπως αλλιώς λέγεται, της κοινοτικής αυτοδιοίκησης στα χρόνια της Τουρκοκρατίας, αναπτύχθηκε περισσότερο κατά την επόμενη φάση της οθωμανικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο (18ο - αρχές 19ου αι.). Την περίοδο όμως που εξετάζουμε στα μαθήματά μας μπήκαν οι βάσεις της ανάπτυξής του μέσα στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Θα δούμε ποια είναι η καταγωγή του, ποιοι ήταν οι παράγοντες διαμόρφωσής του και, τέλος, ποιες ήταν οι μορφές οργάνωσης των ελληνικών κοινοτήτων στον ηπειρωτικό και στον νησιωτικό χώρο και τα προνόμιά τους.

A. Η καταγωγή του θεσμού των κοινοτήτων της Τουρκοκρατίας

Στην ελληνική, κυρίως, ιστοριογραφία έχει γίνει πολύς λόγος και έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις σχετικά με την καταγωγή και την ιστορική εξέλιξη του θεσμού της τοπικής αυτοδιοίκησης της Τουρκοκρατίας. Μάλιστα, επειδή το ζήτημα της τοπικής αυτοδιοίκησης παρουσιάζει γενικότερο κοινωνικό και πολιτικό ενδιαφέρον, συχνά έγινε μία ιδεολογικά φορτισμένη αναδρομή στο παρελθόν του θεσμού προκειμένου να βρεθούν οι ρίζες του όσο το δυνατό παλαιότερα. Εντούτοις, η έρευνα δεν έχει ακόμη καταλήξει σε σαφή και αποδεκτά από όλους συμπεράσματα. Οι δυσκολίες που συναντάει ο ερευνητής που θα θελήσει να μελετήσει αυτό το ζήτημα οφείλονται κυρίως στη φύση του και στη μεγάλη ποικιλία των κατά τύπους νομικών-κοινοτικών εθίμων, καθώς και στην έλλειψη επαρκών τεκμηρίων, ως τον 17ο τουλάχιστον αιώνα. Για τον 17ο αι. οι πηγές είναι περισσότερες, αλλά προέρχονται κυρίως από τις νησιωτικές κοινότητες.

Καθοριστική υπήρξε και σ' αυτό το ζήτημα η θέση του «εθνικού» μας ιστορικού Κων/νου **Παπαρηγόπουλου**, βασισμένη στο γνωστό τρίσημο σχήμα του της ελληνικής ιστορίας (Αρχαιότητα, Βυζάντιο, Νεώτερη Ελλάδα), σύμφωνα με την οποία ο κοινοτικός θεσμός έχει τις ρίζες του στο Βυζάντιο. κι από κει στην αρχαία Ελλάδα. Τη θέση αυτή την υποστηρίζει στο σχετικό με την Τουρκοκρατία κεφάλαιο της *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους* όπου γράφει ότι: «*Αι κοινότητες αύται δεν ήσαν θεσμός νέος, υπήρχαν επί των μεσαιωνικών χρόνων και ουδέν άλλο ήσαν ειμή τροπολογία της των έτι αρχαιοτέρων αυτονόμων αστικών πολιτευμάτων*» και συμπληρώνει ότι στην περίοδο αυτή όχι μόνο δεν αποδιοργανώθηκαν οι προϋπάρχουσες βυζαντινές κοινότητες αλλά, αφού ξεπέρασαν το σοκ της κατάκτησης, αναπροσαρμόστηκαν στις νέες καταστάσεις και επέδειξαν -οι περισσότερες- εξαιρετική δραστηριότητα. Αντίθετα ο Άγγλος διπλωμάτης και καλός γνώστης της οθωμανικής πραγματικότητας, **D. Urquhart** υποστήριξε το 1836 ότι ο βασικότερος λόγος δημιουργίας του θεσμού και της συγκρότησης κοινοτικών συμβουλίων κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ήταν η είσπραξη των πολλών φόρων. Δηλαδή το κοινοτικό καθεστώς, όπως διαμορφώθηκε στα χρόνια αυτά, ήταν πολιτικο-οικονομικής φύσεως προϊόν εκείνης της περιόδου. Αυτή περίπου είναι και η άποψη του ιστορικού Διονυσίου **Ζακυνθινού**, ο οποίος παρατηρεί ότι οι ελληνικές κοινότητες της Τουρκοκρατίας δεν απέρρευσαν από αρχαία πρότυπα, αλλά «*υπήρξαν γέννημα της ανάγκης και αποτέλεσμα της ραστώνης και της διοικητικής ανεπάρκειας του κατακτητού*». Αυτή η άποψη γίνεται αποδεκτή σήμερα από τους περισσότερους ιστορικούς. Μία τρίτη ενδιάμεση άποψη διατυπώθηκε στα τέλη του 19ου

αιώνα από τον νομικό Νικόλαο **Μοσχοβάκη** ο οποίος υποστήριξε, ύστερα από έρευνα των πηγών, ότι ναι μεν ο θεσμός αυτός έχει βυζαντινή προέλευση, αλλά υπέστη στα χρόνια της Τουρκοκρατίας πολλές μεταλλαγές και ότι χρησιμοποιήθηκε από την εξουσία, κυρίως, για την είσπραξη των φόρων. Την άποψη αυτή ασπάζεται και ο Απόστολος **Βακαλόπουλος**, ο οποίος θεωρεί ότι οι κοινότητες της Τουρκοκρατίας διαδέχθηκαν τις ομάδες χωρίων, τα *χωρία*, ή τις *μικροκομίες* του Βυζαντίου και συνδέει την ανάπτυξή τους με τα προνόμια που παραχώρησαν κάποιοι σουλτάνοι σε ορισμένες πόλεις ή περιοχές (Ιωάννινα, Μέτσοβο, Πάτρα, Χίο, Μαδεμοχώρια κ. ά.) Στον κοινοτικό θεσμό ανιχνεύονται, επίσης, ισλαμικές επιδράσεις, καθώς και επιδράσεις από τα χρόνια της Φραγκοκρατίας (στα νησιά).

Λόγω του κοινωνικο-πολιτικού ενδιαφέροντος που παρουσιάζει ο κοινοτικός θεσμός, η έρευνά του υπηρέτησε, συχνά, διάφορες πολιτικές και ιδεολογικές σκοπιμότητες. Η αναγωγή του θεσμού στο όσο πιο δυνατό μακρινό παρελθόν του Ελληνισμού θα καταστεί, όπως είπαμε, ένα από τα ιδεολογήματα της ιστοριογραφίας μας. Η παλαιότερη έρευνα θα υπερτονίσει το ότι οι ρίζες του βρίσκονται στην αρχαιότητα. Η τεκμηριωμένη έρευνα του θεσμού αυτού τον 20ό αι. από μία πλειάδα γνωστών ιστορικών (Διον. Ζακυνθινό, Νικ. Πανταζόπουλο, Ιω. Γιαννόπουλο, Ελένη Κούκου, Σπ. Ασδραχά, Γ. Κοντογιώργη κ. ά.) ανέδειξε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του στις κατά τόπους εφαρμογές του. Τα ιδιαίτερα αυτά χαρακτηριστικά χαρακτηρίζουν από τη μια πλευρά τις κοινότητες του ηπειρωτικού ελληνικού χώρου και από την άλλη του νησιωτικού. Έτσι, μπορούμε να μιλάμε σήμερα όχι για ένα ομοιόμορφο σύστημα τοπικής αυτοδιοίκησης, αλλά για πολλά και διαφορετικά κοινοτικά μορφώματα· από τα απλούστερα ως τα πιο σύνθετα, η μελέτη των οποίων μας βοηθάει να κατανοήσουμε καλύτερα τις συνθήκες ζωής των υπόδουλων Ελλήνων. Όπως παρατηρεί, εύστοχα, η ιστορικός Ευτυχία Λιάτα, η μελέτη του θεσμού των κοινοτήτων *«έγινε ένα παραδειγματικό πεδίο για την ερμηνεία των μηχανισμών της κατάκτησης»*. (Λιάτα, «Οι ελληνικές κοινότητες», σ. 548).

Οι **παράγοντες που συντέλεσαν στην ανάπτυξη του κοινοτικού θεσμού** και στην σε μεγάλο βαθμό διαφορετική, κατά περιοχές, εφαρμογή του είναι πολλοί. Οι κυριότεροι ήταν: **α.** η ισλαμική παράδοση με βάση την οποία οι Οθωμανοί κατακτητές παραχώρησαν στους Χριστιανούς και στους Εβραίους το δικαίωμα της περιορισμένης και ελεγχόμενης αυτοδιοίκησης σε τοπικό επίπεδο, χωρίς όμως κάποια ειδική νομοθετική ρύθμιση, εξ ου και η διαφορετική κατά περιοχές εφαρμογή του θεσμού· **β.** το οθωμανικό σύστημα γαιοκτησίας (όταν οι γαίες μιας περιοχής ήταν τουρκικά χάσια, ζιαμέτια και τιμάρια, ή αργότερα τσιφλίκια, δεν υπήρχαν πολλά περιθώρια ανάπτυξης κοινοτικών θεσμών από τους καλλιεργητές της γης, σε αντίθεση με τα λεγόμενα κεφαλοχώρια που κατοικούνταν από ιδιοκτήτες ελεύθερους καλλιεργητές)· **γ.** ο τρόπος κατάκτησης μιας περιοχής (πολύ πιο ευνοϊκή μεταχείριση και, αυνεπώς, μεγαλύτερα περιθώρια ανάπτυξης «ισχυρών» κοινοτήτων είχαν όσες πόλεις ή περιοχές υποτάχθηκαν δίχως αντίσταση)· **δ.** η ανάγκη της τουρκικής εξουσίας να συγκεντρώνει τους φόρους (με το «κατ' αποκοπή» σύστημα, το μακτού / τ. *maktu*) χρησιμοποιώντας ως όργανά της και καταστρώντας συλλογικά υπεύθυνες τις κοινότητες· **ε.** ο χρόνος της κατάκτησης μιας πόλης ή μιας περιοχής· **στ.** η γεωγραφική θέση και η οικονομική σημασία μιας κοινότητας ή ομάδας κοινοτήτων (όσες κοινότητες βρίσκονταν σε στρατηγικές περιοχές, π. χ. το Μέτσοβο, θεωρούνταν σημαντικές για την Αυτοκρατορία, ενώ όσες παρήγαγαν, π. χ. μεταλλεύματα είχαν μεγάλη σημασία για την οικονομία της και γι' αυτό τους παραχωρούνταν ειδικά προνόμια). Για παράδειγμα, στα 47 Ζαγοροχώρια της Ηπείρου, στα 12

Μαντεμοχώρια της Χαλκιδικής κ. α. η κοινοτική «αυτοδιοίκηση», με τη μορφή συνομοσπονδίας, έφθασε στον μεγαλύτερο βαθμό ανάπτυξης, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι οι εν λόγω κοινότητες είχαν απόλυτη αυτονομία και ζ. η σχέση χριστιανικού – μουσουλμανικού πληθυσμού. Ισχυρότερες, κατά κανόνα, χριστιανικές κοινότητες υπήρχαν εκεί που υπερτερούσε ο χριστιανικός πληθυσμός έναντι του μουσουλμανικού (σε πόλεις) ή εκεί που ήταν αποκλειστικά ελληνικός (σε ορεινά κυρίως χωριά ή εκεί που δε ζούσαν καθόλου Τούρκοι, π. χ. στις Κυκλάδες, με μόνη εξαίρεση τη Νάξο). Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι η **πολυσυζητημένη «αυτονομία» των κοινοτήτων της Τουρκοκρατίας περιοριζόταν μέσα στο πλαίσιο που οριοθετούσε η οθωμανική εξουσία.** Όπως τονίζει η Ευτ. Λιάτα, το κοινοτικό σύστημα δεν ήταν δημιούργημα μιας νομοθετικής ρύθμισης από την πλευρά του κατακτητή, αλλά προήλθε από την κοινωνία των κατακτημένων και ανέκυψε από την ανάγκη για τοπική διοίκηση -υπό την ανοχή, αλλά και υπό τον αυστηρό έλεγχο του κατακτητή- αφού τα διοικητικά όργανα της αχανούς Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αδυνατούσαν ν' ασκήσουν αποτελεσματική διοίκηση και συλλογή των φόρων, ιδίως στους πιο απομακρυσμούς οικισμούς της Αυτοκρατορίας.

B. Οργάνωση και λειτουργία των κοινοτήτων στην ηπειρωτική και στη νησιωτική Ελλάδα

Οι αντικειμενικές συνθήκες για την ανάπτυξη των κοινοτήτων την περίοδο αυτή δεν ήταν τόσο ευνοϊκές όσο κατά τη δεύτερη φάση της οθωμανικής κυριαρχίας. Με την ευρύτερη έννοια όλοι οι ορθόδοξοι χριστιανοί αποτελούσαν μία κοινότητα (το *Ρουμ μιλλέτ*) με επικεφαλής τον πατριάρχη (τον *μιλλέτ μπασί*). Με τη στενή έννοια οι κάτοικοι ενός χωριού ή μιας πόλης αποτελούν μία κοινότητα. Τον **χαρακτήρα των κοινοτήτων** τον προσδιόριζε η πληθυσμιακή σύνθεση και οι ασχολίες των κατοίκων μιας περιοχής, που κατά κανόνα ήταν αγροτοκτηνοτροφικές. Ουσιαστικά, αγροτικός ή ημι-αγροτικός ήταν και ο χαρακτήρας των κοινοτήτων των μικρών πόλεων, ιδίως, των κωμοπόλεων. Μόνο στις μεγάλες και με έντονη οικονομική (βιοτεχνική ή εμπορική) δραστηριότητα πόλεις οι κοινότητες είχαν καθαρά αστικό χαρακτήρα, ιδίως κατά την ύστερη οθωμανοκρατία. Οι νησιωτικές κοινότητες του Αιγαίου είχαν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά κληρονομημένα από την εποχή της βενετοκρατίας ή της γενουοκρατίας. Σε πόλεις με μεγάλο και συμπαγή μουσουλμανικό, ελληνικό ή εβραϊκό πληθυσμό (π. χ. Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Γιάννενα, Πάτρα κ. ά.), υπήρχαν τρεις ξεχωριστές κοινότητες: τουρκικές, ελληνικές και εβραϊκές. Ξεχωριστές κοινότητες σχημάτιζαν σε ορισμένες πόλεις και άλλες εθνοτικές ομάδες (π. χ. οι Αρμένιοι στη Θεσσαλονίκη).

Η **διαδικασία εκλογής των κοινοτικών αρχόντων** ήταν σε γενικές γραμμές η ακόλουθη: Μια φορά το χρόνο -συνήθως στη γιορτή του αγίου Γεωργίου (23 Απριλίου)- τα μέλη της κοινότητας συγκεντρώνονταν σε κάποιο κεντρικό σημείο του χωριού ή της πόλης (στην πλατεία, στον κεντρικό ναό {κατεξοχήν χώρο συγκέντρωσης και επικοινωνίας των Χριστιανών}, στο προαύλιο ενός ναού, στο σχολείο -όπου υπήρχε- ή στην κατζελαρία δηλαδή στην έδρα των κοινοτήτων στα νησιά) προκειμένου να εκλέξουν, παρουσία του μητροπολίτη ή του ιερέα, συνήθως δια βοής, τις νέες κοινοτικές αρχές, η θητεία των οποίων ήταν -εκτός από ορισμένες εξαιρέσεις- ετήσια. Κατ' εξαίρεση, σε ορισμένες κοινότητες γίνονταν εκλογές δύο φορές το χρόνο: στις 23 Απριλίου και στις 26 Οκτωβρίου (του αγίου Δημητρίου). Στις συνελεύσεις αυτές μετείχαν όλοι οι ενήλικες άνδρες της κοινότητας (κληρικοί και λαϊκοί), αρκεί να ήταν αυτόχθονες, μόνιμοι κάτοικοι του τόπου και να είχαν καταβάλει τον κεφαλικό φόρο. Αργότερα όμως, τον 18ο όμως και στις αρχές του 19ου αιώνα παρατηρούνται, ιδίως σε

ορισμένα νησιά του Αιγαίου, αυθαίρετοι αποκλεισμοί από τις κοινοτικές διαδικασίες χωρικών και μικροεπαγγελματιών, κάτι που, κατά τους μελετητές αυτού του θεσμού, αποτελεί ένδειξη κοινωνικής διαφοροποίησης στο εσωτερικό αυτών των κοινοτήτων. Θεωρητικά εκλέξιμοι ήταν όλοι οι ενήλικες άνδρες, αλλά αρκετά παραδείγματα (από τη Θεσσαλονίκη, την Αθήνα, την Άνδρο κ. α.) δείχνουν ότι οι κοινοτικοί άρχοντες προέρχονταν μόνο από την ανώτερη κοινωνική τάξη. [βλ. *Πηγές*, αριθ. 21]

Ποιοι συγκροτούσαν τα κοινοτικά συμβούλια; Γνωρίζουμε καλύτερα τη συγκρότηση των κοινοτικών συμβουλίων σε πόλεις του ηπειρωτικού χώρου από τον 17ο αιώνα και μετά, γιατί για την περίοδο αυτή διαθέτουμε περισσότερες πηγές. Για παράδειγμα, στις **Σέρρες** εκλέγονταν «δώδεκα δίκαιοι καί καλοί καί ένάρετοι καί τόν Θεόν φοβούμενοι άνθρωποι», ένας από κάθε *ρουφέτι* ή *εσνάφι* (συντεχνία) και στα **Γιάννενα**, με έντονη, επίσης, συντεχνιακή οργάνωση, εκπρόσωποι των συντεχνιών, άτομα δηλαδή με οικονομική ισχύ, τα οποία αναδείχθηκαν κοινωνικά παίρνοντας τη θέση των γόνων των παλαιών βυζαντινών αρχοντικών οικογενειών αυτών των πόλεων. Στο **Μέτσοβο** εκλέγονταν επτά κοινοτικοί άρχοντες μεταξύ των ισχυρών τσελιγκάδων και μεγαλοεμπόρων αυτής της οικονομικά ανθηρής και με αρκετά προνόμια ορεινής κωμόπολης, στα Χασικοχώρια της βορειοδυτικής Θεσσαλίας οι προεστοί εκλέγονταν άτομα από τους πλουσιότερους κατοίκους (τσελιγκάδες κ. ά.), από αυτούς που η σύγχρονη ιστοριογραφία χαρακτηρίζει με τον όρο *τοπικές ελίτ*. Όπως προκύπτει από ποικίλες, άμεσες ή έμμεσες, μαρτυρίες, οι εκλεγόμενοι στα κοινοτικά συμβούλια, ιδίως των πόλεων, ήταν άτομα με οικονομική ισχύ, ευμάθεια και κοινωνικό κύρος. Άλλωστε, στην κοινοτική εκπροσώπηση μιας πόλης ή ενός χωριού αντανακλάται ο τρόπος συγκρότησης της κάθε μικροκοινωνίας, με πιο χαρακτηριστική περίπτωση την οργάνωση των χωριών του **Σουλίου** σε γένη (τις γνωστές *φάρες*, π. χ. Μποτσαραίοι και Τζαβελαίοι).

Θεωρητικά η προσφορά υπηρεσιών στην κοινότητα ήταν άμισθη, αλλά οι προεστοί είχαν διάφορα «έξτρα» εισοδήματα, στις νησιωτικές ιδιαίτερα κοινότητες: ποσοστά από τα επιβαλλόμενα για ζημιές πρόστιμα, από τελωνειακούς δασμούς, από αμοιβές για εκδίκαση υποθέσεων, από ενοικίαση λειβαδιών, από ψαράδες κλπ. Εκείνο όμως που πάνω απ' όλα καθιστούσε τη θέση τους επίζηλη ήταν η ανάθεση σ' αυτούς από την οθωμανική διοίκηση της είσπραξης των φόρων, οι φορολογικές ελαφρύνσεις που απολάμβαναν, η απαλλαγή από διάφορες αγγαρείες κλπ. Η θέση τους όμως ήταν επισφαλής, εφόσον ήταν υπεύθυνοι και υπόλογοι έναντι της οθωμανικής εξουσίας για οτιδήποτε συνέβαινε στην κοινότητά τους.

Ο αριθμός των εκπροσώπων της τοπικής αυτοδιοίκησης **δεν ήταν σταθερός**, αλλά εξαρτιόταν από πολλούς παράγοντες: από το αριθμητικό μέγεθος μιας κοινότητας, από τις διοικητικές και τις φορολογικές ανάγκες της οθωμανικής διοίκησης, από την ανάγκη καλύτερης διαχείρισης των κοινών, από τοπικές ιδιαιτερότητες και τις προϋπάρχουσες καταστάσεις, από την προηγούμενη παράδοση κοινοτικής οργάνωσης- όπου αυτή υπήρχε- κλπ. Ενδεικτικά, στη **Σέριφο** εκλεγόταν ένας κοινοτικός επίτροπος, στη **Χίο** αρχικά τρεις και αργότερα έξι, στην **Ύδρα** αρχικά τέσσερις και αργότερα δώδεκα. Αντίθετα, η χριστιανική κοινότητα της Θεσσαλονίκης εδιοικείτο από είκοσι προεστούς και τον μητροπολίτη της περιοχής. Στη **Νάουσα** εκλέγονταν οκτώ με δέκα άτομα και στις **Σέρρες** δώδεκα. Οι εκλεγμένοι κοινοτικοί εκπρόσωποι αποκαλούνταν με **διάφορα ονόματα**: στην ηπειρωτική Ελλάδα αποκαλούνταν *προεστοί*, *επίτροποι*, *δημογέροντες*, *πρωτόγεροι*, *άρχοντες*, *σύνδικοι* (από το βενετικό *sindici*), *κοτζαμπάσηδες* (από το τουρκικό *kocabaşı* = ο επικεφαλής) και σε ορισμένες νησιωτικές κοινότητες *επιτηρητές*, *προβλεπτές*. ή *δεπουτάτοι* (από το ιταλικό

deputato = αντιπρόσωπος) στη Χίο. Αυτές οι ονομασίες στα νησιά δείχνουν την παλαιότητα της ύπαρξης του θεσμού σ' αυτά από τα χρόνια της δυτικής κυριαρχίας.

Το έργο των κοινοτικών αρχόντων ήταν πολύπλευρο. Οι βασικές τους υποχρεώσεις ήταν οι παρακάτω: η διαχείριση των οικονομικών της κοινότητας, η συντήρηση των ναών, το χτίσιμο ή η συντήρηση σχολείων, γεφυριών κλπ., η κατασκευή ή η συντήρηση δρόμων, η πληρωμή ζημιών που συνέβαιναν στην περιοχή τους, ο αγορανομικός έλεγχος (μόνο στα νησιά γιατί αλλού αυτό ήταν καθήκον του καδή) και διάφορες άλλες. Οι περισσότερες αρμοδιότητες εκχωρήθηκαν σταδιακά (κυρίως τον 18ο αι., όπως θα δούμε στο επόμενο εξάμηνο). Ο κύριος όμως ρόλος των κοινοτικών αρχόντων συνίστατο στις οικονομικές λειτουργίες που ασκούσαν. Σύμφωνα με το οθωμανικό φορολογικό σύστημα, η χρηματική φορολογία επιβαλλόταν από τη διοίκηση συνολικά και οι κοινότητες παρενέβαιναν στη διανεμητική διαδικασία κατανέμοντας το σύνολο των φόρων στα φορολογούμενα μέλη τους ανάλογα με την οικονομική δύναμη του καθενός. Στην περίπτωση αδυναμίας κάποιων να πληρώσουν τους φόρους η κοινότητα λειτουργούσε αλληλέγγυα ώστε να αποτρέψει την οικονομική καταστροφή της, τη φυγή, λόγω αδυναμίας πληρωμής των φόρων, μελών της (φαινόμενο διόλου σπάνιο) ή τον εξισλαμισμό ενός μέλους της, καταβάλλοντας η ίδια τους φόρους του. Αυτή όμως η πολύ προβεβλημένη στην ελληνική ιστοριογραφία και, συχνά, μυθοποιημένη ενδοκοινοτική αλληλεγγυότητα αποδείχθηκε, ενίοτε, αρκετά εύθραυστη.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι οι «αυτοδιοικούμενες» κοινότητες της Τουρκοκρατίας έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για τη συσπείρωση του ελληνικού λαού στα δύσκολα αυτά χρόνια, για τον μετριασμό των δεινών της δουλείας και για τη συντήρηση του Γένους. Με άλλα λόγια, λειτούργησαν ως ένα ενδιάμεσο όργανο ανάμεσα στην απαιτητική και λιγότερο ή περισσότρο καταπιεστική οθωμανική εξουσία και στο λαό, ανάμεσα δηλαδή στην κυρίαρχη ή κατακτητική και στην κυριαρχούμενη ή κατακτημένη ελληνική κοινωνία, απαλύνοντας το βάρος της σκλαβιάς.

Γ. Προνόμια των κοινοτήτων της Πίνδου και των νησιών του Αιγαίου

Στην εξαιρετική μελέτη του για τις ελληνικές κοινότητες της Τουρκοκρατίας ο πολιτικός επίσημονας Γιώργος Κοντογιώργης παρατηρεί ότι το καθεστώς των προνομίων εντασσόταν στην πολιτική στρατηγική του κατακτητή, όπως αυτή διαμορφώθηκε συν τω χρόνω, τόσο από τις ανάγκες για εύκολη και γρήγορη κατάκτηση μιας περιοχής και εδραίωση της κυριαρχίας του σουλτάνου στα νέα εδάφη, όσο και από την ισλαμική πολιτική ιδεολογία που καθόριζε τις αρχές οργάνωσης των *λαών της Βίβλου* (Χριστιανών και Εβραίων). Το προνομιακό αυτό καθεστώς απάλλαξε μια κοινότητα ή μία ολόκληρη περιοχή από την συνήθως καταπιεστική εξουσία των τοπικών οργάνων της οθωμανικής εξουσίας και τις συνέδεε απευθείας με την Υψηλή Πύλη (όπως, συνέβαινε, για παράδειγμα, στην περίπτωση του Μετσόβου), με ισχυρούς Οθωμανούς αξιωματούχους (όπως στην περίπτωση των Δωδεκανήσων), με την *βαλιδέ σουλτάνα* (βασιλομήτορα) ή με ιερά μουσουλμανικά τεμένη (όπως στην περίπτωση της Δημητσάνας), εξασφαλίζοντάς τους την υψηλή προστασία και φορολογικές ελεφρύνσεις.

Τα **προνόμια** που παραχωρήθηκαν την περίοδο που εξετάζουμε σε τρεις ομάδες ορεινών **οικισμών της Πίνδου και των παραφυάδων της** (Άγραφα, Ζαγοροχώρια και Μαλακάσι) κατανοούνται καλύτερα αν λάβουμε υπόψη μας το ότι οι βλαχόφωνοι κάτοικοι αυτών των περιοχών υποτάχθηκαν χωρίς αντίσταση στον Μουράτ Β' (το 1430), αφού προηγουμένως εξασφάλισαν διάφορα προνόμια (κυρίως διοικητικά), τα οποία ανανεώνονταν

κατά καιρούς (π.χ. με τη συνθήκη του Ταμασίου, το 1525). Κατά την παράδοση, η συνθήκη του Ταμασίου υπογράφηκε από τον ανώτατο διοικητή (*μπεηλέρμπεη*) της Ρούμελης, ύστερα από μία αποτυχημένη εκστρατεία του για να υποτάξει την περιοχή της Πίνδου. Με τη συνθήκη αυτή αναγνωριζόταν η αυτονομία των χωριών των Αγράφων και απαγορευόταν η εγκατάσταση σ' αυτά Τούρκων (εκτός από το Φανάρι, μεγάλο οικισμό κοντά στην Καρδίτσα και έδρα επισκοπής), ενώ κάθε χωριό υποχρεωνόταν να καταβάλλει στην Υψηλή Πύλη 50.000 γρόσια το χρόνο.

Όσον αφορά **τα χωριά της περιοχής Ζαγορίου** (*Ζαγοροχώρια*), γνωρίζουμε ότι το κεντρικό τμήμα τους υποτάχθηκε στα στρατεύματα του σουλτάνου Μουράτ Β' το 1430 (ταυτόχρονα με τα Γιάννενα), ενώ το ανατολικό Ζαγόρι με τα βόρεια βλαχοχώρια του Μαλακασίου 48 χρόνια μετά την υποταγή των Ιωαννίνων, δηλαδή το 1478. Όλα τα Ζαγοροχώρια υπαγόταν στην *βαλιδέ σουλτάνα* και γι' αυτό οι κάτοικοί τους πλήρωναν μόνο τρεις φόρους: τον προσωπικό (*τζιζιέ*), το *προβατιάτικο* και το *χαράτσι*. Κατά τα μέσα του 17ου αι. ορισμένα χωριά παραχωρήθηκαν σε *σπαχήδες* και έχασαν την αυτοδιοίκησή τους. Ύστερα όμως από προσπάθειες των αρχόντων του Ζαγορίου, μεταξύ 1681-1684, 47 χωριά του ανατολικού και του δυτικού τμήματος επανήλθαν στο προηγούμενο καθεστώς και αποτέλεσαν αυτοδιοικούμενη ομοσπονδία, η οποία διατηρήθηκε ως το 1868. Ο πρόεδρος της εκλεγόταν κάθε χρόνο ή κάθε εξαμηνία στα Γιάννενα από τους προεστούς του κάθε χωριού. Το προνομιακό καθεστώς εξασφάλιζε σ' αυτά τα χωριά **α.** απαγόρευση εισόδου Τούρκων στην περιοχή τους, **β.** εκδίκαση των υποθέσεών τους όχι από οθωμανικά, αλλά από κοινοτικά δικαστήρια και **γ.** ελεύθερη λατρεία και δικαίωμα της κωδωνοκρουσίας.

Η **περιοχή Μαλακασίου**, που περιλαμβάνει την κωμόπολη Μέτσοβο και τα γύρω χωριά Καλαρρύτες, Συράκο κ. ά., είχε το ίδιο με τα Ζαγοροχώρια προνομιακό καθεστώς. Τα βόρεια, όμως, χωριά του Μαλακασίου παραχωρήθηκαν σε *σπαχήδες* και από τα μέσα του 17ου περίπου αι. υπέφεραν από βιαιοπραγίες των οργάνων της εξουσίας, ή ληστών. Στους Μετσοβίτες πρώτος παραχώρησε προνόμια ο Μουράτ Β', γιατί διευκόλυναν την πορεία των στρατευμάτων του Σινάν πασά προς τα Γιάννενα (το 1430), αλλά και λόγω του πολύ σημαντικού ρόλου που έπαιζαν στη διέλευση στρατιωτών, εμπόρων ή απλών ταξιδιωτών στον δυσκολοδιάβατο οδικό άξονα που συνέδεε τη Θεσσαλία με την Ήπειρο. Τα προνόμια αυτά ανανεώθηκαν το 1659 με ειδικό φερμάνι του σουλτάνου Μεχμέτ Δ', που αφορούσε το Μέτσοβο, τη Μηλιά, το Ανήλιο, το Μαλακάσι κ. ά., χάρη στην εύνοια ενός βεζύρη προς τον Μετσοβίτη μεγαλοτσέλιγκα Κύργιο ή Κυριάκο Φλόκα, ο οποίος εφοδίαζε την υψηλή Πύλη με αμνοερίφια. Σύμφωνα με τις διαθέσιμες πηγές, από τότε το Μέτσοβο διοικείτο από επταμελές συμβούλιο, αποτελούμενο από μεγαλοτσέλιγκες και εμπόρους, κάθε μέλος του οποίου (οι *άρχοντες* του τόπου) είχε ξεχωριστές αρμοδιότητες (είσπραξη των φόρων, φροντίδα για τα σχολεία, φύλαξη της περοχής, εκχιονισμό του δύσκολου, αλλά και πολύ σημαντικού για τα στρατεύματα και τους ταξιδιώτες οδικού άξονα Τρικάλων – Μετσόβου - Ιωαννίνων κλπ). Τα προνόμια αυτά ανανεώθηκαν και από επόμενους σουλτάνους.

Για την αυτοδιοίκηση των **νησιών του Αιγαίου** μας δίνουν διαφωτιστικά στοιχεία οι σωζόμενοι *σουλτανικοί ορισμοί* (*αχτιναμέδες* = προνομιακοί ορισμοί). Τα κείμενα των αυτών των *αχτιναμέδων* δεν αποτελούν νομική διάταξη ενιαίας και ομοιόμορφης «αυτοδιοίκησης» των αιγαιοπελαγίτικων νησιών. Όπως σημειώνει σε ειδική μελέτη της η ιστορικός Ελένη Κούκου, το σύστημα αυτοδιοίκησης των αιγαιοπελαγίτικων νησιών του διαμορφώθηκε και εξελίχθηκε με βάση τα παλαιότερα τοπικά θέσμια (νομικές συνήθειες) του κάθε νησιού, όπως

είχαν διαμορφωθεί την προηγούμενη περίοδο της Φραγκοκρατίας. Ας μην ξεχνάμε ότι τα νησιά του Αιγαίου πελάγους δεν κατακτήθηκαν ταυτόχρονα: άλλα (Λήμνος, Λέσβος, Ίμβρος κλπ) κατακτήθηκαν τον 15ο αι., άλλα (τα Δωδεκάνησα) το 1522, άλλα (οι Κυκλάδες) το 1537-38 -με εξαίρεση την Τήνο που κατακτήθηκε το 1715-, η Χίος το 1566, ενώ η Κρήτη υποτάχθηκε ολοκληρωτικά στους Οθωμανούς –εκτός από τη Σπιναλόγκα και τη Γαμβρούσα- που παρέμειναν υπό βενετική κυριαρχία- μόλις το 1669. Τα προνόμια που παραχωρήθηκαν σ' αυτά τα νησιά (π. χ. απαγόρευση διενέργειας παιδομαζώματος, δικαίωμα ενδοκοινοτικής εκδίκασης διαφορών μεταξύ των χριστιανών, άδεια επισκευής κατεστραμμένων ναών κλπ) ενισχύουν την άποψη ότι την περίοδο της Λατινοκρατίας / Φραγκοκρατίας υπήρχε στα νησιά του Αιγαίου μία οργανωμένη κοινοτική ζωή.

Γνωστοί είναι οι *αχτιναμέδες* της **Χίου**, που αποτέλεσαν το πρότυπο για την έκδοση από τα τέλη περίπου του 16ου έως τα μέσα του 17ου αι. άλλων *αχτιναμέδων* για τα νησιά των Κυκλάδων. Οι κάτοικοι της Χίου, ένα μόλις χρόνο μετά την κατάληψή της από τους Τούρκους και την εκδίωξη των Γενουατών (1566) πέτυχαν να εκδοθεί (το 1567) ειδικός *αχτιναμές* ο οποίος παραχωρούσε φορολογικά, εμπορικά, δικαστικά κ. ά. προνόμια στο πλούσιο νησί τους. Βασικός λόγος παραχώρησης προνομίων στη Χίο ήταν η παραγωγή της ονομαστής μαστίχας, που προοριζόταν κυρίως για το σουλτανικό χαρέμι.

Όσον αφορά στις **Κυκλάδες**, ορόσημο αποτελεί η έκδοση ενός *αχτιναμέ* **το 1580** από τον σουλτάνο Μουράτ Γ', ύστερα από ειδική αποστολή στην Κωνσταντινούπολη έξι εκπροσώπων των σπουδαιότερων νησιών, με μοναδικό σκοπό να ζητήσουν τη βελτίωση του διοικητικού και οικονομικού καθεστώτος των νησιών τους. Ο *αχτιναμές* αυτός παραχωρούσε στα κυκλαδίτικα νησιά διάφορα **προνόμια**: **α. δ ι ο ι κ η τ ι κ ά** (διοικητής των Κυκλάδων - στις οποίες δεν κατοίκησαν ποτέ Τούρκοι, με εξαίρεση λίγες οικογένειες στη Νάξο- ήταν ένας σαντζάκμπεης, με περιορισμένες όμως διοικητικές και φορολογικές αρμοδιότητες, χωρίς ανάμειξη στη διοίκηση των νησιών, **β. ο ι κ ο ν ο μ ι κ ά** (οι κάτοικοι των νησιών πλήρωναν μόνο κεφαλικό φόρο, απαλλάσσονταν από έκτακτους φόρους και αγγαρείες, κατοχυρωνόταν η ατομική ιδιοκτησία τους, απαλλάσσονταν από τελωνειακούς δασμούς σε ορισμένα προϊόντα, προστατεύονταν από αυθαίρετες εισπράξεις φόρων κλπ), **γ. κ ο ι ν ω ν ι κ ά - α σ τ ι κ ά** (ελεύθερη κυκλοφορία των κατοίκων στη διάρκεια της νύχτας, απαλλαγή από την υποχρέωση της ακτοφρουράς (*βίγλας*) για την πρόληψη πειρατικών επιδρομών, δικαίωμα κληρονομησης της περιουσίας τους κατά τη βούλησή τους), **δ. δ ι κ α σ τ ι κ ά** (εκδίκαση των διαφορών που αφορούσαν χριστιανούς κατά το παλαιό εθιμικό τους δίκαιο, χωρίς την παρέμβαση του καδή, αναγνώριση των δικαιωμάτων που είχαν γίνει μέχρι το 1580, απαγόρευση αυθαίρετης σύλληψης, δικαίωμα υποβολής παραπόνων απευθείας στο σουλτάνο) και **ε. θ ρ η σ κ ε υ τ ι κ ά** προνόμια (ελεύθερη άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων των χριστιανών, ελεύθερη επισκευή εκκλησιών, απαγόρευση βίαιων εξισλαμισμών, ιδίως γυναικών· [*Σε περίπτωση γάμου με μουσουλμάνο, η Ελληνίδα μπορούσε να αποφασίσει ελεύθερα αν θα παρέμενε χριστιανή ή αν θα αλλαξοπιστούσε].

Τα προνόμια αυτά ανανεώθηκαν για τη Νάξο με νέο *αχτιναμέ*, το 1628/29, ο οποίος άσκησε επίδραση και στα άλλα νησιά. [βλ. *Πηγές*, αριθ. 23] Ας σημειωθεί ότι ειδικό άρθρο αυτού του προνομιακού ορισμού απαγόρευε τη διενέργεια παιδομαζώματος στις Κυκλάδες. Ακολούθησαν αργότερα και άλλοι *αχτιναμέδες* οι οποίοι επικύρωσαν και διεύρυναν τα παλαιότερα προνόμια. Σπουδαιότερος από αυτούς είναι ο *αχτιναμές* που εκδόθηκε το 1646

από τον σουλτάνο Ιμπραήμ, ο οποίος παραχωρούσε ακόμη μεγαλύτερα, και ευεργετικά για την ανάπτυξη αυτών των νησιών, προνόμια.

Τέλος, στα Δωδεκάνησα παραχωρήθηκαν ορισμένα προνόμια όταν δήλωσαν υποταγή στον σουλτάνο Σουλεϊμάν Α' στη διάρκεια της εκστρατείας των τουρκικών στρατευμάτων εναντίον της Ρόδου (1521-1522). Οι φόροι που υποχρεώνονταν να πληρώσουν οι κάτοικοι αυτών των νησιών καταβάλλονταν κατ' αποκοπή (σύστημα *μακτού*) στα τζαμιά, *μαρέτια* (οθωμανικά φιλανθρωπικά ιδρύματα), *βακούφια* (μουσουλμανικά θρησκευτικά ιδρύματα) και *μεντρεσέδες* (τουρκικά ιεροδιδασκαλεία), κυρίως της Ρόδου. Οποσδήποτε, τα προνόμια αυτά ήταν σημαντικός παράγοντας ευημερίας αυτών των νησιών, τουλάχιστον τον πρώτο αιώνα μετά την κατάκτησή τους. [βλ. *Πηγές*, αριθ. 22]

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

- Ασδραχάς Σπ., «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά*, τεύχ. 5 (1986), σ. 229-258.
- Βακαλόπουλος Απ., «Κοινότητες», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, 2η έκδ., Θεσσαλονίκη 1976, σ. 325-364
- Ζαχαρόπουλος Ν., «Κοινότητα και Εκκλησία. Η δυναμική παρουσία της κοινότητας στον εκκλησιαστικό χώρο κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας», *Αναφορά εις μνήμην μητροπολίτου Σάρδεων Μαξίμου*, τ. 2, Γενεύη 1989, σ. 199-214.
- Η διαχρονική πορεία του κοινοτισμού στη Μακεδονία, *Πρακτικά Συμποσίου*, Θεσσαλονίκη 1991.
- Κοντογιώργης Γ., *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1982.
- Κούκου Ελένη, *Οι κοινοτικοί θεσμοί στις Κυκλάδες κατά την τουρκοκρατία*, Αθήνα 1980
- Λιάτα Ευτυχία, «Κοινότητες: ένας θεσμός με πολλές όψεις», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τ. 2, Αθήνα 2003, σ. 309-324.
- Λιάτα Ευτυχία, «Οι ελληνικές κοινότητες (17ος-19ος αι.): Από την ιστορία των θεσμών στην ιστορία των τοπικών κοινωνιών και οικονομιών», *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου, Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας, 1833-2002*, τ. Β', Αθήνα 2004, σ. 533-550.
- Μοσχοβάκης Ν., *Το εν Ελλάδι δημόσιον δίκαιον επί τουρκοκρατίας*, Αθήναι 1882.
- Πανταζόπουλος Ν., «Ο Ελληνικός κοινοτισμός και η νεοελληνική κοινοτική παράδοση», *Όψεις Νεοελληνικού βίου*, Θεσσαλονίκη 1985, *Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Νομικών και Οικονομικών Επιστημών, Αντιχάρισμα στον Νικόλαο Πανταζόπουλο*, τ.19/τεύχ. Δ' (1986), σ. 579-614
- Σιάτρας Δ., *Ο κοινοτικός πολιτισμός της τουρκοκρατούμενης νησιωτικής Ελλάδας*, Αθήνα 2007.
- D. Zakynthinos, «La commune grecque. Les conditions historiques d'une décentralisation administrative», *L'Hellénisme contemporain*, 2 (1948), σ. 295-310, 414-428.

Μάθημα 7ο

ΤΟ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ

Α. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και τα προνόμιά του. – Εκκλησία και τουρκική εξουσία

Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, ο ισχυρότερος μετά τον αυτοκράτορα θεσμός της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και κορυφαίο εκκλησιαστικό - πνευματικό κέντρο της ορθόδοξης Ανατολής, είναι στενά συνδεδεμένο με τις τύχες και την ιστορική πορεία του Βυζαντίου, αλλά και άλλων χριστιανικών κρατών της Ανατολικής Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής. Εξίσου σημαντικός ή, μάλλον, σπουδαιότερος είναι ο ρόλος που έπαιξε το Οικουμενικό Πατριαρχείο κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, μολονότι μετά την Άλωση έχασε την ηθική και υλική συμπαράσταση της πολιτείας και, επιπλέον, έπρεπε να επιβιώσει και να επιτελέσει το έργο του μέσα σε εξαιρετικά δυσμενείς συνθήκες, κάτω από το φιλύποπτο βλέμμα του αλλόθρησκου κατακτητή. Η ανάγκη συμβίωσης του Οικουμενικού πατριάρχη, πνευματικού αρχηγού των Ορθοδόξων, με τον μουσουλμάνο μονάρχη υπαγόρευε την προσαρμογή σε μία νέα δύσκολη κατάσταση με τα δικά της προβλήματα. Κατά την αντιμετώπισή τους το Οικουμ. Πατριαρχείο κλονίστηκε σοβαρά, τουλάχιστον τον πρώτο αιώνα μετά την Άλωση.

Από την άλλη όμως πλευρά, η πολιτική ενότητα που επέβαλε η τουρκική κατάκτηση στην κατακερματισμένη σε κρατίδια Ανατολή και ιδίως η αναγνώριση του Οικουμενικού πατριάρχη από το οθωμανικό κράτος ως μοναδικού πνευματικού ηγέτη των ορθόδοξων χριστιανών αντιστάθμισε, ως ένα βαθμό, τις υλικές και ηθικές απώλειες και επέτρεψε στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως να αναδειχθεί ως το πρώτο και κύριο πνευματικό και διοικητικό κέντρο των υπόδουλων λαών της ορθόδοξης Ανατολής. Κατά τους πρώτους ιδίως και πιο δύσκολους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήταν ο κύριος πνευματικός χειραγωγός και το μόνο νομικά συντεταγμένο σώμα του ορθόδοξου κόσμου. Γι' αυτό το λόγο η ιστορία του Πατριαρχείου Κων/πόλεως αυτής της περιόδου αποτελεί εξαιρετικής σπουδαιότητας τμήμα της ελληνικής ιστορίας και της ιστορίας των βαλκανικών λαών που βρίσκονταν κάτω από την πνευματική του καθοδήγηση και επιρροή.

Η ηγετική θέση του Πατριαρχείου και το εκκλησιαστικό γενικά καθεστώς που επικράτησε σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας θεμελιώθηκε σχεδόν αμέσως μετά την Άλωση όταν ο σουλτάνος Μωάμεθ Β' ο Πορθητής αποφάσισε να ανασυστήσει το Πατριαρχείο που χήρευε από το 1450 (μετά τη φυγή στη Ρώμη του ενωτικού πατριάρχη Γρηγορίου Γ'), να παραχωρήσει σ' αυτό ορισμένα προνόμια και να επιλέξει ως πατριάρχη τον ανθεωτικό Γεννάδιο Σχολάριο. Είναι φανερό ότι επρόκειτο για μία απόφαση που αποσκοπούσε σε πολιτικά οφέλη. Οι χρονογράφοι της εποχής συνδέουν την απόφαση του Μωάμεθ Β' να ανασυστήσει το Οικ. Πατριαρχείο με τα σχέδιά του για ανασυνοικισμό της Κων/πολης από ορθόδοξους, βέβαια, χριστιανούς, διότι η επαναλειτουργία του Πατριαρχείου δεν αποτελούσε κανενός είδους κίνητρο για τους μουσουλμάνους. Γιατί όμως να θέλει ο Πορθητής χριστιανούς κατοίκους σε μια πόλη που την προόριζε για νέα πρωτεύουσα του κράτους του; Εκτός από τους οικονομικούς λόγους, τα γενικότερα πολιτικά του σχέδια Πορθητή -ένα μόνο μέρος των οποίων αποτελούσε η ανασύσταση του Πατριαρχείου και ο ανασυνοικισμός της Πόλης- ήταν να μπορέσει να παίξει το ρόλο του αυτοκράτορα, να εμφανιστεί δηλαδή στους χριστιανούς υπηκόους του ως διάδοχος των Βυζαντινών βασιλέων, χωρίς όμως να αλλάξει, παράλληλα, το

θρήσκευμά του. Έκανε, λοιπόν, μία «πολιτική» και θρησκευτική ταυτόχρονα κίνηση για να γίνει αρεστός στους χριστιανούς δίνοντας στον πατριάρχη την πατριαρχική ράβδο που προέβλεπε το βυζαντινό τυπικό, ώστε η Εκκλησία, έχοντας ως σύστημα δικαίου το βυζαντινό, να ταυτίζει τον αλλόθρησκο μονάρχη με τον χριστιανό αυτοκράτορα.

Σήμερα, μετά την έκδοση των λόγων του ανθενωτικού λόγιου αυτής της περιόδου Θεόδωρου Αγαλλιανού, γνωρίζουμε ότι εκείνοι που εισηγήθηκαν στον σουλτάνο την ανασύσταση του Πατριαρχείου ήταν Έλληνες «άρχοντες», σύμβουλοί του, οι οποίοι για να εξυπηρετήσουν και τις δικές τους πολιτικές-κοινωνικές φιλοδοξίες τού υπέδειξαν τον αιχμάλωτο τότε στην Αδριανούπολη Γεννάδιο ως τον καταλληλότερο ιεράρχη για τον πατριαρχικό θρόνο. Αυτή η ανάμιξη ισχυρών λαϊκών στα ζητήματα του Πατριαρχείου θα ενταθεί και θα διευρυνθεί τους επόμενους αιώνες με κέντρο το Φανάρι, μεταγενέστερη έδρα του Πατριαρχείου. Κατά τον ιστορικό Κριτόβουλο, βιογράφο του Μωάμεθ Β΄, ο σουλτάνος γνώριζε τον Γεννάδιο και θαύμαζε τη σοφία και την αρετή του. Το νέο και πολύ σημαντικό στοιχείο στην όλη διαδικασία ήταν ότι μαζί με την επικύρωση της εκλογής ο σουλτάνος παραχώρησε και διάφορα προνόμια που αποτέλεσαν από τότε τη νομική βάση της ύπαρξης του Πατριαρχείου και το νομικό πλαίσιο της δικαιοδοσίας, αλλά και των ευθυνών του απέναντι στην Υψηλή Πύλη. [βλ. *Πηγές*, αριθ. 24]

Το ακριβές **περιεχόμενο** αυτών των **προνομίων** είναι δύσκολο να καθορισθεί σήμερα. Μπορούμε όμως, συνδυάζοντας τις πενιχρές ειδήσεις των πηγών με εκείνες που αναφέρονται στην τακτική που ακολούθησε η Υψηλή Πύλη σε ανάλογες περιπτώσεις, να συμπεράνουμε ότι τα αυτά δόθηκαν γραπτά στον Γεννάδιο με μορφή σουλτανικού επικυρωτικού εγγράφου («βερατιού»/ τ. *berat*). Οι Οθωμανοί σουλτάνοι δεν ήταν οι πρώτοι που χορήγησαν βεράτια για την άσκηση των αρμοδιοτήτων μη μουσουλμανικών κοινοτήτων της Αυτοκρατορίας. Στο σημείο αυτό ακολούθησαν πιστά την παράδοση που είχε εγκαινιασθεί νωρίτερα από τους μουσουλμάνους ηγέτες στην Εγγύς και Μέση Ανατολή (εμίρηδες, κ. ά.). Τα **βεράτια** των οθωμανών σουλτάνων που αφορούσαν σε θρησκευτικούς λειτουργούς μη μουσουλμανικών κοινοτήτων ήταν δ ύ ο κ α τ η γ ο ρ ι ώ ν: α. βεράτια που χορηγούσε η οθωμανική διοίκηση σε έναν ανώτατο κληρικό ώστε να νομιμοποιείται έναντι του κράτους στην άσκηση των αρμοδιοτήτων του, και β. βεράτια που συνόδευαν παράσημα με τα οποία τιμούσε ο σουλτάνος κάποιους ιεράρχες (αυτά χορηγούνταν από το δεύτερο μισό του 19ου αι. και στις αρχές του 29ού). (Βεράτια δεν χορηγούνταν και σε πολιτικούς αξιωματούχους). Το πρώτο γνωστό βεράτι χορηγήθηκε από τον σουλτάνο Βαγιαζήτ Β' στον πατριάρχη Συμεών Α' το 1483 [βλ. απόσπασμα αυτού του βερατιού που το εξέδωσε η Ελ. Ζαχαριάδου, *Πηγές*, αριθ. 24α] και το επόμενο από τον Σουλεϊμάν Α' στον πατριάρχη Ιερεμία Α' το 1525. Συνολικά γνωρίζουμε 80 βεράτια που χορηγήθηκαν από το 1483 ως το 1912 σε πατριάρχες και μητροπολίτες, οι οποίοι στη συντριπτική τους πλειοψηφία ήταν Έλληνες (βλ. αναλυτικά Κονόρτας, σ. 57-112).

Σύμφωνα με τα πρώτα βεράτια, ο Οικουμενικός **πατριάρχης είχε τα εξής ειδικά προνόμια**: Ήταν «αναίτιος, αφορολόγητος και αδιάσειστος», διόριζε, έπαυε και τιμωρούσε κληρικούς, ασκούσε πνευματική και διοικητική εποπτεία σε όλα τα εκκλησιαστικά ιδρύματα και εκδίκασε αστικές υποθέσεις των ορθοδόξων (σχετικές με γάμους, διαζύγια και κληρονομίες). Αργότερα προστέθηκαν σ' αυτά τα προνόμια διατάξεις για τη δυνατότητα επιβολής εκ μέρους του ειδικής φορολογίας στους κληρικούς και στους πιστούς, με την υποχρέωση όμως να καταβάλλει τακτικά ή έκτακτα τέλη στην Πύλη. Έτσι παραβιάστηκε η αρχή του αφορολόγητου του πατριάρχη και της Εκκλησίας. Αλλά και άλλα

προνόμιά του παραβιάστηκαν αρκετές φορές. Πολύ πιο σημαντικά ήταν τα **γενικά προνόμια**, που αναφέρονταν στη νομική θέση των ορθοδόξων ραγιάδων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, σύμφωνα με την αρχή προστασίας των «κλαών της Βίβλου»: Εφόσον αυτοί δεν πρόβαλλαν αντίσταση και πλήρωναν τους φόρους, μπορούσαν να ζήσουν στο οθωμανικό κράτος με θρησκευτική ελευθερία -ή τουλάχιστον ανοχή- και με κάποια αυτοδιοίκηση.

Η αναγνώριση του πατριάρχη ως θρησκευτικού ηγέτη των ορθοδόξων στηριζόταν στη θεοκρατική αντίληψη των μουσουλμάνων, σύμφωνα με την οποία οι θρησκευτικοί ηγέτες ενός λαού ήταν ταυτόχρονα και οι φυσικοί κοσμικοί του άρχοντες. Έτσι εξηγείται γιατί οι Τούρκοι αναγνώρισαν τον Γεννάδιο και τους μετέπειτα οικουμενικούς πατριάρχες ως **Μιλλέτ μπασί** (*Millet başi*), τίτλος που πρέπει να μεταφραστεί ως «**αρχηγός θρησκευτικής κοινότητας**» και όχι ως «εθνάρχης», όρος μεταγενέστερος (του 19ου αιώνα). (Στη σημερινή τουρκική γλώσσα ο όρος millet σημαίνει έθνος, αλλά στο οθωμανικό λεξιλόγιο του 18ου αι. δηλώνει την αναγνωρισμένη από το κράτος θρησκευτική κοινότητα). Το «έθνος» αυτό, η θρησκευτική κοινότητα, δεν ήταν αποκλειστικά ούτε το ελληνικό, ούτε κανένα άλλο, αλλά το «έθνος» των ορθοδόξων χριστιανών. Η υπερεθνική αυτή αντίληψη για το ποίμνιο της Εκκλησίας ήταν άλλωστε σύμφωνη με τον οικουμενικό χαρακτήρα του Πατριαρχείου Κων/πόλεως και της Ορθοδοξίας γενικότερα. Αντίληψη που επικρατούσε στα βυζαντινά χρόνια. Από το 1766/67 που θα καταργηθεί το σερβικό Πατριαρχείο του Ιπεκίου και Αχρίδος το Πατριαρχείο Κωνσταντιπόλεως θα αποκτήσει την απόλυτη εκκλησιαστική δικαιοδοσία στα Βαλκάνια.

Η στάση της Ορθόδοξης Εκκλησίας απέναντι στον Οθωμανό κατακτητή είναι ένα πολυσυζητημένο και ιδεολογικά φορτισμένο ζήτημα για το οποίο έχουν εκφραστεί απόψεις, συχνά διαμετρικά αντίθετες. Το ζήτημα της συνύπαρξης της Εκκλησίας με το κυρίαρχο μουσουλμανικό κράτος είχε τεθεί ήδη από τα μέσα του 7ου αι. όταν πολλά τμήματα της χριστιανικής Εγγύς Ανατολής (πατριαρχεία Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων) είχαν υπαχθεί στην εξουσία των μουσουλμάνων χαλίφηδων. Όπως είδαμε σε άλλο μάθημα, η οθωμανική εξουσία ρύθμιζε τις σχέσεις της με τους Χριστιανούς υπηκόους της με βάση τις διατάξεις του Ιερού Νόμου και οι Χριστιανοί τις σχέσεις τους με τη μουσουλμανική εξουσία με βάση την ευαγγελική ρήση «*ἀπόδοτε τὰ τοῦ καίσαρος τῷ καίσαρι*» και την προτροπή του απόστολου Παύλου για υποταγή στην εξουσία, όπως και παλαιότερα στη ρωμαϊκή. Στην πράξη όμως, ούτε η θεωρητική ανοχή των μουσουλμάνων κυριάρχων έναντι των χριστιανών ούτε η παθητική στάση της Εκκλησίας -η οποία από τα τέλη περίπου του 16ου αι. είχε να αντιμετωπίσει και την προπαγάνδα των εγκατεστημένων στη Χίο και στην Κων/πολη Καθολικών μισιονάριων- εξασφάλιζαν την επιβίωση των χριστιανικών πληθυσμών.

Θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε τη στάση της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας, δηλαδή του Οικουμενικού Πατριαρχείου, όπου διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο οι διάφοροι οφφικιάριοι και οι εκπρόσωποι των επαγγελματικών συντεχνιών της Πόλης, ως παθητική. Λίγες εξάλλου είναι και οι αντιμωαμεθανικές πραγματείες μετά την Άλωση. Ο θρίαμβος της «*μωαμεθανικής άσέβειας*» βιώθηκε από την Εκκλησία ως μια ακόμη μορφή «*παιδείας*» από το Θεό, με σκοπό τη συνέτισή τους και την επάνοδο στον ορθό δρόμο ωστόσο φθάσει η πολυπόθητη ημέρα της απελευθέρωσης. Από τα μέσα του 14ου αιώνα, όταν οι Τούρκοι είχαν φθάσει σχεδόν μπροστά στις πύλες της Κωνσταντινούπολης, όλοι ζητούσαν να εξιχνιάσουν τα αίτια της επερχόμενης καταστροφής. Οι Έλληνες λόγιοι, εκπρόσωποι του υστεροβυζαντινού ανθρωπισμού (όπως ο μεγάλος φιλόσοφος Γεμιστός Πλήθων), ερμήνευαν την «*παρακμήν του*

γένους» με ορθολογικά πολιτικο-κοινωνικά κριτήρια. Αντίθετα οι θεολόγοι ερμήνευαν τα γεγονότα με καθαρά θεολογικά κριτήρια (αμαρτία = τιμωρία), ερμηνεία που υπαγόρευσε στην Εκκλησία μία στάση υποταγής και νομιμοφροσύνης απέναντι στην οθωμανική εξουσία, αφού αυτή η εξουσία έδινε εγγυήσεις για το απαραβίαστό της και για ελεύθερη άσκηση της λατρείας, κάτι στο οποίο η Εκκλησία απέδιδε, όπως είναι ευνόητο, μεγάλη σημασία.

Η διοικούσα Ορθόδοξη Εκκλησία προσφέροντας αυτές τις υπηρεσίες στην κοσμική εξουσία υπηρετούσε συγχρόνως την αυτόνομη εγκόσμια πορεία της, καθώς ήθελε με κάθε τρόπο να αποφύγει τον εναγκαλισμό, που τον θεωρούσε θανάσιμο, με την Καθολική Εκκλησία. Μάλιστα σε διάφορα θεολογικά κείμενα αυτής της περιόδου αντιπαραβάλεται η θρησκευτική ανοχή των Οθωμανών με τη μισαλοδοξία των Λατίνων κληρικών που ασκούσαν προπαγάνδα στον ελληνικό χώρο. Οι περισσότεροι από τους Ορθόδοξους ονομαστούς θεολόγους θεωρούσαν τον καθολικισμό πιο επικίνδυνο από το ισλάμ. Βέβαια λίγοι σχετικά ορθόδοξοι προσχώρησαν στον καθολικισμό (κυρίως στις Κυκλάδες), χωρίς όμως να αποκοπουν από τον Ελληνισμό, σε αντίθεση με αυτούς εξισλαμίστηκαν οι οποίοι, γρήγορα ή αργά, εκτουρκίστηκαν. Σε δε μάλιστα περιπτώσεις αυτή η στάση υποταγής έφθανε στα όρια της δουλοφροσύνης, όπως στον γνωστό ιεροκήρυκα του 17ου αι. Μάξιμο τον Πελοποννήσιο που δήλωνε ανοιχτά ότι προτιμούσε τους Οθωμανούς από τους Βυζαντινούς αυτοκράτορες που ερωτοτροπούσαν, παλαιότερα, με τη Δύση (υποννοούσε κυρίως τους φιλοδυτικούς και φιλοενωτικούς αυτοκράτορες Μιχαήλ Η', Ανδρόνικο Β' Ανδρόνικο Γ' και Ιωάννη Η' Παλαιολόγους και Ιωάννη ΣΤ' Καντακουζηνό). Η θέση όμως αυτή δεν εξέφραζε την επίσημη Εκκλησία η οποία δεν έπαψε ποτέ να μνημονεύει και να τιμά τους βυζαντινούς αυτοκράτορες.

Παρόλο, όμως, που η πολιτική της νομιμοφροσύνης αποτελούσε κανόνα για το Οικουμενικό Πατριαρχείο και γενικότερα για την Ορθόδοξη Εκκλησία, υπήρξαν περιπτώσεις επισκόπων, ακόμη και πατριαρχών που ευνόησαν αντιτουρκικές ενέργειες ή ηγήθηκαν επαναστάσεων (όπως οι επίσκοποι Αχρίδος Αθανάσιος και ο Τρίκης Διονύσιος) κυρίως την περίοδο 1565-1620 οπότε οι χριστιανικές δυνάμεις της Δύσης (Βενετία, Ισπανία, Γαλλία, πάπας) ανησύχησαν μετά την κατάκτηση της Κύπρου από τους Οθωμανούς (1571). Ενδεικτική για τα αντιτουρκικά αισθήματα ορισμένων πατριαρχών είναι η απόρρητη επιστολή που έστειλε ο πατριάρχης Νικηφόρος Β' (το 1609) στον βασιλιά της Ισπανίας Φίλιππο Γ', γιο του Φιλίππου Β', συνεχιστή της επιθετικής πολιτικής του οίκου των Austrias εναντίον των Οθωμανών. Οι παράγοντες που διαφοροποίησαν τη στάση αυτών των ιεραρχών, αλλά και άλλων κατά τους πρώτους αιώνες της κατάκτησης -εκτός από την «επαναστατική ιδιοσυγκρασία» τους- ήταν κυρίως: οι ιδιαίτερες πολιτικές-στρατιωτικές περιστάσεις και ο επαναστατικός οργασμός σε περιοχές που είχαν ιστορικούς δεσμούς με τη Βενετία ή επηρεάζονταν από την αντιτουρκική πολιτική της (Μάνη, Κρήτη, Κύπρο, Ήπειρο κ. ά) και οι επαφές τους με την ανήσυχη τότε για την επέκταση των Οθωμανών Δύση (τρεις πατριάρχες είχαν ταξιδεύσει στη Δύση).

Β. Τα οικονομικά του Πατριαρχείου – Εκκλησιαστικά «δοσίματα»

Το πρώτο προνόμιο που παραβιάστηκε από την οθωμανική εξουσία ήταν αυτό που αναφερόταν στην απαλλαγή του πατριάρχη από τη φορολογία. Γι' αυτό δεν ευθύνεται τόσο η Πύλη όσο ο καταγόμενος από την Τραπεζούντα ιερομόναχος Συμεών, ο οποίος πρόσφερε το 1466 στον Μωάμεθ Β' ως «δώρο» 1.100 χρυσά δουκάτα προκειμένου ν' ανέλθει στον πατριαρχικό θρόνο, πράγμα που το πέτυχε. Από τότε όμως καθιερώθηκε η καταβολή ενός «φιλοδωρήματος» (*πεσκεσιού/τ. pishkesh*) από κάθε νεοεκλεγόμενο πατριάρχη. Το *πεσκέσι*

πληρωνόταν δύο φορές αν κατά το διάστημα της πατριαρχικής του θητείας άλλαζε ο οθωμανός μονάρχης. Όπως σημειώνει ο Π. Κονόρτας, η καταβολή του *πεσκεσιού* (που δεν αναφέρεται σε κανένα από τα γνωστά βεράτια μετά το 1662) δεν σήμαινε δωροδοκία ή διαφθορά. Με τον Συμεών συνδέεται και η καταβολή ετήσιου φόρου που είναι γνωστός ως «*β α σ ι λ ι κ ό ν δ ό σ ι μ ο ν*» ή «*χ α ρ ά τ ζ ι*». Επιβλήθηκε από την Πύλη στον πατριάρχη το 1474. Ξεκίνησε από 2.000 φλουριά και σημείωσε, όπως και το *πεσκέσι*, αύξηση τον 16ο αι. Από τα τέλη του 16ου αι. καταβαλλόταν και δεύτερο *πεσκέσι* κατά την ανάρρηση νέου σουλτάνου στο θρόνο. Εκτός από αυτούς τους φόρους καταβάλλονταν από την Εκκλησία μεγάλα ποσά για δωροδοκία Τούρκων αξιωματούχων για να αποσοβηθούν διάφοροι κίνδυνοι, για την τροφοδοσία των «προστατών» του Πατριαρχείου γενιτσάρων (300.000 άσπρα το 1621), για την εξαγορά αιχμαλώτων ή ναών που είχαν κατασχεθεί κλπ. Το Πατριαρχείο για να αντεπεξέλθει σ' όλες αυτές τις ανάγκες αναγκαζόταν να συνάπτει υψηλότοκα δάνεια με Εβραίους ή Τούρκους.

Τα μεγάλα όμως ποσά, που έπρεπε να τα καταβάλλει το Οικουμ. Πατριαρχείο στο ταμείο (το «*Ταμείον του Κοινού*») τα μεταβίβαζε στις κατά τόπους μητροπολίτες, ανάλογα με τις οικονομικές δυνατότητες της καθεμιάς. Οι μητροπολίτες -που πλήρωναν με τη σειρά τους άλλους φόρους στην τουρκική διοίκηση και στον πατριάρχη- κατένειμαν το πληρωτέο ποσό στους υπ' αυτούς επισκόπους ή κατευθείαν στο λαό. Πολλοί αρχιερείς λόγω αντικειμενικών δυσκολιών ή δυστροπίας δεν κατέβαλαν αυτά τα ποσά και έχαναν τον επισκοπικό τους θρόνο· αλλά συνήθως βρισκόταν κάποιος άλλος να πάρει τη θέση τους ελπίζοντας πως θα μπορούσε να συλλέξει το απαιτούμενο ποσό. Οι αρχιερείς για να αντεπεξέλθουν στις οικονομικές τους υποχρεώσεις φορολογούσαν τους κληρικούς και το λαό. Το γεγονός αυτό αμαύρωνε το κύρος της Εκκλησίας και ήταν αιτία μόνιμων γογγυσμών από τον οικονομικά και κοινωνικά δοκιμαζόμενο λαό, όπως μαρτυρεί μεταγενέστερη πηγή (τέλος 18ου αι.). Οι πρόσθετες αυτές χρηματικές καταβολές ήταν το «*ε μ β α τ ή κ ι ο ν*», το οποίο κατέβαλλε κάθε ιερέας για να πάρει μια θέση εφημέριου, το «*χ ε ι ρ ο τ ο ν ι κ ό ν*», που το κατέβαλλαν οι νεοχειροτονημένοι κληρικοί, το «*φ ι λ ό τ ι μ ο ν*» που το κατέβαλλαν οι νεοχειροτονημένοι αρχιερείς και οι «*ζ η τ ε ί ε ς*», έκτακτες χρηματικές εισφορές. Εκτός από τα παραπάνω, συνήθη έσοδα του Πατριαρχείου αποτελούσαν τα λεγόμενα «*κ α ν ο ν ι κ ά*», δηλαδή ποσά από εράνους, κληροδοτήματα, δωρεές ή αφιερώσεις πιστών και εισοδήματα από τις πατριαρχικές εξαρχίες.

Γ. Οι μονές και ο ρόλος τους στις τουρκοκρατούμενες περιοχές

Οι μονές, με το πολύπλευρο (εκκλησιαστικό, πνευματικό και κοινωνικό) έργο κατά τη βυζαντινή περίοδο και τη βαθειά επιρροή τους στην Εκκλησία, συνέχισαν τη δράση τους και κατά την οθωμανική περίοδο μέσα στις νέες αντίξοες συνθήκες που δημιουργήθηκαν, αν και το κράτος αναγνώρισε τα διάφορα προνόμια (φορολογικά, γαιοκτησίας κ. ά.) που είχαν οι μονές από τα βυζαντινά χρόνια. Σ η μ α ν τ ι κ έ ς α λ λ α γ έ ς που σημειώνονται τότε στο μοναχισμό είναι η μετατροπή πολλών κοινοβιακών μονών σε ιδιόρρυθμες και η μεγάλη μείωση των γυναικείων μονών (βρίσκονταν όλες μέσα ή κοντά στις πόλεις), λόγω των δυσκολιών διαβίωσης σε ερημικά μέρη (πάνω από το 95% των μονών ήταν ανδρικές). Από τα τέλη του 17ου αι. παρατηρείται αύξηση των μονών και των μοναχών. Ο πρωτονοτάριος του Οικουμ. Πατριαρχείου Θεόδωρος Ζυγομαλάς, ύστερα από μία περιοδεία στον ελλαδικό χώρο, (το 1578) υπολογίζει τους μοναχούς σε 12.300, χωρίς αυτούς που ζούσαν σε ερημητήρια ή σε μοναστηράκια. Για ποιους λόγους συνέβη αυτό; Εκτός από τα παλαιά μοναχικά ιδεώδη, οι δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, η καταπίεση των αγροτικών πληθυσμών, η βαρεία φορολογία

και οι αγγαρείες, από τις οποίες απαλλάσσονταν οι μοναχοί, η προσπάθεια αποφυγής εξισλαμισμού ή παιδομαζώματος και ο σεβασμός που έδειχναν οι μουσουλμάνοι στους μοναχούς, είναι οι κύριοι λόγοι που ώθησαν πολλούς να ακολουθήσουν τον μοναχικό βίο.

Το πιο σημαντικό μοναστικό κέντρο με οικονομική δύναμη, εκκλησιαστική επιρροή και μεγάλη πνευματική ακτινοβολία στον ευρύτερο ορθόδοξο κόσμο είναι και την περίοδο αυτή, όπως και κατά τη μεσοβυζαντινή και υστεροβυζαντινή περίοδο, το Άγιο Όρος με τις 20 σταυροπηγιακές μονές (μονές δηλαδή που υπάγονταν απευθείας στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως). Το Άγιο Όρος πέρασε από μεγάλη δοκιμασία στα χρόνια του σουλτάνου Σελήμ Β' (1566-1574) ο οποίος θέλησε, το 1568, να δημεύσει την περιουσία των μονών του. Η δήμευση της περιουσίας των μονών, ενέργεια αντίθετη με τον ιερό μουσουλμανικό Νόμο, υπαγορεύτηκε από την ανάγκη του κράτους για ρευστό. Όλες οι μονές υποχρεώθηκαν να καταβάλουν τότε μικρά ή μεγάλα ποσά για να εξαγοράσουν την ακίνητη περιουσία τους. Ενδεικτικά, οι αγιορείτες αναγκάστηκαν να πληρώσουν 14.000 φλωρίνια και η μονή Βαρλαάμ των Μετεώρων 20.000 άσπρα. Οι αγιορείτες μοναχοί πλήρωναν γύρω στα 1600, 700.000 άσπρα τον χρόνο για έκτακτους φόρους και τόκους χρημάτων που είχαν δανειστεί. Οι διάφοροι φόροι, τα έκτακτα δοσίματα, τα έξοδα συντήρησης των μοναχών και των κτιρίων είχαν σοβαρές αρνητικές συνέπειες στη λειτουργία των μονών. Άλλο μεγάλο μοναστικό κέντρο είναι τα Μ ε τ έ ω ρ α, ιδρυμένο στις αρχές του 14ου αι. Εδώ έγκαταβίωσαν την περίοδο αυτή μοναχοί κάτοχοι αξιόλογης παιδείας που μας άφησαν θαυμάσια χειρόγραφα (Τα μελέτησαν ο Νικ. Βέης και ο Δημ. Σοφιανός). [βλ. Οθωμανικά έγγραφα που αφορούν τη μονή Βαρλαάμ από σχετική έκδοση της Σοφίας Λαΐου, *Πηγές*, αριθ. 25-30] Ά λ λ ε ς σ η μ α ν τ ι κ έ ς μ ο ν έ ς ή τ α ν σ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας ήταν η μονή Δούσικου, δυτικά των Τρικάλων, η μονή Φιλανθρωπινών στο νησάκι των Ιωαννίνων, οι μονές Γηρομερίου στη Θεσπρωτία, Αγίας Παρασκευής στα Βρανιανά Αγράφων (που συνδέεται με την εκπαιδευτική δράση του Ευγένιου Γιαννούλη του Αιτωλού), Τιμίου Προδρόμου Σερρών, Ζάβορδας στον Αλιάκμονα (ιδρυμένη από τον όσιο Νικάνωρα), Οσίου Λουκά στο Στείρι Βοιωτίας, Μεγάλου Σπηλαίου, Αγίας Λαύρας, Μεγάλου Σπηλαίου και Βουλκάνου στην Πελοπόννησο, Παναγίας Σουμελά στον Πόντο, Προυσού Ευρυτανίας, Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο (με πολλά μετόχια σ' όλο τον ελλαδικό χώρο και μεγάλη ακίνητη περιουσία) κ. ά.

Σύμφωνα με διάφορες μαρτυρίες, το μορφωτικό επίπεδο των μοναχών ήταν χαμηλό. Μόνο το 3% περίπου γνώριζε γραφή και ανάγνωση. Οι περισσότεροι όμως παρατηρητές έκριναν με δυτικοευρωπαϊκά κριτήρια αγνοώντας την παράδοση του ανατολικού μοναχισμού, που δεν θεωρούσε τη μόρφωση ως βασικό στοιχείο ενός καλού μοναχού. Υπήρχαν όμως και ορισμένοι πολλοί μορφωμένοι μοναχοί, σπουδαίοι συγγραφείς και αντιγραφείς παλαιών κωδίκων. Παρόλα αυτά, πολλοί ολιγογράμματοι μοναχοί έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην παιδεία του Γένους και στη συγκράτηση στο χώρο του Ελληνισμού ιδίως στους πρώτους αυτούς αιώνες. Οι περισσότερες μονές δεν αδιαφόρησαν ούτε για την παιδεία ούτε και για το φιλανθρωπικό έργο, παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες που υπήρχαν. Ενδεικτικά, αξίζει να αναφερθεί το φιλανθρωπικό έργο της οσίας Φιλοθέης της Αθηναίας (1522-1589) στην ομώνυμη μονή που ίδρυσε στην Αθήνα. Εκτός αυτού οι μονές ήταν πάντα το ασφαλέστερο καταφύγιο των χριστιανών σε επαναστάσεις κλπ. Είναι και αυτή μία προσφορά τους.

Σαφώς αντίθετο με το μοναχικό ιδεώδες της κοινοκτημοσύνης ήταν το φαινόμενο της υπερβολικής ενασχόλησης των μοναχών με τα οικονομικής φύσεως ζητήματα. Την εικόνα αυτή σχηματίζει κανείς μελετώντας τους μοναστηριακούς κώδικες (περιέχουν την ιστορία και

τα κτήματα των μονών). Ήδη από τα χρόνια των Παλαιολόγων είχε αυξηθεί ραγδαία, με δωρεές τους, η ακίνητη περιουσία μεγάλων μονών που επέκτησαν έτσι τη νοοτροπία μεγαλογαιοκτήμονα. Την περίοδο που εξετάζουμε οι **περιουσίες** των αγιορείτικων μονών μεγάλωσαν χάρη στις δωρεές ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας κ. ά. Εξάλλου, οι περισσότεροι σουλτάνοι αναγνώρισαν με φειδώ αυτές τις περιουσίες. Μάλιστα ο Μουράτ Β' χάρισε το 1446 μεγάλες γαίες της Μακεδονίας σε αγιορείτικες μονές· ο ίδιος όμως άρπαξε λίγα χρόνια αργότερα πολλές περιουσίες μονών της Μακεδονίας και τις έδωσε σε τιμαριώτες. Πώς σχηματίστηκαν οι μοναστηριακές περιουσίες και μάλιστα μέσα σε αντίξοες συνθήκες; **α.** Από εξαγορά περιουσιών που είχαν αρπαγεί από Τούρκους. **β.** Από κληροδότηση περιουσιών χριστιανών που δεν είχαν απογόνους προκειμένου να μην περιέλθουν στο τουρκικό δημόσιο (ήταν ο κυριότερος λόγος). Οι αφιερώσεις αυτές συχνά ήταν εικονικές, δώριζαν δηλ. εικονικά τις περιουσίες σε μονές για να απαλλαγούν από φόρους. **γ.** Από επίδοση του Πατριαρχείου πατριαρχικών εξαρχιών σε μονές οι οποίες αναλάμβαναν να συγκεντρώσουν από τα χωριά τον πατριαρχικό φόρο. **δ.** Από «ζητείες», μοναχών που συν τω χρόνω έγιναν συστηματικές· ήταν μία σημαντική πηγή συγκέντρωσης χρημάτων. **ε.** Από δωρεές ηγεμόνων της Μολδοβλαχίας, της Ρωσίας ή αργότερα των Φαναριωτών. Γιατί, όμως, οι μοναχοί παραπονούνταν συνεχώς για φτώχεια και οικονομική ανέχεια; Μακρά πείρα είχε διδάξει τους χριστιανούς να κρύβουν -όσο μπορούσαν- τα υλικά αγαθά για να τα γλιτώσουν από τις αρπαχτικές διαθέσεις των Τούρκων. Αρκετές όμως φορές η φτώχεια των μονών ήταν πραγματική λόγω των διαφόρων «δοσιμάτων», της κακής διαχείρισης των περιουσιών τους ή για άλλους λόγους.

Δ. Εκκλησία και ελληνική κοινωνία

Μετά την Άλωση το Πατριαρχείο Κων/πόλεως επωμίστηκε έναν ευρύτερο ρόλο απ' αυτόν που έπαιζε στο Βυζάντιο. Μάλιστα, Εκκλησία υιοθέτησε και διατήρησε στους ναούς το σύμβολο του δικέφαλου αετού για να θυμάται τα παλαιά μεγαλεία και τους βυζαντινούς αυτοκράτορες, ορισμένοι από τους οποίους είχαν αγιοποιηθεί. Όπως είδαμε παραπάνω, με τις τουρκικές κατακτήσεις η δικαιοδοσία του Οικ. Πατριαρχείου διευρύνθηκε. Με την κατάληψη της Συρίας, της Παλαιστίνης και της Αιγύπτου από τον Σελήμ Α' περιήλθαν στη σφαίρα επιρροής του Οικ. Πατριαρχείου και τα Πατριαρχεία της Αλεξάνδρειας, Ιεροσολύμων και Αντιοχείας. Στα Βαλκάνια μόνο η Σερβία ήταν αυτοκέφαλη Εκκλησία για ένα διάστημα, από το 1557 ως το 1766, με δικό της Πατριαρχείο που είχε ως έδρα το Πέτς/Ιπέκιο.

Την περίοδο αυτή, κατά την οποία η έννοια «έθνος» δεν κατενοείτο όπως ακριβώς σήμερα, αλλά και οι αντικειμενικές συνθήκες ήταν διαφορετικές, το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως δεν ήταν δυνατό, αλλά ούτε θέλησε να κάνει διάκριση μεταξύ Ελλήνων, Βουλγάρων, Σέρβων, Ρουμάνων, Αλβανών και άλλων βαλκανικών λαών. Η πολιτική του είχε πανβαλκανικό προσανατολισμό. Βέβαια τα ελληνικά ως «επίσημη» γλώσσα της Εκκλησίας - αλλά και του εμπορίου-, ήταν η πιο ομολιούμενη γλώσσα στα Βαλκάνια, ως τη αφύπνιση των βαλκανικών εθνικισμών τον 19ο αιώνα, αλλά δεν υπήρχε εχθρότητα προς τις άλλες βαλκανικές γλώσσες. Το Πατριαρχείο ως «μητέρα Εκκλησία» ένιωθε χρέος της να προστατεύει το ποίμνιό της, ώστε να διατηρήσει τη θρησκευτική του ταυτότητα και να μην αφομοιωθεί από τον αλλόφυλο και αλλόθρησκο κατακτητή. Διάφορες περιπτώσεις εξισλαμισθέντων (όπως αυτές των Βαλαάδων ή των Τουρκοκρητών, που εξισλαμίστηκαν, αλλά συνέχισαν να ομιλούν ελληνικά) δείχνουν ότι η διατήρηση της γλώσσας χωρίς τη θρησκεία δεν αποτελούσε ισχυρό συνδετικό κρίκο για τη συγκρότηση της εθνικής συνείδησης.

Όποιος μελετάει αντικειμενικά και χωρίς ιδεολογικές προκαταλήψεις ή αγκυλώσεις τις διαθέσιμες πηγές, δεν μπορεί να μη παραδεχθεί ότι η Εκκλησία, ο ορθόδοξος κλήρος γενικά - παρά τις όποιες παρεκτροπές και την «προδοσία» της αποστολής τους από ανώτερους κυρίως κληρικούς- ήταν ένας αποφασιστικός παράγοντας της συντήρησης της εθνικοθρησκευτικής συνείδησης του λαού. Ιδίως ο κατώτερος κλήρος που είχε καθημερινή επαφή με το λαό, ζούσε μέσα στις ίδιες μ' αυτόν συνθήκες, τον συσπείρωνε μέσα ή γύρω από το ναό, τον παρηγορούσε και του έδινε ελπίδα. Ενδεικτικά είναι στο σημείο αυτό όσα γράφουν στα μέσα του 17ου αι. από τη Σαντορίνη ο Γάλλος Ιησουΐτης μοναχός Richard (Ρισάρ) και αργότερα (στις αρχές του 19ου αι.) ο επίσης Γάλλος περιηγητής Francois Rouqueville (Φρανσουά Πουκεβίλ), αλλά και ο Φώτιος Φωτάκος στα *Απομνημονεύματά* του. Άλλωστε, γνωρίζουμε αρκετά παραδείγματα αυτοθυσίας ιερέων, μοναχών ή ανώτερων κληρικών που μπήκαν επικεφαλής επαναστάσεων ή ατόμων που μαρτύρησαν για την πίστη τους (νεομάρτυρες) και οι οποίοι θεωρούνταν από το λαό όχι μόνο άγιοι, αλλά και σύμβολα αντίστασης. Από την άλλη πλευρά, μέσα στις εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες της οθωμανικής κυριαρχίας διατηρήθηκαν οι αξίες της αλληλεγγύης, της υπομονής, της αυτοθυσίας κλπ. Είναι, βέβαια, γεγονός ότι το θρησκευτικό συναίσθημα και η λατρεία του απλού λαού αναμειγνύονταν, συχνά, με προλήψεις και παγανιστικά στοιχεία (λαϊκή θρησκευτικότητα), κληρονομημένα από την αρχαιοελληνική παράδοση και νοοτροπία. Αλλά αυτή η έστω όχι ορθά βιωμένη από πολλούς χριστιανούς πίστη έδινε στο λαό τη δύναμη για να αντέξει το βάρος της υποδούλωσης. Αυτή ακριβώς η σταθερή προσήλωση του λαού στις προγονικές παραδόσεις και η συνειδητή συμμετοχή του στα εκκλησιαστικά δρώμενα ήταν, κατά τη γνώμη πολλών ειδικών μελετητών, καθοριστικοί παράγοντες κοινωνικής συνοχής και καλλιέργειας μιας αισιοδοξίας για το μέλλον στα δύσκολα αυτά χρόνια.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

A. Ορισμένες βασικές πηγές

- Γεδεών Μ., *Επίσημα γράμματα τουρκικά, αναφερόμενα εις τα εκκλησιαστικά ημών δίκαια*, Κων/πολη 1910
- Δελικανής Καλλίνικος (έκδ.), *Πατριαρχικών Εγγράφων τόμος τρίτος, ήτοι τα εν τοις κωδίκις του Πατριαρχικού Αρχιεπισκοπικού σωζόμενα επίσημα εκκλησιαστικά έγγραφα ...*, Κωνσταντινούπολη 1905
- Ζαχαριάδου Ελισάβετ, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για τη Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, έκδ. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών - Πηγές 2], Αθήνα 1996
- Miklosich F. - Muller J., *Acta et diplomatica graeca medii aevi sacra et profana*, vol. 1-5, Βιέννη 1860-1887

B. Μελέτες

- Αποστολόπουλος Δ., *Ιδεολογικοί προσανατολισμοί του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μετά την Άλωση*, Ίδρυμα Γουλανδρή - Χορν, Αθήνα 1995
- Αποστολόπουλος, «Εκκλησία στην Τουρκοκρατία», *Ιστορία των Ελλήνων*, εκδ. Δομή, τ. 8, χ.χ., σ. 170-193
- Kaborda J., *Le système fiscal de l'Eglise orthodoxe dans l'Empire Ottoman (d'après les documents turcs)*, Μπρνό 1969.
- Κολοβός Ηλ. (επιμ.), *Μοναστήρια, οικονομία και πολιτική*, Πανεπιστημιακές εκδ. Κρήτης, Ηράκλειο 2011 (σημαντικές μελέτες για ένα πολύ σημαντικό ζήτημα).
- Κονόρτας Π., *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο, 17ος-αρχές 20ου αιώνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998 (πολύ σημαντική μελέτη με πλούσια βιβλιογραφία)
- Ράνσιμαν Στήβεν, *Η μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*, μτφρ. Ν. Παπαρρόδου, τ. Α'-Β', εκδ. Μπεργαδή. Αθήνα 2000 (πολύ βασικό βιβλίο για τα ζητήματα αυτά)
- Πατρινέλης, Χρ. - Τσιπαρνλής Ζαχ. - Αναστασίου Ιω. - Αρνάκης Γ. «Εκκλησία και Ορθοδοξία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ', Αθήνα 1974, σ. 92-150
- Πιτσάκης Κ., «Εκκλησίας και δίκαιο», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, εκδ. Δομή, τ. 8, Αθήνα χ.χ., σ. 195-215
- Στεφανίδης Βασ., *Εκκλησιαστική Ιστορία απ' αρχής μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1948 (κλασικό βιβλίο με πολλές επανεκδόσεις).

Μάθημα 8ο

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΣΤΙΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ

Α. Η πτώση της πνευματικής στάθμης μετά την Άλωση

Όπως ήταν αναμενόμενο, η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης και άλλων σημαντικών πόλεων του βυζαντινού κράτους, από τους Οθωμανούς, αλλά και όλες οι άλλες οθωμανικές κατακτήσεις που ακολούθησαν είχαν πολύ αρνητικές επιπτώσεις και στην πνευματική ζωή του Ελληνισμού. Ιδιαίτερα η παιδεία δεν ήταν δυνατό να συνεχισθεί όπως πριν, αν και δεχόμαστε σήμερα πως οι επιπτώσεις της πολιτικής μεταβολής πάνω στην παιδεία δεν ήταν αμέσως εμφανείς. Με την Άλωση ο Ελληνισμός έμπαινε στην πιο κρίσιμη περίοδο της ιστορίας του· κρίσιμη όχι μόνο για την υλική επιβίωσή του, αλλά και για την πνευματική του συνοχή. Ιδίως τα πρώτα εκατό - εκατόν πενήντα χρόνια, παράλληλα με τη μείωση του πληθυσμού και την οικονομική κατάρρευση –ή, καλύτερα, εξαιτίας αυτών- η πτώση της πνευματικής στάθμης του ελληνικού λαού έφθασε σε τέτοιο σημείο ώστε νεώτεροι ιστορικοί μιλούν για πραγματικό ρήγμα στην πολιτιστική παράδοση του έθνους. Μπορεί επιφανειακά να φαίνεται ότι η πνευματική ζωή συνεχίστηκε ομαλά, στην πραγματικότητα όμως η κατάκτηση έφερε παρακμή ή εξαφάνιση των παλαιών πνευματικών εστιών και πνευματική καθυστέρηση. Αυτές οι αρνητικές επιπτώσεις είναι πιο εμφανείς αν δούμε τι συνέβαινε την ίδια περίοδο στις βενετοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου (Κύπρο, Κρήτη, Επτάνησα κ. α.) όπου παρατηρείται πολιτιστική ανάπτυξη στην εκπαίδευση, στη λογοτεχνία στην τέχνη κλπ.

Τα **αίτια** αυτής της σχεδόν ολοκληρωτικής διακοπής της οργανωμένης, δηλαδή της θεσμοθετημένης, παιδείας στον οθωμανοκρατούμενο ελλαδικό χώρο είναι πολλά. Ένα **πρώτο** αίτιο ήταν η καταστροφή των μεγάλων αστικών κέντρων, η οποία είχε με τη σειρά της ως άμεσο αποτέλεσμα την εξαφάνιση των μεσαίων και ευπορότερων κοινωνικών στρωμάτων των πόλεων, με τα οποία συνδέεται, άμεσα, η λειτουργία των σχολείων. Το πόσο σημαντικό ήταν το γεγονός αυτό για την παιδεία φαίνεται και από το ότι ο πνευματικός μαρασμός στον οθωμανοκρατούμενο ελλαδικό χώρο αρχίζει να υποχωρεί από το τελευταίο περίπου τέταρτο του 16ου αι. (1570 και εξής) όταν οι κοινωνικές - οικονομικές συνθήκες σταθεροποιούνται κάπως και εμφανίζεται στην Κων/πολη και σε άλλα μικρότερα αστικά κέντρα (Θεσσαλονίκη, Αθήνα κ. α.) μία μικρή μερίδα εμπόρων που προθυμοποιείται να διαθέσει χρήματα για σχολεία και βιβλία και για να μετακαλέσει δασκάλους. **Δεύτερο** αίτιο, συναφές προς το πρώτο, ήταν οι υλικές καταστροφές και η ελάττωση του πληθυσμού που συνοδεύτηκαν από εγκατάσταση Οθωμανών στις μέχρι τότε ακμάζουσες πόλεις ή στα πεδινά και, αντίθετα, από μεταναστεύσεις ελληνικών πληθυσμών σε άλλες χώρες ή, σε ορισμένες περιπτώσεις, μετακινήσεις τους σε ορεινές περιοχές. Μια **τρίτη** αιτία ήταν η οικονομική ανέχεια που μαστίζε τον πληθυσμό. Η έλλειψη δασκάλων που χαρακτηρίζει την περίοδο από την πτώση της Βασιλεύουσας ως τα τέλη περίπου του 17ου αι. είναι μία **τέταρτη** βασική αιτία της απουσίας οργανωμένης εκπαίδευσης για έναν και πλέον αιώνα μετά την Άλωση. **Τέλος**, η κοινωνική αποδιοργάνωση που επέφερε η κατάκτηση και η διαρκής φροντίδα των χριστιανών για τη βιολογική τους επιβίωση συνέβαλαν καθοριστικά στην πτώση της πνευματικής στάθμης του λαού.

Η απελπιστική εικόνα των πρώτων αιώνων στο χώρο της εκπαίδευσης, και γενικά της παιδείας οφείλεται βέβαια και στη **φυγή Ελλήνων λογίων στη Δύση**, κυρίως στην Ιταλία, πριν και μετά την Άλωση. Φεύγοντας πήραν μαζί τους και τις προσωπικές τους βιβλιοθήκες

με πολλά και σημαντικά χειρόγραφα. Την ίδια στιγμή απεσταλμένοι Ιταλών ή άλλων δυτικών μαικήνων και ή λογίων αλώνιζαν, κυριολεκτικά, τον ελλαδικό χώρο αντιγράφοντας, αγοράζοντας ή αρπάζοντας πολύτιμα και απαραίτητα για την παιδεία χειρόγραφα. Όσα δεν μεταφέρθηκαν στη Δύση, είτε χάθηκαν κατά τις αλώσεις των πόλεων είτε εξαφανίστηκαν από την αμέλεια και την αδιαφορία των βυθισμένων στο σκοτάδι απογόνων των Βυζαντινών (λαϊκών ή κληρικών). Οι λίγοι λόγιοι που παρέμειναν στην τουρκοκρατούμενη πατρίδα τους, συναισθανόμενοι την κρισιμότητα της κατάστασης, παρακολουθούσαν με αγωνία τον ραγδαίο πνευματικό μαρασμό του Γένους. Χαρακτηριστικά είναι όσα γράφουν ο πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος (που φοβάται μήπως οι Έλληνες ξεχάσουν τη γλώσσα τους), ο Μιχαήλ Αποστόλης, ο Αντώνιος ο Έπαρχος και ο πρωτοπόρος δημοτικιστής Νικόλαος Σοφιανός, ο οποίος έγραφε το 1464 ότι οι Έλληνες είχαν ξεπέσει, λόγω της πικρής δουλείας, τόσο πολύ που δεν θυμούνταν την πρόοδο που είχαν σημειώσει οι πρόγονοί τους και το πόσο είχαν δοξαστεί σ' όλη την Οικουμένη. Εδώ εντοπίζεται μία άλλη βασική αιτία της εκπαιδευτικής παρακμής τους δύο περίπου πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας. [βλ. Πηγές, αριθ. 31, 32]

Β. Τα πρώτα σχολεία και οι πρώτοι δάσκαλοι

Η ανάπτυξη της ελληνικής εκπαίδευσης στην ηπειρωτική Ελλάδα ήταν μεγαλύτερη στα αστικά κέντρα με συμμαγή ελληνικό πληθυσμό, αλλά και στον ορεινό χώρο, καθώς σε πολλές πεδινές περιοχές επικρατούσε το τουρκικό στοιχείο. Οι ορεινές περιοχές των Αγράφων της Πίνδου πρόσφεραν ασφάλεια, δρούσαν όμως και ανασταλτικά για την διάδοση των νέων εκπαιδευτικών ρευμάτων, είτε λόγω δυσκολιών πρόσβασης στα αστικά κέντρα είτε λόγω του συντηρητικού πνεύματος που διέκρινε τους κατοίκους τους. Βέβαια, η διασπορά των σχολείων δεν εξαρτιόταν μόνο από τον γεωγραφικό παράγοντα, αλλά και από τις οικονομικές δυνατότητες των κατοίκων μιας πόλης ή κωμόπολης, από τις εκπαιδευτικές ευαισθησίες ενός πλούσιου, από την παρουσία απόμων ικανών να αναλάβουν αυτό το έργο κλπ.

Όταν μιλάμε για σχολεία, ιδίως κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, εννοούμε μία ομάδα 10 - 15 μαθητών, ποικίλης ηλικίας που συγκεντρώνονταν στο νάρθηκα μιας εκκλησίας ή σε ένα ταπεινό οίκημα για να παρακολουθήσουν κάποιες παραδόσεις στοιχειωδών μαθημάτων από έναν ολιγογράμματο δάσκαλο για μερικές ώρες την ημέρα, το πρωί ή το βράδι. Ο δάσκαλος αυτός πληρωνόταν, συνήθως, από τους μαθητές του ή από την κοινότητα. Αλλά ακόμη και αυτά τα υποτυπώδη σχολεία ήταν σπάνια στον ελλαδικό χώρο ως τα μέσα περίπου του 16ου αι. Η συνηθέστερη όμως μορφή παιδείας, ήδη από τη βυζαντινή εποχή, δεν ήταν η φοίτηση σε σχολείο, αλλά η μαθητεία κοντά σε κάποιον αυτοσχέδιο δάσκαλο, συνήθως κληρικό ή μοναχό. Για παράδειγμα, ο μετέπειτα πατριάρχης Νήφων, που γεννήθηκε στο Μυστρά γύρω στα 1440, περιπλανήθηκε επί δεκαετίες στην ηπειρωτική Ελλάδα αναζητώντας ή ακολουθώντας διάφορους δασκάλους. Έφθασε μάλιστα μέχρι την Ήπειρο για να ακούσει μαθήματα από κάποιον Ζαχαρία, που είχε τη φήμη σοφού δασκάλου και τον ακολούθησε μέχρι την Αλβανία.

Τις πρώτες μετά την Άλωση δεκαετίες συναντάμε μόνο δυο τρία σημαντικά σχολεία και μια μικρή πνευματική κίνηση επικεντρωμένη γύρω από λογίους που δεν εγκατέλειψαν την Ανατολή. Χάρη στην εκπαιδευτική δραστηριότητα αυτών των λογίων έγινε δυνατή, έστω σε περιορισμένη κλίμακα, η συνέχιση της πνευματικής ζωής του υπόδουλου Ελληνισμού και η διάσωση μικρού μέρους των πνευματικών θησαυρών του Βυζαντίου. Η παράδοση θέλει τον Γεννάδιο Σχολάριο, να ιδρύει αμέσως μετά την Άλωση Πατριαρχικό σχολείο στην

Κωνσταντινούπολη. Γι' αυτό όμως δεν υπάρχει κάποια βέβαιη μαρτυρία. Αντίθετα, είναι βέβαιο ότι τα χρόνια αυτά ζουν **στην Κωνσταντινούπολη λόγιοι άνδρες**, αξιωματούχοι του Πατριαρχείου, οι οποίοι, εκτός του συγγραφικού τους έργου, έχουν να επιδείξουν και εκπαιδευτική δράση. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν ο καταγόμενος από τη Θεσσαλονίκη Ματθαίος Καμαριώτης, που σπούδασε και έδρασε στην Κωνσταντινούπολη όπου ανέλαβε το 1455 τη διεύθυνση του Πατριαρχικού σχολείου αναδεικνύοντας πολλούς και αξιόλογους μαθητές, συγγραφέας σχολικών εγχειριδίων και βιβλίων ρητορικής και γραμματικής, ο Δημήτριος Καστρινός, ένας από τους σημαντικότερους στοχαστές της εποχής του, ο οποίος δίδαξε στο ίδιο σχολείο μετά το 1474, ο Γεώργιος Αμιρούτζης, ο Γεώργιος Τραπεζούντιος, ο Μανουήλ Χριστόνυμος, που δίδαξε το 1454-1457 και στην Αδριανούπολη, ο ανθωνικός και στενός συνεργάτης του Γενναδίου Θεόδωρος Αγαλιανός, ο θαυμαστής του σουλτάνου Μωάμεθ Β' και ιστορικός της Άλωσης Κριτόβουλος, ο πελοποννήσιος Μανουήλ ο Κορίνθιος που πιθανότατα διαδέχτηκε τον Καμαριώτη στη διεύθυνση του Πατριαρχικού σχολείου κ. ά.

Ο Μανουήλ ο Κορίνθιος, μέγας ρήτωρ του Πατριαρχείου Κων/πόλεως, είναι ασφαλώς ο λαμπρότερος από τους επιγόνους των λογίων του Βυζαντίου. Συγγραφέας θεολογικών και φιλοσοφικών πραγματειών στις οποίες ασκεί οξεία κριτική στις πολιτικές και κοινωνικές ιδέες του Πλήθωνα και του Βησσαρίωνα, ποιητής και μουσικός, γεφυρώνει με την παρουσία του την τελευταία γενιά των βυζαντινών λογίων με την πρώτη αξιόλογη ομάδα νεοελλήνων συγγραφέων και λογίων που εμφανίζονται γύρω στα 1540: τον ζακύνθιο μοναχό Παχώμιο Ρουσάνο, άριστο αντιγραφέα κωδίκων και αξιόλογο δάσκαλο, τον Θεοφάνη Ελεαβούλκο από την Κορώνη, ο οποίος έδρασε στην Κων/πολη πιθανότατα και ως δάσκαλος στο Πατριαρχικό σχολείο, τον επίσης ζακύνθιο Ερμόδωρο Λήσταρχο, που σπούδασε στην Ιταλία, δίδαξε ελληνικά στο Πανεπιστήμιο της Φεράρας, και αργότερα εγκαταστάθηκε στην Κων/πολη, κ. ά. Ο σημαντικότερος λόγιος του 16ου αι., που δίδαξε και στο Πατριαρχικό σχολείο, ήταν ο ναυπλιακής καταγωγής Ιωάννης Ζυγομαλάς. Ο γιος του Θεοδόσιος, άνδρας με μεγάλη φιλολογική - φιλοσοφική μόρφωση, ανέλαβε μετά το θάνατο του πατέρα του τη διεύθυνση της νεοσύστατης Πατριαρχικής Σχολής προετοιμάζοντας το έδαφος για τον Θεόφιλο Κορυδαλλέα.

Για την περίοδο από το 1480 έως το 1530 περίπου δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα την ύπαρξη κανενός είδους σχολείου στον τουρκοκρατούμενο ελλαδικό χώρο. Αντίθετα έχουμε ορισμένες πληροφορίες για την ύπαρξη σχολείων -αν εξαιρέσουμε βέβαια τις υπό βενετική κυριαρχία περιοχές Κύπρο, Κρήτη, Επτάνησα κ. ά.- σε βενετοκρατούμενες πόλεις της ηπειρωτικής Ελλάδας, που την περίοδο αυτή πέρασαν υπό την κυριαρχία των Τούρκων: στη βενετοκρατούμενη ως το 1499 Ναύπακτο, στη Μονεμβασιά και στο Ναύπλιο που καταλήφθηκαν από τους Τούρκους το 1540. Ιδιαίτερη περίπτωση εκπαίδευσης αποτελεί η λειτουργία σχολείων στο χώρο της Εκκλησίας, δεδομένου ότι για τις λειτουργικές της ανάγκες οι ιερείς, ορισμένοι τουλάχιστον μοναχοί και οι ψάλτες έπρεπε να μαθαίνουν εντός του εκκλησιαστικού χώρου ή σε υποτυπώδη σχολεία γραφή και ανάγνωση, όπως γινόταν και στα βυζαντινά χρόνια. Στην παραπάνω μορφή «παιδείας» πρέπει να προστεθούν το κήρυγμα, οι παραδόσεις, οι θρύλοι, η ανάγνωση βίων αγίων και οι εκκλησιαστικές τελετές. Η έλειψη ή η σπανιότητα σχολείων αυτά τα χρόνια πρέπει να αποδοθεί, πρωτίστως, στην απουσία λογίων ικανών να ασκήσουν το έργο του δασκάλου. Οι λίγοι λόγιοι ήταν συγκεντρωμένοι στην Κων/πολη. Πάντως, οι Τούρκοι δε φαίνεται να απαγόρευαν τη λειτουργία σχολείων. Δεν διασώζεται καμία μαρτυρία άρνησης των τουρκικών αρχών να δώσουν άδεια λειτουργίας

σχολείου ή βίαιου κλεισίματος σχολείου. Οι αντίθετες πληροφορίες είναι μεταγενέστερες και συσχετίζονται με το θρύλο ή, κατ' άλλους, το «μύθο» του Κρυφού Σχολείου.

Πρόκειται για ένα από τα πιο πολυσυζητημένα και με έντονη ιδεολογική φόρτιση ζητήματα της ιστοριογραφίας μας, πάνω στο οποίο έχουν εκφραστεί διαμετρικά αντίθετες απόψεις, εφόσον εντάχθηκε στο γενικότερο και πολύ σημαντικό ζήτημα της προσφοράς ή της μη προσφοράς της Ορθόδοξης Εκκλησίας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Σύμφωνα μ' αυτόν τον θρύλο ή «μύθο», κατά τους πρώτους αιώνες μετά την Άλωση, η επιβίωση της πνευματικής παράδοσης του υπόδουλου Ελληνισμού και η εκπαίδευση των ελληνοπαίδων οφείλεται, κατά μεγάλο μέρος, σ' αυτά τα ταπεινά σχολεία. Ο «μύθος» του «Κρυφού Σχολείου» τοποθετείται, κυρίως, στην περίοδο από τα τέλη του 15ου αι. ως τα τέλη του 16ου αι., οπότε αρχίζει να παρουσιάζεται κάποια αναγέννηση της παιδείας, για να καλυφθεί το κενό της ανυπαρξίας επαρχιακών σχολείων. Όπως παρατηρεί ο Άλκης Αγγέλου, που αφιέρωσε στο ζήτημα αυτό μικρή ειδική μελέτη, το ότι πρόκειται για θρύλο ή μύθο αποδεικνύεται κυρίως από το ότι η ύπαρξη Κρυφού Σχολείου δεν μαρτυρείται από τις πηγές. Τη ίδια διαπίστωση κάνουν ο εμβριθής ερευνητής των ελληνικών αρχείων, Γιάννης Βλαχογιάννης και ο Μανουήλ Γεδεών, βαθύς γνώστης των θεμάτων που σχετίζονται με την Εκκλησία και την παιδεία την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, ο οποίος σημειωτέον ήταν άνθρωπος του Πατριαρχείου Κων/πόλεως. Αν λειτούργησαν τέτοια σχολεία, έστω σε περιορισμένη έκταση, δεν θα συνέτρεχε κανένας λόγος η σχετική μαρτυρία ή οι μαρτυρίες να μείνουν σκόπιμα στην αφάνεια. Αντίθετα, θα έπρεπε ένα τέτοιο τεκμήριο ζωτικότητας και εθνικής συνείδησης των Ελλήνων, όπως υποστηρίζουν όσοι αποδέχονται την ύπαρξή τους, να είχε εξαρθεί με κάθε τρόπο. Πάνω σ' αυτό το σημείο είναι πολύ ενδιαφέρον ο αντίλογος του ιστορικού Απ. Διαμαντή, ο οποίος γράφει ότι «θα ήταν μάλλον απίθανο να υποθέσει κανείς, όσο δεινός ιστοριοδίφης και αν ήταν, πως θα έβρισκε σε κάποια κρύπτη του Μοριά μια πέτρα με χαραγμένη την επιγραφή «Κρυφό Σχολείο» και, συνεχίζει λέγοντας πως ένας ιστορικός δεν πρέπει να αγνοεί την «βιωμένη παράδοση». Το κύριο, λοιπόν, επιχείρημα όσων δεν δέχονται την ύπαρξη των «κρυφών σχολείων» είναι το ότι δεν βρέθηκε καμία σουλτανική ή άλλη διαταγή που να απαγορεύει την ίδρυση σχολείων. Δύο αβέβαιες μετρυρίες του λόγιου γιατρού Στέφανου Κανέλλου και του Φαναριώτη Ιάκωβου Ρίζου Νερουλού (του 1822 και του 1827, αντίστοιχα), περί δήθεν απαγόρευσης της ελληνικής παιδείας από την τουρκική εξουσία δεν είναι αρκετές για να μας οδηγήσουν σε ένα τέτοιο συμπέρασμα. Από την άλλη όμως πλευρά, είναι γεγονός ότι οι Οθωμανοί κατακτητές δεν πήραν κανένα απολύτως μέτρο για την ανάπτυξη της παιδείας των χριστιανών υπηκόων τους. Διότι, τελικά, κατά τη γνώμη μου, το σημαντικό ζήτημα δεν είναι τόσο το αν υπήρξε ή όχι «κρυφό σχολείο», αλλά το αν οι συνθήκες της κατάκτησης ήταν ή δεν ήταν ολέθριες για την παιδεία και, γενικά, για την πνευματική πρόοδο των Ελλήνων.

Για να επανέλθουμε στον Αγγέλου, αναρωτιέται για ποιο λόγο οι Τούρκοι θα μπορούσαν να ενοχληθούν από την ύπαρξη σχολείων, δηλαδή τι θα μπορούσε να τους ανησυχήσει από την ενασχόληση ενός μέρους του νεανικού πληθυσμού με τα γράμματα. Ασφαλώς, γράφει, η περιορισμένη την εποχή εκείνη ενασχόληση νέων με τα γράμματα δεν πρέπει να είχε ως συνέπεια την παραμέληση καλλιέργειας της γης. Άρα εκείνο που απομένει ως πιθανή απάντηση σ' αυτό το σημαντικό ερώτημα είναι μήπως οι Τούρκοι φοβήθηκαν κάποια στιγμή πως η παιδεία θα «άνοιγε» τα μυαλά των κατακτημένων Ελλήνων και θα καλλιεργούσε -με τη διδασκαλία κυρίως της ιστορίας- την εθνική τους συνείδηση. Θα ήταν άραγε δυνατό, συνεχίζει ο ίδιος, ο πανίσχυρος κατακτητής να θεωρήσει ότι κινδυνεύει από την

εκμάθηση ανάγνωσης και γραφής εκ μέρους των ελληνοπαίδων σε υποτυπώδη σχολεία; Κατά τη γνώμη μου, η απάντηση στο συγκεκριμένο ερώτημα είναι δύσκολη μιας και δε γνωρίζουμε, λόγω έλλειψης ρητών μαρτυριών, αν μέσα από τα στοιχειώδη μαθήματα «περνούσαν» και επαναστατικά μηνύματα. Δεν μπορούμε να το αποκλείσουμε, ειδικά κατά τη διάρκεια επαναστατικών κινημάτων ή μετά από αυτά, ούτε να αποκλείσουμε το ότι, ενδεχομένως, να «φόβιζε» τον κατακτητή η διδασκαλία λίγων έστω στοιχείων ιστορίας στους ελληνοπαίδες.

Σύμφωνα με όσους δεν δέχονται την ύπαρξη «Κρυφού Σχολείου», για να φθάσουμε στην εποχή που δημιουργείται αυτός ο «μύθος» θα πρέπει να μεταφερθούμε στα χρόνια όπου η αλληλουχία των εννοιών εθνική παιδεία - εθνική αποκατάσταση είχε γίνει κοινή συνείδηση σε τέτοιο βαθμό ώστε να είναι δυνατή η γένεση αυτού του «μύθου». Κατ' αυτούς η γένεση του «μύθου» για το Κρυφό σχολείο τοποθετείται στα χρόνια του Αγώνα της ανεξαρτησίας, εποχή κατά την οποία συντέθηκε το γνωστό τραγουδάκι *Φεγγαράκι μου λαμπρό*. Η εθνική σκοπιμότητα υπερέκρασε εδώ την ιστορική αλήθεια. Από τη στιγμή που είχε δημιουργηθεί το κατάλληλο κλίμα για τη δημιουργία αυτού του «μύθου» ήταν εύκολο να προστεθούν διάφορες αστήρικτες θέσεις ιστορικών ή ιστοριοδιφών για ύπαρξη «Κρυφού Σχολείου» με επιχειρήματα την ύπαρξη σχετικών τοπωνυμίων ανά την Ελλάδα ή χώρων όπου λειτουργούσαν, δήθεν, ως κρυφά σχολεία σε διάφορα μοναστήρια (π. χ. στη μονή Φιλοσόφου, κοντά στη Δημητσάνα, σε διάφορα μοναστήρια της Ηπείρου κλπ), τοπωνύμια πλασμένα εκ των υστέρων για να προβάλλουν τον, έτσι κι' αλλιώς, σημαντικό ρόλο των μονών στη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Οι θέσεις αυτές ενισχύθηκαν με τον γνωστό ομώνυμο πίνακα του Γύζη (το 1886) -στον οποίο απεικονίζεται ένας ηλικιωμένος κληρικός, πιθανότατα μοναχός, να διδάσκει υπό την προστασία ενός ενόπλου σε λίγα Ελληνόπουλα που κάθονται γύρω του- και από το, κατά τα άλλα πολύ ωραίο, ποίημα του Πολέμη *«Το Κρυφό Σχολειό»*, το οποίο μας μεταφέρει στη βαρειά ατμόσφαιρα εκείνων των χρόνων.

Η δημιουργία του «μύθου» εξυπηρετούσε, κατά τους ίδιους μελετητές (Αγγέλου, Καρανάτσιο κ. ά), εθνικο-θρησκευτικές σκοπιμότητες, καθώς αφενός καταδείκνυε την καταπίεση εκ μέρους του κατακτητή και αφετέρου προέβαλε τη συμβολή της Εκκλησίας στη διατήρηση της εθνικοθρησκευτικής ταυτότητας των Ελλήνων. Συμβολή που είναι, βέβαια, διαπιστωμένη από μεγάλη μερίδα των Ελλήνων ιστορικών, ανεξαρτήτως ιδεολογικών πεποιθήσεων. Είναι ενδιαφέρουσα, αλλά και συζητήσιμη, στο σημείο αυτό η άποψη του Καρανάτσιου ότι *«ο ελληνικός λαός είχε την εσωτερική ανάγκη να καταφύγει στο μύθο για να αφομοιώσει ψυχολογικά τα δεινά της δουλείας. Ταυτόχρονα ο μύθος απαντούσε στην πολιτιστική καθυστέρηση του λαού, ενώ ηρωποιούσε και εξιδανίκευε τον απλό λαό, την αντίσταση και ριψοκινδύνευση των μικρών μαθητών, των φτωχών γονέων και των ισχνών μοναχών ή ιερέων»*.

Προσωπικά δέχομαι ότι «Κρυφό Σχολειό» με την έννοια που το φαντάστηκαν ή το φαντάζονται κάποιοι δεν υπήρξε ποτέ ως ιστορική πραγματικότητα. Από την άλλη όμως πλευρά πιστεύω ότι, ανεξάρτητα από το αν δέχεται ή δεν δέχεται κανείς την ύπαρξη του «Κρυφού Σχολείου», δεν μπορεί να αμφισβητηθεί αυτό που προκύπτει ως πραγματικότητα μέσα από την ψύχραιμη και αμερόληπτη μελέτη των ιστορικών τεκμηρίων, τον καθοριστικό δηλαδή ρόλο που έπαιξαν απλοί και ολιγογράμματοι ιερείς ή μοναχοί, ιδίως κατά τους πρώτους αυτούς δύσκολους αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, αλλά και αργότερα (π. χ. ο Κοσμάς ο Αιτωλός), στο ζήτημα της παιδείας του Γένους..

Πολύ μεγάλης σημασίας στάθηκε η **απόφαση της μεγάλης Συνόδου της Εκκλησίας (το 1593)** για την προαγωγή της ελληνικής παιδείας. Εκτός από τη σημασία που έχει η

απόφαση αυτή καθαυτή, είναι πολύ σημαντική και για δύο άλλους λόγους: Ο πρώτος είναι πως η εκπαιδευτική αναγέννηση στην Ελλάδα συνδέεται στην αφετηρία της με την Εκκλησία· ο δεύτερος το ότι η σύνδεση αυτή αναφέρεται και σε οικονομικά ζητήματα ίδρυσης σχολείων. Γιατί άραγε η Μεγάλη Εκκλησία επέβαλε τον εαυτό της ως ρυθμιστή της εκπαιδευτικής κίνησης και, κατ' επέκταση της πνευματικής -δεδομένου ότι οι Οθωμανοί δεν έδειξαν κανένα ενδιαφέρον για τη μόρφωση των ελληνοπαίδων; Πότε και από ποιον κλήθηκε να πάρει την πρωτοβουλία αυτή, η οποία, όπως γνωρίζουμε σήμερα, είναι πιο συστηματική ως τον 17ο αι., τουλάχιστον για την ανώτερη εκπαίδευση; Στο πρώτο ερώτημα μπορούμε να απαντήσουμε ότι η Εκκλησία πήρε αυτή την πρωτοβουλία γιατί, όντας ο μόνος αποδεκτός από την οθωμανική εξουσία θεσμικός οργανισμός των κατακτημένων Ελλήνων -και γενικά των ορθοδόξων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας- ένοιωθε ότι είχε καθήκον και υποχρέωση να φροντίσει για την παιδεία του ποιμνίου της. Και όντως πέτυχε πολλά, αν και δεν πρέπει να μεγαλοποιούμε αυτή την προσφορά. Θα μπορούσε ίσως να πετύχει περισσότερα αν όλοι οι πατριάρχες και οι επίσκοποι ενδιαφερόντουσαν εξίσου γι' αυτό το ζήτημα. Από τα μέσα ως και τα τέλη του 16ου αι. τρεις πατριάρχες Κων/πόλεως ενδιαφέρονται για πρώτη φορά για την ίδρυση σχολείου: ο Διονύσιος Β', ο Ιωσήφ Β' και ιδίως ο Ιερεμίας Β' ο Τρανός (1572-1595) ο οποίος μερίμνησε για την οργάνωση του Πατριαρχικού σχολείου. Ο δραστήριος αυτός ιεράρχης φρόντισε να προμηθευτεί διδακτικά βιβλία από τη Βενετία και κάλεσε τον Μάξιμο Μαργούντιο από αυτή την πόλη για να αναλάβει τη διύθυνση του Πατριαρχικού σχολείου το οποίο, τελικά, λόγω της εξορίας του Ιερεμίας, ανέλαβε ο Συμεών Καβάσιλας με σπουδές στην Πάδοβα.

Γ. Σχολεία και πνευματική κίνηση στην Κωνσταντινούπολη

Γύρω στα μέσα του 16ου αι. παρατηρείται στην Κων/πολη μία προσπάθεια για τη δημιουργία σχολείου. Για τον πρώτο μετά την Άλωση αιώνα δεν έχουμε καμία μαρτυρία για τη λειτουργία εδώ σχολείου, μολονότι πιστεύεται ότι η περίφημη από τη βυζαντινή εποχή πατριαρχική σχολή ανασυστήθηκε και λειτουργούσε από τα πρώτα χρόνια της πατριαρχίας του Γεννάδιου Σχολάριου. Βέβαιο πάντως είναι το ότι ορισμένοι μεγάλοι ρήτορες του Πατριαρχείου (Μανουήλ ο Κορίνθιος κ. ά.), είχαν έναν κύκλο μαθητών. Την παράδοση του δεύτερου συνέχισε ο Μανουήλ Γαλησιώτης ο οποίος ήταν σε θέση να διδάσκει αρχαίους τραγικούς, όπως μαρτυρεί σημείωμα ενός μαθητή του που περιέχει τραγωδίες του Ευριπίδη. Διάδοχος του Γαλησιώτη στο αξίωμα του μεγάλου ρήτορα του Πατριαρχείου ήταν ο γνωστός από τη διδακτική του δράση στη Χίο Θεοφάνης Ελεαβούλκος. Φαίνεται ότι πολύ πριν το 1540 είχε συγκεντρώσει γύρω του έναν κύκλο εκλεκτών μαθητών που διακρίθηκαν ως ιεράρχες και λόγιοι. Ανεξάρτητα από την παιδευτική δραστηριότητα του Ελεαβούλκου, ενέργειες για τη συγκρότηση Πατριαρχικού σχολείου έκανε την ίδια εποχή και ο πατριάρχης Διονύσιος Β' (1546-1556) ο οποίος κάλεσε από τη Φεράρα, όπου βρισκόταν τότε, τον λόγιο Ερμόδωρο Λήσταρχο να έλθει στην Κωνσταντινούπολη. Αυτός όμως δεν αποδέχτηκε την πρόταση· αντίθετα αποδέχτηκε παρόμοια πρόταση του επόμενου πατριάρχη Ιωάσαφ Β'.

Αλλά ο δραστήριος αυτός ιεράρχης, που πέρασε στην ιστορία ως Ιωάσαφ ο Μεγαλοπρεπής, είχε άλλα σχέδια για την παιδεία του Γένους. Το 1556 όταν ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο πήρε μαζί του από την Αδριανούπολη τον Ιωάννη Ζυγομαλά με τον οποίο θα ιδρύσουν το πρώτο γνωστό Πατριαρχικό σχολείο, πρόδρομο της Μεγάλης Σχολής του Γένους. Στο έργο μάλιστα αυτό ήλθε ανέλπιστος αρωγός ο ηγεμόνας της Ρωσίας Ιβάν Δ', ο οποίος ζήτησε από το Οικουμενικό Πατριαρχείο (το 1561) την επίσημη επικύρωση του τίτλου

του ως τσάρου της Ρωσίας, συνόδευε δε την αίτησή του με γενναία χρηματική δωρεά. Δεν είναι γνωστό αν το σχολείο αυτό συνέχισε να λειτουργεί και μετά την καθαίρεση του Ιωάσαφ. Προσπάθειες για ανασύσταση του Πατριαρχικού σχολείου έκανε και ο πατριάρχης Ιερεμίας Β', ιεράρχης με σπουδαία μόρφωση, που την επαινεί και ο γνωστός προτεστάντης φιλλέληνας, θεολόγος στο Πανεπιστήμιο της Τυβίγγης Μαρτίνος Κρούσιος. Όπως είδαμε, το 1593 η μεγάλη Σύνοδος που συνήλθε στην Κων/πολη αποφάσισε -ίσως με εισήγηση του Ιερεμιά ή του Μελέτιου Πηγά- να λάβει μέτρα για την προαγωγή της παιδείας. Όσο για την Πατριαρχική σχολή, μόλις το 1604 έχουμε κάποιες νύξεις για την επαναλειτουργία της.

Πολύ μεγάλο ρόλο στα εκπαιδευτικά πράγματα της Κωνσταντινούπολης έπαιξε τον 17ο αι. ο **Θεόφιλος Κορυδαλλέας** (1570-1646), που καταγόταν από την Αθήνα (από την περιοχή Κορυδαλλού, εξ ου και το επώνυμό του). Διδάχτηκε τα πρώτα γράμματα στη γενέτειρά του και συνέχισε τις σπουδές του στο Ελληνικό Κολέγιο του Αγίου Αθανασίου της Ρώμης και στην Πάδουα (όπου σπούδασε φιλοσοφία και άλλες επιστήμες). Κατά την πολυετή παραμονή του στην Ιταλία δίδαξε στο σχολείο της ελληνικής κοινότητας Βενετίας. Στη συνέχεια δίδαξε, με διακοπές, στην Πατριαρχική Σχολή της Κων/πολης (1622-1640), που την αναδιοργάνωσε εισάγοντας τη διδασκαλία νέων μαθημάτων, ανάμεσα στα οποία πρωτεύουσα θέση είχε η φιλοσοφία. Επίσης δίδαξε στη Ζάκυνθο, στην Κεφαλλονιά και, στα τέλη του βίου του, στην Αθήνα, όπου είχε ευρύ κύκλο μαθητών. Θεωρείται ο καλύτερος μελετητής του Αριστοτέλη του καιρού του. Ο «Κορυδαλισμός», όπως ονομάστηκε η διδασκαλία του σηματοδοτεί την εμφάνιση του ευρωπαϊκού αναγεννησιακού πνεύματος στην Ελλάδα. Πρόκειται για μεγάλο πνευματικό ανάστημα του Ελληνισμού των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Το έργο του άσκησε μεγάλη επίδραση στους μεταγενέστερους, ακόμη και στις παραδουνάβιες ηγεμονίες. Από τους πολλούς μαθητές του ξεχωρίζουν ο Ιωάννης Καρυοφύλλης, ο Μελέτιος Συρίγος και ο Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός.

Δ. Άλλα παιδευτικά και πνευματικά κέντρα: Χίος, Γιάννενα, Αθήνα, κ. α.

Το σπουδαιότερο όμως παιδευτικό και πνευματικό κέντρο της ελληνικής Ανατολής, που θα κρατήσει την πρωτοπορία για έναν σχεδόν αιώνα και θα προσφέρει στην ελληνική κοινωνία και στην Εκκλησία πολλά μορφωμένα στελέχη, ήταν η **Χίος**. Δεν είναι βέβαια άσχετο το ότι την περίοδο αυτή οι Χιώτες αρχίζουν να παίρνουν στα χέρια τους μεγάλο μέρος του εμπορίου της Ανατολής. Στους φιλοπρόοδους προκρίτους του νησιού οφείλεται η μετάκληση στο νησί τους του ζακυνθίου λογίου και δασκάλου Ερμόδωρου του Λήσταρχου, που εγκαταστάθηκε εκεί το 1533. Κοντά του μαθήτευσε πλήθος μαθητών οι οποίοι διακρίθηκαν αργότερα, όπως ο λόγιος Αλέξανδρος Νερούλης, και πολλοί άλλοι. Επίσης στη Χίο δίδαξε κατά διαστήματα και ο Παχώμιος Ρουσάνος και ο Θεοφάνης Ελεάβουλκος. Μετά την κατάκτηση του νησιού από τους Τούρκους (1566) και τη βραχύχρονη αναστάτωση που ακολούθησε, η Χίος γνώρισε και νέα περίοδο ακμής. Νέα ορμή και τροπή προς το καλύτερο πήραν τα σχετικά με την παιδεία ζητήματα στη Χίο όταν εγκαταστάθηκαν εκεί Ιησουΐτες μοναχοί (το 1590). Στο σχολείο που ίδρυσαν φοιτούσαν 200 περίπου μαθητές. από τους οποίους οι 80 ήταν ορθόδοξοι.

Εκτός από τη Χίο εκπαιδευτική κίνηση παρατηρείται και σε άλλα επαρχιακά κέντρα τα τελευταία χρόνια του 16ου αιώνα: στη Θεσσαλονίκη και στην Αθήνα, όπου λειτουργούν δύο σχολεία. Στην **Αθήνα** αναφέρεται η παρουσία δασκάλων, που δίδασκαν «κατ' οίκον» ανώτερα μαθήματα, στις αρχές του 17ου αι. Την ύπαρξη σχολείων στην πόλη αυτή τη μαρτυρεί, έμμεσα, και το γεγονός ότι έφθαναν στην Ιταλία μαθητές από την Αθήνα για να

συνεχίσουν εκεί τις σπουδές τους. Στα **Γιάννενα** φαίνεται ότι δεν διακόπηκε ποτέ η πνευματική παράδοση του Βυζαντίου, αν και είχε μειωθεί λίγο πριν την τουρκική κατάκτηση (1430). Τα προνόμια που παραχώρησε στην πόλη ο Σινάν πασάς εξασφάλισαν την οικονομική της ανάπτυξη. Συνέχισε να λειτουργεί η παλαιά βυζαντινή σχολή στη Μονή των Φιλανθρωπινών στο νησάκι της λίμνης, ενώ το 1647 ο πλούσιος Γιαννιώτης έμπορος της Βενετίας Επιφάνιος ίδρυσε μία δεύτερη σχολή (*σχολή Επιφανίου*), ή οποία άρχισε να λειτουργεί 10 χρόνια αργότερα. Άλλες γνωστές σχολές λειτούργησαν στα **Άγραφα**, καταφύγιο πεδινών πληθυσμών της Θεσσαλίας, όπου μεγάλο ρόλο έπαιξε ο μοναχός Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός (+1682) που μαθήτευσε κοντά στον Κορδαλλέα, ο μαθητής του Αναστάσιος Γόρδιος (1654-1729) - για τον οποίο θα πούμε περισσότερα στο εαρινό εξάμηνο- και ο Θεοφάνης ο εκ Φουρνά.

Ε. Σκοποί, διδακτικό πρόγραμμα και μέθοδοι

Δύο λόγια για τους σκοπούς της ίδρυσης αυτών των σχολείων. Τα περισσότερα σχολεία, που είναι γνωστά με την ονομασία «κ ο ι ν ά» είχαν ως πρωταρχικό σκοπό τον καταρτισμό ιερέων και ψαλτών και την παροχή στοιχειωδών γνώσεων. Γενικά τα κατώτερα και τα μέσα σχολεία αυτής της περιόδου απέβλεπαν πρώτιστα στη θρησκευτική οικοδομή και διαπαιδαγώγηση της κοινωνίας. Ως βασικά σχολικά εγχειρίδια στα «κοινά σχολεία», χρησίμευαν το *Ψαλτήρι* και η *Οκτώηχος*, βιβλία με σαφή ηθικοθρησκευτικό προσανατολισμό. [βλ. *Πηγές*, αριθ. 34] Δεν απουσίαζαν ωστόσο, ιδίως στα σχολεία των αστικών κέντρων, οι πρακτικοί και οι κοινωνικοί στόχοι. Στα ανώτερα σχολεία διδάσκονταν φιλολογία, φιλοσοφία, θεολογία και, δειλά δειλά, και λίγα στοιχεία θετικών επιστημών. Βασικός στόχος αυτών των σχολείων ήταν η καλή εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας με βάση αρχαιοελληνικά κείμενα ή Γραμματικές που τυπώνονταν στη Βενετία [βλ. *Πηγές*, αριθ. 33] Για διδακτικά, βέβαια, προγράμματα και για μεθόδους διδασκαλίας στα κοινά» σχολεία δεν μπορεί να γίνει λόγος, ούτε μπορούσε να απαιτήσει κανείς κάτι τέτοιο από αυτοσχέδιους και αυτοδίδακτους δασκάλους, οι οποίοι ούτε ειδικές γνώσεις είχαν, αλλά ούτε και παιδαγωγική κατάρτιση. Γι' αυτούς τους λόγους και το αποτέλεσμα ήταν –εκτός από ορισμένες φωτεινές εξαιρέσεις στα πιο μεγάλα σχολεία- μέτριο. Πέρα από τις προσπάθειες που κατέβαλλαν μερικοί τοπικοί παράγοντες, ορισμένοι φωτισμένοι ιεράρχες (όπως οι πατριάρχες Ιερεμίας Β' και Μελέτιος Πηγάς) και λόγιοι ήταν αυτοί που συνειδητοποίησαν την ανάγκη για την ίδρυση και τη συντήρηση σχολείων και εργάστηκαν για την υλοποίηση αυτού του σκοπού. Αργότερα δε άρχισαν να παίζουν (και) στον τομέα αυτό δυναμικό ρόλο οι ελληνικές κοινότητες του εξωτερικού και οι πλούσιοι απόδημοι Έλληνες. Πρόκειται για ευεργετικές κινήσεις που εντείνονται τον 18^ο αιώνα.

Επιλεγμένα ειδική βιβλιογραφία

- Αγγέλου Α., *Το κρυφό σχολειό. Χρονικό ενός μύθου*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1977.
- Αθηναγόρας, (Μητρ. Παραμυθίας και Πάργης), «Η σχολή των Φιλανθρωπινών εν Ιωαννίνους», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 4 (1929), σ. 55-78.
- Βακαλόπουλος Απ. - Ζώρας Γ. - Αγγέλου Α. - Πατρινέλης Χρ. , «Πνευματικός βίος και παιδεία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', (Αθήνα 1974), σ. 356-381.
- Βασιλείου Π. Ι., *Ευγένιος Γιαννούλης ο Αιτωλός και οι σπουδαιότεροι μαθητές των Αγράφων*, Αθήνα 1957.
- Γριτσόπουλος Τ., *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τ. Α' Αθήνα 1966, τ. Β' Αθήνα 1971. (πολύ σημαντική συμβολή για τη μεγάλη αυτή σχολή με εξαντλητική χρήση της βιβλιογραφίας).
- Crusius Martinus, *Turcograicia*, Βασιλεία 1584 (δίνει σημαντικές και από πρώτο χέρι πληροφορίες).

- Διαμαντής Απ., «Η έννοια του Κρυφού Σχολείου στην περίοδο της Τουρκοκρατίας», *Νέος Ερμής ο Λόγιος* τεύχ. 4ο (Ιαν. – Απρ. 2012), σ. 133-156. (ενδιαφέρουσες σκέψεις για ένα «δύσκολο» ιστορικό ζήτημα).
- Ζιώγας Π., *Προβλήματα παιδείας του ελληνισμού κατά τον πρώτο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσ/ίκη 1982.
- Καρανάτσιος Χ., «Η εκπαίδευση [1453-1821]», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, Αθήνα χ.χ. σ. 358-403.
- Κεκαυμένος Γι., *Το Κρυφό Σχολειό. Το χρονικό μιας ιστορίας*, Αθήνα 2012 [όλη η σχετική βιβλιογραφία]
- Καράς Γ., *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1991.
- Νημάς Θ., *Η εκπαίδευση στη Δυτική Θεσσαλία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1995.
- Παρανίκας Ματθαίος, *Σχεδιάσμα περί της εν τω ελληνικό έθνει καταστάσεως των γραμμάτων από της αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ. Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσης (ιθ') εκατονταετηρίδος*, Κων/πολη 1885 (η πρώτη προσπάθεια καταγραφής των ελληνικών σχολείων που λειτούργησαν την περίοδο αυτή).
- Πατρινέλης Χρ., «Το "Κρυφό Σχολειό" και πάλι, *Ο Ερασιστής* 25 (2005), σ. 321-336.
- Τσιρπανλής Ζ., *Το Ελληνικό Κολλέγιο της Ρώμης και οι μαθητές του (1576-1700)*, Θεσσαλονίκη 1980. (εξαιρετική εργασία βασισμένη σχεδόν εξολοκλήρου σε πλούσιο αρχαιακό υλικό).
- Χατζόπουλος Κ., *Ελληνικά σχολεία στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας (1453-1821)*, Θεσσαλονίκη 1991 (η καλύτερη μελέτη γι' αυτό το θέμα, με πολύ καλή χρήση των πηγών και της βιβλιογραφίας).
- Χρονόπουλος Ν., *Η αλήθεια για το Κρυφό Σχολειό*, εκδ. Πλάτανος, Αθήνα 2002 (επιχειρεί να αντικρούσει τις θέσεις του Α. Αγγέλου).

Μάθημα 10^ο

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ – ΕΜΠΟΡΙΟ

A. Το οθωμανικό σύστημα γαιοκτησίας

Όλη η γη της οθωμανικής επικράτειας, που είχε αποκτηθεί με πόλεμο, ανήκε -σύμφωνα με παλαιά ισλαμική αρχή- στο κράτος, ή, πιο σωστά, στον σουλτάνο. Ήταν δηλαδή *γαίες μπι* ή *γαίες του στέματος* (σουλτανικές γαίες). Σύμφωνα με το οθωμανικό δίκαιο της γαιοκτησίας, οι **γαίες** διακρίνονταν σε **τρεις κατηγορίες**: **α.** στις *δημόσιες γαίες* (τ. *mîrî*) στις οποίες ανήκαν, επίσης, οι βοσκότοποι και τα δάση. (Το 1528 η δημόσια γη αποτελούσε το 87% του οθωμανικού εδάφους)· **β.** στις *βακουφικές γαίες* (βακούφια / τ. *wakf*), δηλαδή στις γαίες που ανήκαν σε διάφορα θρησκευτικά ή φιλανθρωπικά ιδρύματα, οι καλλιεργητές των οποίων είχαν ίδιες υποχρεώσεις με τους καλλιεργητές των τιμαρίων, απολάμβαναν όμως μεγαλύτερη προστασία, γι' αυτό οι περιοχές αυτές εθεωρούντο «προνομιούχες». (Βακουφικές ήταν, κυρίως, οι γαίες των μονών, καθεστώς που το διατήρησαν και κατά την οθωμανική περίοδο)· και **γ.** στις *ιδιωτικές γαίες* ή *μούλκια* (τ. *mîlk*). Τα σπίτια, τα δένδρα και τα αμπέλια (όχι όμως και το έδαφος πάνω στο οποίο βρίσκονταν), οι κήποι και τα κοινοτικά χράφια τελούσαν υπό καθεστώς ατομικής ιδιοκτησίας, ήταν δηλ. μούλκια. Τις δημόσιες γαίες των κατακτημένων χωρών ο σουλτάνος είτε τις κρατούσε για τον εαυτό του είτε τις διένειμε σε στρατιωτικούς και πολιτικούς αξιωματούχους ή σε θρησκευτικά και φιλανθρωπικά ιδρύματα. Μία από τις δημοφιλέστερες μορφές παραχώρησης ήταν η παραχώρηση γαιών σε ιδρυτές δερβισικών ξενώνων (τ. *ζαβιγέ*), οι οποίοι εκπλήρωναν ζωτικές λειτουργίες, όσον αφορά τη δημιουργία τουρκικών αγροτικών συννοικισμών στις κατακτημένες χώρες.

Σ' αυτή την κατηγοριοποίηση της γης εντοπίζεται η **αρχή του τιμαριωτισμού** ή του **τιμαριωτικού συστήματος** που ήταν η βάση του στρατιωτικού και οικονομικού οικοδομήματος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ως τα μέσα περίπου του 17ου αι. Το τιμάριο αποτελεί τον κύριο τύπο οθωμανικής γαιοκτησίας γιατί επιβλήθηκε και επικράτησε ως γαιοκτητικός θεσμός της Αυτοκρατορίας κατά τους πρώτους τρεις περίπου αιώνες. Η εκχώρηση γαιών κατακτημένων περιοχών από τον σουλτάνο σε αξιωματούχους και σε θρησκευτικά ή φιλανθρωπικά ιδρύματα εφαρμόστηκε αμέσως μετά την ίδρυση του οθωμανικού κράτους, οπότε ο σουλτάνος παραχώρησε στους ήρωες του πολέμου, τους *γαζήδες* (= αγωνιστές της πίστης) κτήματα που ανήκαν πριν σε Βυζαντινούς για να τα νέμονται εφ' όρου ζωής. Έτσι, παραισφρεύουν στις τοπικές οικονομίες, για πολιτικούς και μόνο λόγους, άτομα που, ενώ δεν συμμετέχουν στην παραγωγή, έχουν το δικαίωμα να καρπώνονται ένα μέρος της· εκείνο που ανήκει στο κράτος ως φόρος (σε χρήμα ή σε είδος).

Οι εκχωρήσεις γαιών λέγονται **τιμάρια** (τ. *timar*), λέξη περσικής προέλευσης που σημαίνει «πρόνοια», «φροντίδα» και αντιστοιχεί, περίπου, με τον βυζαντινό όρο και θεσμό της «πρόνοιας», ο οποίος επικράτησε κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Το σύστημα αυτό προέκυψε από την ανάγκη συντήρησης ενός πολυάριθμου στρατού από τους πόρους μιας αγροτικής οικονομίας ασιατικού τύπου. Ταυτόχρονα, το ίδιο σύστημα καθόρισε το πλαίσιο της επαρχιακής διακυβέρνησης της Αυτοκρατορίας και της αγροτικής της πολιτικής, που στόχευε, πρωτίστως, στην αντιμετώπιση των στρατιωτικών της αναγκών, δεδομένου ότι οι στρατιώτες αμείβονταν με ένα μέρος των αγροτικών εισοδημάτων. Το σύστημα αυτό υποχρέωνε κάθε *ιπέα* (*σπαχή* /τ. *sipahi*) να κατοικεί στο χωριό που αποτελούσε την πηγή του εισοδήματός του (μέσω του φόρου της δεκάτης) και να συμμετέχει σε εκστρατείες. Επίσης, οι

σπαχήδες είχαν διάφορα διοικητικά καθήκοντα, σημαντικές αρμοδιότητες στην είσπραξη των φόρων και στην εφαρμογή του αγροτικού δικαίου, καθώς και την εξουσία να συλλαμβάνουν τους παραβάτες μέσα στην περιφέρειά τους, ύστερα όμως από απόφαση του τοπικού καδής.

Τα τιμάρια -και αυτό συνιστούσε βασικό χαρακτηριστικό τους- ήταν ανακλητά· δηλ. η άρνηση προσφοράς στρατιωτικής υπηρεσίας είχε ως συνέπεια την ανάκληση παραχώρησής τους. Αρχικά τα τιμάρια δεν μεταβιβαζόταν κληρονομικά· αργότερα όμως κληρονομούνται, κατά κανόνα στους γιους των τιμαριωτών. Η ανανέωση της παραχώρησης ενός τιμαρίου εξαρτιόταν από τη θέληση του σουλτάνου. Γι' αυτό, όταν ανερχόταν στο θρόνο ένας νέος σουλτάνος οι τιμαριούχοι έσπευδαν να ανανεώσουν τους τίτλους κατοχής ώστε να νομιμοποιήσουν τα παραχωρητήρια. Η χορήγηση τιμαρίων σε ραγιάδες απαγορευόταν.

Έχει γίνει πολύς λόγος στο παρελθόν, ιδίως από μαρξιστές ιστορικούς, για τη σχέση του οθωμανικού τιμαριωτισμού με τον δυτικοευρωπαϊκό φεουδαλισμό. Δεν θα υπεισέλθουμε εδώ σ' αυτό το, κατά τα άλλα, πολύ ενδιαφέρον ζήτημα. Θα αρκεστούμε στην άποψη του κορυφαίου των Τούρκων ιστορικών H. Inalcik, ο οποίος παρατηρεί ότι την πρώτη ματιά το τιμαριωτικό σύστημα θυμίζει τον μεσαιωνικό φεουδαλισμό, ωστόσο ανάμεσά τους υπάρχουν θεμελιώδεις διαφορές. Κατ' αρχάς, ο Οθωμανός τιμαριώτης δεν μπορεί να συγκριθεί με το δυτικό φεουδάρχη όσον αφορά τον έλεγχο της γης των χωρικών. Έπειτα, κατά την κλασική περίοδο, δηλαδή κατά τους πρώτους οθωμανικούς αιώνες, η μεταβίβαση του τιμαρίου από τον πατέρα στο γιο του ή στους γιους του από κοινού, αντέβαινε στους βασικούς κανόνες του τιμαριωτικού συστήματος, ενώ στη Δύση συνέβαινε το ακριβώς αντίθετο.

Οι εκχωρούμενες γαίες διακρίνονταν, ανάλογα με τα εισοδήματά τους, σε **τρεις κατηγορίες**: Στην πρώτη ανήκαν τα καθαυτό **τιμάρια** που είχαν ετήσιο εισόδημα από 3.000 έως 20.000 *άσπρα* (τ. *akçe*). Ας σημειωθεί ότι ένα τιμάριο δεν σχηματιζόταν πάντα από συνεχή εδαφική έκταση. Ήταν δυνατό να περιλαμβάνει γαίες (άρα και φορολογικές προσόδους) περισσότερων χωριών ή τμήματα εδαφών ενός ή περισσότερων χωριών που δεν ανήκαν στην ίδια διοικητική ενότητα. Δηλαδή ένα χωριό μπορούσε να ήταν τιμάριο περισσότερων ατόμων. Η δεύτερη κατηγορία τιμαρίων, γνωστή με τον όρο **ζιαμέτια** (τ. *ziamet*), απέφερε εισοδήματα από 20.000 ως 100.000 *άσπρα*. Τέλος μία τρίτη κατηγορία γαιών, γνωστή ως **χάσια** (τ. *has*) παρεχωρείτο σε υψηλόβαθμους κρατικούς αξιωματούχους (στρατιωτικούς ή πολιτικούς) ή σε μέλη της σουλτανικής οικογένειας και απέφεραν εισοδήματα άνω των 100.000 *άσπρων*. Στους μπέηδες ο σουλτάνος εκχωρούσε χάσια και ζιαμέτια. Οι μπεηλερμπέηδες εισέπραταν από 600 χιλιάδες ως ένα εκατομμύριο *άσπρα* το χρόνο, ενώ οι σαντζακμπέηδες κατείχαν χάσια με εισόδημα από 200 ως 600 χιλ. *άσπρα*.

Τα περισσότερα τιμάρια ανήκαν σε χαμηλές εισοδηματικές κλίμακες. Ενδεικτικά, το δεύτερο μισό του 15ου αι. στη βόρεια Πελοπόννησο τα περισσότερα τιμάρια (το 50%) είχαν εισόδημα από 2.000 έως 4.000 *άσπρα*, ποσά όμως τα οποία αντιπροσώπευαν μόνο το 22,5% του συνολικού εισοδήματος των γαιών αυτής της περιοχής. Αντίθετα από τα τρία ζιαμέτια της ίδιας περιοχής (το 6,5% των γαιών) εισπραττόταν το 46% του συνολικού εισοδήματος των γαιών. Το μέσο τιμάριο απέδιδε τον 15ο αι. στον κάτοχό του γύρω στα 1.000 *άσπρα* και τον 16ο τα διπλάσια. [βλ. *Πηγές*, αριθ. 35] Στις αρχές του 17ου αι. σε μία απογραφή για τον έλεγχο συμμετοχής των τιμαριωτών στις εκστρατείες, τα τιμάρια με εισόδημα 3.000 έως 6.000 *άσπρα* ανέρχονταν στο 83% του συνόλου των τιμαρίων. [βλ. *Πηγές*, αριθ. 36] Γενικά στην ύπαιθρο επικρατούν οι μικροί τιμαριώτες. Τα μεγαλύτερα εισοδήματα τα καρπώνονταν οι ζαΐμηδες και οι κάτοχοι των *χας*. [βλ. *Πηγές*, αριθ. 37, 38] Γι' αυτό οι τιμαριώτες απέβλεπαν στον

πόλεμο για ν' αυξήσουν τα έσοδά τους. Πόσοι ήταν οι σπαχήδες (ιππείς); Γνωρίζουμε ότι γύρω στα τέλη του 16ου αι. 200.000 περίπου σπαχήδες αποτελούσαν την «αριστοκρατία της γης» στην Οθ. Αυτοκρατορία, αριθμός μεγάλος, όπως παρατηρεί ο Απ. Βακαλόπουλος, αφού με τις οικογένειές τους, θα έφταναν, περίπου, το 1.000.000. (Σύμφωνα με υπολογισμούς Τούρκων ιστορικών, η Οθ. Αυτοκρατορία είχε την εποχή αυτή 16 με 20 εκατομμύρια κατοίκους).

Για να διατηρούν συνεχή έλεγχο πάνω στη γη και στην κανονική καταβολή των φόρων, αλλά και για να προστατεύουν τους ραγιάδες από τις αυθαιρεσίες των σπαχήδων, οι οθωμανικές αρχές συνέτασσαν **κατάστιχα** (τ. *tahrir*). Σ' αυτά αναφέρονταν οι φόροι που όφειλαν να καταβάλλουν οι καλλιεργητές των τιμαρίων και οι υποχρεώσεις τους στον τιμαριούχο. Όσοι είχαν εγκαταλείψει τη γη που καλλιεργούσαν δεν απογράφονταν στη νέα τους κατοικία, εκτός αν είχαν μείνει εκεί πάνω από δέκα χρόνια· αλλιώς επαναφέρονταν πίσω με τη βία. Η πρώτη καταγραφή μιας κατακτημένης χώρας γινόταν όταν προσαρτιόταν στην Οθωμ. Αυτοκρατορία. Το παλαιότερο γνωστό κατάστιχο της Ρούμελης (δηλαδή των βαλκανικών κτήσεων της Οθωμ. Αυτοκρατορίας) χρονολογείται στα 1431 (επί βασιλείας του σουλτάνου Μουράτ Β') και περιέχει περιγραφές των τιμαρίων που βρίσκονταν στη σημερινή Σερβία, Αλβανία και βόρεια Ελλάδα.

Οι τιμαριώτες είχαν την εξουσία να συλλέγουν τους καθορισμένους φόρους δεν ήταν όμως στην κυριολεξία γαιοκτήμονες. Ως εκπρόσωποι του κράτους επόπτευαν απλώς την κτήση και τη χρήση της γης. Δεν ήταν λοιπόν παρά καρπώτες φορολογικών προσόδων που ανήκαν στο κράτος. Δεν ήταν ιδιοκτήτες του εδάφους του τιμαρίου και αν κάποτε συνέβαινε αυτό πρόκειται για λίγα, μικρά συνήθως, τιμάρια. Ορισμένα αγαθά (γαίες, αμπέλια, δένδρα, ψαρότοποι, μύλοι) που εκχωρούνταν στον τιμαριώτη ως προσωπικά, στην ουσία δεν ήταν απόλυτες ιδιοκτησίες, αλλά ισόβιες εκχωρήσεις που μπορούσαν να αξιοποιηθούν με όρους που ίσχυαν στις ατομικές ιδιοκτησίες, στα μούλκια.

Οι χωρικοί που ζούσαν και καλλιεργούσαν, από πατέρα σε γιο, τιμαριωτικές γαίες, απολάμβαναν, ως αντάλλαγμα του μόχθου τους, το δικαίωμα της επικαρπίας. Ο ραγιάς οικογενειάρχης (μουσουλμάνος ή χριστιανός) μπορούσε να κατέχει ένα ζευγάρι γης (τ. *zift*), δηλ. έκταση που μπορούσε να οργώσει ένα ζευγάρι βοδιών σε μία καλλιεργητική περίοδο, το οποίο κάλυπτε τις ανάγκες της οικογένειάς του. Εκτός από τη δεκάτη, ο κάτοχος του ζευγαριού πλήρωνε στον σπαχή το *τσίφτ ρεσμί* (τ. *zift resmi*), ετήσιο φόρο 22 άσπρων. Ο φόρος αυτός ήταν αρχικά το αντιστήκωμα (αντάλλαγμα) υπηρεσιών και αντιστοιχούσε στο άχυρο, τα ξύλα, τις ζωοτροφές και τις αγγαρείες που χρωστούσαν στον προνοιάριο οι χωρικοί των βυζαντινών χρόνων. Διάφοροι άλλοι φόροι και ένα πλήθος αμοιβόμενων φοροεισπρακτόρων αποτελούσαν πηγή μόνιμου άγχους για τον υποτελή πληθυσμό. Ο Ιναλτζίκ λέει ότι η αντικατάσταση από τους Οθωμανούς των αγγαρειών με καταβολή χρήματος ήταν ευεργετική για τους χωρικούς, παραδέχεται ότι οι χωρικοί είχαν πολλά παράπονα από τους σπαχήδες και τους φοροεισπράκτορες που επισκέπτονταν τα χωριά τους. Γι' αυτό ζητούσαν συχνά την παρέμβαση του τοπικού καδή ή της ίδιας της Υψηλής Πύλης.

Οι περισσότεροι τιμαριώτες ήταν μουσουλμάνοι· ανήκαν δηλαδή στην κατακτητική κοινωνία. Υπήρχαν όμως, και αρκετοί χριστιανοί τιμαριώτες (που ήταν πριν προνοιάριοι) ενσωματωμένοι στον στρατιωτικό μηχανισμό της Αυτοκρατορίας. Σύμφωνα με το κατάστιχο τιμαρίων του 1431, που προαναφέραμε, το 18% των τιμαριούχων των αναγραφόμενων περιοχών ήταν χριστιανοί. Οι περισσότεροι κατείχαν σχετικά μικρά τιμάρια. Η ύπαρξη χριστιανών τιμαριούχων παρατηρείται κυρίως τους δύο πρώτους αιώνες της κατάκτησης. Είναι

προφανές ότι αυτοί οι βυζαντινοί ή άλλοι άρχοντες της υπαίθρου προσπαθούσαν να διατηρήσουν τις μεγάλες γαιοκτησίες τους. Από την άλλη πλευρά, το οθωμανικό κράτος ήταν αρχικά ανεκτικό έναντι των χριστιανών σπαχήδων. Για διάφορους όμως λόγους (διαρκής συγχρωτισμός με μουσουλμάνους σπαχήδες, μειονεκτική θέση τους έναντι των τελευταίων κλπ.) οι χριστιανοί σπαχήδες σταδιακά εξισλαμίστηκαν ή τους αφαιρέθηκαν τα τιμάρια. Στα μέσα περίπου του 17ου αι. αναφέρεται μαζικός εξισλαμισμός των σπαχήδων της Ηπείρου ο οποίος, σύμφωνα με μία, μεταγενέστερη, όχι απόλυτα αξιόπιστη, πληροφορία του Παν. Αραβαντινού, επιβλήθηκε ύστερα από τη νικηφόρα έκβαση του πολέμου των Τούρκων εναντίον των Περσών (1624-1639), όταν 12.000 Ηπειρώτες σπαχήδες -ο αριθμός τους φαίνεται υπερβολικός- υψώνοντας τη σημαία του αγίου Γεωργίου άλλαξαν άρδην την πορεία μίας μάχης. Οι εις βάρος τους εισηγήσεις των Οθωμανών στρατηγών οδήγησαν το αυτοκρατορικό συμβούλιο (*διβάνι*) στην απόφαση να μην μπορεί να είναι στο μέλλον κάποιος σπαχής χριστιανός και, ταυτόχρονα, να απολαμβάνει διάφορα προνόμια, γεγονός που ανάγκασε τους περισσότερους να εξισλαμισθούν.

Προοδευτικά, μετά τα μέσα του 16ου αι., τα τιμάρια αντικαθίστανται από τις μεγάλες ιδιοκτησίες, τα *τσιφλίκια* (τ. *çiftlik*). Η μετάβαση από το ένα γαιοκτητικό σύστημα στο άλλο και οι λόγοι που την προκάλεσαν είναι ζήτημα που θα εξεταστεί στο εαρινό εξάμηνο. Μπορούμε όμως από τώρα να πούμε ότι είναι ένα από τα πολλά συμπτώματα εξασθένησης της κεντρικής διοίκησης και της ανάπτυξης κεντρόφυγων δυνάμεων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και της ενίσχυσης τοπικών αρχόντων οι οποίοι, με νόμιμους ή με παράνομους τρόπους, σχηματίζουν από μικρά τιμάρια μεγάλες γαιοκτησίες, οι οποίες μοιάζουν πολύ με τις φυτείες που δημιουργήθηκαν στο Νέο Κόσμο από Ισπανούς ή άλλους αποικιοκράτες. Πιο συγκεκριμένα, η παρακμή του τιμαριωτικού συστήματος και η μετάβαση στο καθεστώς των τσιφλικιών είναι αποτέλεσμα και άλλων εσωτερικών ή εξωτερικών παραγόντων. Πρώτιστα των αλλαγών στις συνθήκες οργάνωσης των εκστρατειών από το οθωμανικό κράτος, που απαξίωσαν τους εποχικά στρατευόμενους ιππείς και επέβαλαν την αύξηση των στρατιωτικών δαπανών. Επίσης, συχνά, παρατηρείται μετά το θάνατο σπαχήδων, τα τιμάρια τους να μην μεταβιβάζονται σε άλλους, αλλά να εκμισθώνονται οι φόροι τους, γεγονός που εξέθρεψε την τάση τοπικών Οθωμανών προκρίτων (*αγιάνηδων/τ. ayan*) για είσπραξη υπερβολικών φόρων και για αρπαγή γαιών που είχαν εγκαταλειφθεί ή άλλων με εξωοικονομικές διαδικασίες. Έτσι στη θέση των τιμαριούχων εμφανίστηκαν νέοι μεγαλογαιοκτημόνες, οι τσιφλικάδες (τ. *çiftiler*). Σταδιακά, οι περισσότερες και οι ποιοτικά καλύτερες και αρδευόμενες πεδινές εκτάσεις της Βαλκανικής (στον ελλαδικό χώρο οι πεδιάδες της Μακεδονίας, της Θράκης, της Θεσσαλίας κ. ά.) μετατράπηκαν σε τσιφλίκια στα οποία εφαρμοζόταν η μονοκαλιέργεια και παρήγαγαν σιτάρι, βαμβάκι, ρύζι και άλλα προϊόντα που προορίζονταν για εξαγωγή. Γι' αυτό το λόγο, το γαιοκτητικό σύστημα έχει άμεση σχέση με τη σύνθεση των καλλιεργητών.

Β. Η σύνθεση των καλλιεργειών και το «αγροτικό πλεόνασμα»

Δύο λόγια τώρα για τη σύνθεση των καλλιεργειών στον ελλαδικό χώρο την περίοδο αυτή. Όπως παρατηρεί ο Σπύρος Ασδραχάς, ο πιο ειδικός στα ζητήματα αυτά Έλληνας ιστορικός, στις αναλύσεις του οποίου, κυρίως, στηρίζονται όσα ακολουθούν, «με όποιον τρόπο κι αν τις μετρήσουμε, είτε σε φυσικά είτε σε χρηματικά μεγέθη, οι καλλιεργείες κυριαρχούνται από τα **δημητριακά** κι ανάμεσα σ' αυτά πρώτη θέση κατέχει το σιτάρι: τις βρίσκουμε παντού, από την πεδιάδα και το οροπέδιο ως τα πρανή σε ένα έδαφος που το συγκρατούν αναχώματα». Οι

εργασίες σποράς για τα πρώιμα δημητριακά, σιτάρι, κριθάρι, σίκαλη και βρώμη (η τελευταία χρησιμοποιούνταν για την διατροφή των ζώων) εκτελούνταν με το ησιόδειο ξύλινο άροτρο, με τις πρώτες βροχές του Οκτώβρη ή τον Νοέμβριο και ο θερισμός τον Ιούλιο. Έσπερναν σιτάρι ιδίως στις καλαμποκίες, εκεί δηλαδή όπου την προηγούμενη χρονιά είχαν σπείρει καλαμπόκι. Εφαρμοζόταν δηλ. η αμψοισπορά = εναλλαγή καλλιεργειών. Η γη χωρίζεται σε 3 μέρη, από τα οποία κάθε χρόνο στο 1 δεν σπέρνεται τίποτα και γίνεται κυκλική εναλλαγή σποράς. Στις άκρες του χωραφιού έσπερναν τα λεγόμενα μαγειρέματα: φακές και ρεβίθια ή κουκιά. Το Μάρτιο οι αγρότες έσπερναν καλαμπόκι (το τούρκικο σιτάρι), σε ποτιστικά χωράφια. Η καλλιέργεια του καλαμποκιού διαδόθηκε στον ελλαδικό χώρο μετά τον 17ο αι. γιατί είχε υψηλότερες ανά στρέμμα αποδόσεις και γιατί χρησιμοποιούταν ως βασική τροφή των φτωχών λαϊκών στρωμάτων. Οι χωρικοί και οι φτωχοί των πόλεων έτρωγαν, κυρίως, καλαμποκίσιο ψωμί γιατί ήταν φθηνότερο. Ένα μέρος των δημητριακών το κατανάωναν οι ίδιοι οι παραγωγοί και το άλλο το πουλούσαν, συνήθως στη διπλανή πόλη, προκειμένου να πληρώσουν τους φόρους ή να αγοράσουν τα απαραίτητα για τη διαβίωσή τους ή εργαλεία.

Εκτός από τα δημητριακά, διαδεδομένη ήταν και η **ελαοκαλλιέργεια**, πανάρχαια καλλιέργεια στον ελλαδικό χώρο. Η καλλιέργεια της ελιάς γινόταν κυρίως με εμφύτευση. Ο ιδιοκτήτης της γης παραχωρούσε σε κάποιον το χωράφι του για να φυτέψει ελιές και στη συνέχεια και οι δύο (ο ιδιοκτήτης της γης και ο εμφυτευτής) ήταν συνιδιοκτήτες των δένδρων. Ο εμφυτευτής έδινε στον ιδιοκτήτη της γης συνήθως το 1/4 της παραγωγής. Την ελαιοκαλλιέργεια την προώθησε τον 17ο αι. η Βενετία στα Επτάνησα, στην Κρήτη και στην Πελοπόννησο, για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες της σε λάδι. Η ελιά καταναλωνόταν ως βρώσιμη ή χρησιμοποιούταν για την παραγωγή λαδιού, ένα μέρος του οποίου προοριζόταν για το εμπόριο. Ένα μικρό μέρος του παραγόμενου λαδιού, της κατώτερης ποιότητας, χρησίμευε για την παραγωγή σαπουνιού και για τον φωτισμό του σπιτιού με λυχνάρια· ακόμη και ως γιατρικό, όπως και το κρασί. Εξάλλου κρασί, λάδι και σιτάρι (πρόσφορο) χρησιμοποιούνταν ως βασικά υλικά στοιχεία στη λατρεία.

Πολύ προσοδοφόρα ήταν και η **αμπελοκαλλιέργεια**, πανάρχαια, επίσης, καλλιέργεια στον ελλαδικό χώρο. Από τις τιμαριωτικές προσόδους των καλλιεργειών δέκα ναχιγιέδων της Πελοποννήσου (1461), όπως τις αναλύει ο Ασδραχάς, διαπιστώνουμε ότι η καλλιέργεια αμπελιών ήταν ο πιο σημαντικός τομέας της αγροτικής οικονομίας μετά τα δημητριακά (Ασδραχάς κ. ά., σ. 295 *φωτοτυπία πίνακας 6,1). (Τα δημητριακά αντιπροσωπεύουν το 59,03% των προσόδων, τα αμπέλια το 31,71%. Δίπλα σ' αυτές τις βασικές καλλιέργειες υπάρχουν και άλλες δευτερεύουσες, όπως το βαμβάκι, το λινάρι ή οι χρωστικές ύλες από αυτοφειή δένδρα (το πρινοκόκκι που έδινε την ωραία κόκκινη βαφή και ήταν περιζήτητο στα υφαντουργεία της Γαλλίας και της Αγγλίας) κλπ.

Η συνολική μέτρηση της αγροτικής παραγωγής είναι αδύνατη, εφόσον δεν έχουμε πλήρεις σειρές με σχετικά αρχαιακά τεκμήρια, παρά μόνο αποσπασματικές μαρτυρίες για το φόρο που καταβαλλόταν γι' αυτήν ή για τα εξαγόμενα προϊόντα. Έτσι μπορούμε να κάνουμε μόνο αποσπασματικές και κατά προσέγγιση εκτιμήσεις. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι δίπλα και παράλληλα με τις αγροτικές καλλιέργειες υπήρχε και η πολύ ανεπτυγμένη την περίοδο αυτή κτηνοτροφία, για την οποία δεν θα μιλήσουμε εδώ. Γεωργία και κτηνοτροφία συνιστούν τις δύο κύριες ενασχολήσεις των χωρικών στην ηπειρωτική Ελλάδα. Κατά κανόνα οι πληθυσμοί της υπαίθρου είναι αγροτοκτηνοτροφικοί, όπως στα νησιά είναι ψαράδες ή ναυτικοί.

Δυο λόγια για το **αγροτικό πλεόνασμα**. Πρόκειται για ένα δύσκολο ζήτημα η εξέταση του οποίου απαιτεί καλή γνώση του οθωμανικού φορολογικού συστήματος, της γαιοκτησίας, των συμφωνιών καλλιέργειας ή ενοικίασης της γης, της εμπορευματοποίησης του πλεονάζοντος προϊόντος κλπ. Όπως παρατηρεί ο Σπ. Ασδραχάς, όσες αναλύσεις είναι δυνατό να γίνουν για το ύψος της παραγωγής σε κάθε οικιστική μονάδα καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι τα κατά κεφαλή τεκμαρτά εισοδήματα είναι, κατά κανόνα, πλεονασματικά, δηλ. αφήνουν ένα περίσσειμα στον καλλιεργητή, αφού αφαιρεθούν αυτά που καταναλώνει η οικογένειά του, ό,τι χρειάζεται για τη σπορά και ο φόρος της δεκάτης. Συμβαίνει όμως μερικές φορές η παραγωγή να είναι ελλειμματική με συνέπεια ο καλλιεργητής να αδυνατεί να καταβάλει τους φόρους, οι οποίοι απορροφούν σημαντικό μέρος της παραγωγής (περίπου το 10 με 15%), και ταυτόχρονα να θρέψει την οικογένειά του.

Ένα οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο του δεύτερου μισού του 16ου αι. της περιοχής των Κραβάρων (ορεινή Ναυπακτία), που το αναλύει ο Σπ. Ασδραχάς (*Μηχανισμοί...*, σ. 45 *στη φωτοτυπία ο πίνακας 5) μας δίνει μια παραστατική εικόνα για τους φόρους που όφειλαν να καταβάλουν στον τιμαριώτη οι καλλιεργητές εννέα τιμαρίων στα οποία περιλαμβάνονται τριάντα μικρά χωριά ή τμήματα χωριών (τα φορολογούμενα σπίτια ήταν 501). Συνολικά οι φόροι ανέρχονταν σε 39.566 άσπρα, ποσό στο οποίο δεν συμπεριλαμβάνεται ο κεφαλικός φόρος διότι πληρωνόταν απευθείας στην κεντρική διοίκηση. Η καταβολή των φόρων σε μία χρονιά με κακή σοδειά γινόταν δυσβάσταχτη. Από την ανάλυση των δεδομένων αυτού του καταστίχου προκύπτει ότι ο φορολογικός μηχανισμός της οθωμανικής διοίκησης επέτρεπε στους παραγωγούς να έχουν στη διάθεσή τους ορισμένα μικρά πλεονάσματα (γύρω στο 20 με 25%). Αλλού τα πλεονάσματα ήταν μικρότερα ή μεγαλύτερα. Αυτό εξαρτιόταν από την απόδοση των γαιών (κατά μέσο όρο ήταν 1 (σπόρος) προς 5 (παραγωγή) και στις εύφορες γαίες 1:10), από τις **συμφωνίες καλλιέργειας της γης** (μισιακάρικο, τριτάρικο κ. ά) και από άλλους παράγοντες. Στο μισιακάρικο, μετά την αφαίρεση του φόρου, το προϊόν που απόμεινε μοιραζόταν στα δύο. Ο ιδιοκτήτης παρείχε τον σπόρο, ενώ ο καλλιεργητής επιβαρυνόταν με τα έξοδα παραγωγής. Στο τριτάρικο, μετά την αφαίρεση του φόρου, ο καλλιεργητής έπαιρνε τα 2/3 του καρπού, αλλά το σπόρο τον παρείχε ο ίδιος και ο ιδιοκτήτης ήταν απαλλαγμένος από κάθε έξοδο. Το όριο της παραγωγής, πάνω από το οποίο ήταν δυνατά τα καθαρά πλεονάσματα δεν εξαρτιόταν μόνο από τους φόρους και τα συστήματα καλλιέργειας της γης, αλλά και από τις διοχετεύσεις της συγκομιδής στο εξωτερικό ή στο εσωτερικό εμπόριο.

Γ. Το εξωτερικό εμπόριο μέσα στο πλαίσιο της διεθνούς συγκυρίας

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία δημιουργήθηκε και επεκτάθηκε σε μία εποχή κατά την οποία στο θαλάσσιο εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου κυριαρχούσαν δύο ιταλικές πόλεις-κράτη, η **Βενετία** και η **Γένουα**, με πολλές κτήσεις σ' αυτό το χώρο -ιδίως η πρώτη- και μακρά ναυτική παράδοση, οι οποίες είχαν εμπορικές σχέσεις με το Levante (Ανατολή) από την εποχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η Γένουα εξουδετερώθηκε από τους Οθωμανούς σχετικά γρήγορα. Αντίθετα οι συγκρούσεις ανάμεσα στο κράτος του σουλτάνου και στη Γαληνοτάτη για τον στρατιωτικό και πολιτικό και οικονομικό έλεγχο της Ανατολικής Μεσογείου κράτησαν τρεις περίπου αιώνες (ως τα τέλη του 17ου). Όμως, παρά τους επτά μεταξύ τους πολέμους, οι Οθωμανοί διατηρούσαν με τη Βενετία τις στενότερες σχέσεις από όλα τα υπόλοιπα κράτη της Χριστιανοσύνης. Οι πλούσιοι υπήκοοι του σουλτάνου συνέχιζαν να αγοράζουν βενετσιάνικα

υφάσματα και γυαλικά μέχρι και αργά τον 17ο αι. και οι υπήκοοι της Βενετίας αγόραζαν από τη Συρία ή την Κύπρο βαμβάκι για να το πουλήσουν στις βιομηχανίες της κεντρικής Ευρώπης.

Η **Ραγούζα** (Ντουμπρόβνικ), που αναγνώρισε την οθωμανική επικυριαρχία, έγινε τον 15ο-16ο αι. μεγάλης σημασίας διαμετακομιστικό λιμάνι για το εμπόριο μεταξύ Ανατολής - Δύσης. Στη διάρκεια του 16ου αι. οι ιταλικές πόλεις **Αγκώνα** και **Λιβόρνο** αναγκάστηκαν να παραχωρήσουν ειδικά προνόμια στους Οθωμανούς και γενικά στους Λεβαντίνους εμπόρους προκειμένου να αναπτύξουν το εμπόριό τους και να καλύψουν τις τεράστιες ανάγκες τους σε σιτηρά. Τότε εγκαθίστανται σ' αυτές και λίγο αργότερα στην Τεργέστη Έλληνες και άλλοι Βαλκάνιοι έμποροι και αρχίζει η χρυσή εποχή του «Ορθόδοξου Βαλκανίου κατακτητή εμπόρου», για να θυμηθούμε την πετυχημένη έκφραση του Σέρβου ιστορικού Traian Stoianovic. Σταδιακά οι Ενετοί απώλεσαν το μονοπώλιο της μεταφοράς μπαχαρικών και άλλων εμπορευμάτων από τα λιμάνια της Εγγύς Ανατολής στη Δύση και το εμπόριο της Ανατολικής Μεσογείου πέρασε στον έλεγχο των Γάλλων ή πλοίων με γαλλική προστασία.

Ως τα τέλη περίπου του 15ου αι. κέντρο του θαλάσσιου εμπορίου ήταν η **Μεσόγειος**. Η ανακάλυψη της Αμερικής (1492) και της θαλάσσιας οδού προς την Ινδία διαμέσου του ακρωτηρίου της Καλής Ελπίδας (1498) είχε κοσμοϊστορικές συνέπειες για το παγκόσμιο εμπόριο. Το κέντρο του μετακινείται τώρα σταδιακά προς τον Ατλαντικό και τον Ινδικό ωκεανό, αν και ουσιαστικά η μεσογειακή λεκάνη δεν θα χάσει ποτέ τη σημαντική της θέση στο **διεθνές εμπόριο**. Από τους νέους δρόμους που ανοίγονται εισρρέουν στην Ευρώπη, μαζί με το χρυσάφι της Αμερικής, νέα αποικιακά προϊόντα (καφές, ζάχαρη, καπνός κ. ά.) τα οποία εισάγονται και στην Οθωμ. Αυτοκρατορία με πορτογαλικά, ισπανικά, γαλλικά, αγγλικά ή ολλανδικά πλοία. Έτσι, αρχίζει η εποχή του καπιταλισμού με κινητήριο μοχλό το θαλάσσιο εμπόριο (βλ. τις μελέτες του Fr. Braudel κ. ά.). Η «ανακάλυψη» όμως των θαλάσσιων αυτών δρόμων δεν πρέπει να μας κάνει να ξεχνάμε και να υποτιμούμε τη σημασία των στεριανών (συνήθως πιο σίγουρων) δρόμων της κεντρικής Ευρώπης, των Βαλκανίων και της Μ. Ασίας που τους διασχίζουν μεγάλα από καμήλες, μουλάρια και άλογα караβάνια μεταφέροντας εμπορεύματα σε κάθε γωνιά της Οθωμ. Αυτοκρατορίας και της κεντρικής Ευρώπης: από τη Βιέννη ή από την Προύσα στην Κων/πολη και αντίστροφα, από τη Ραγούζα στη Σόφια, από τα Γιάννενα στο Βουκουρέστι και τη Βιέννη κ. ά.

Τα κράτη της Δύσης βρήκαν στην Ανατολή όχι μόνο έναν καλό πελάτη, δηλαδή έναν καταναλωτή των προϊόντων τους, αλλά και μία πηγή πρώτων υλών. Γι' αυτό και ενωρίς προσπάθησαν να δημιουργήσουν καλές σχέσεις με την Υψηλή Πύλη και να αποσπάσουν απ' αυτήν διάφορες διευκολύνσεις για την απρόσκοπτη διεξαγωγή του εμπορίου τους με απώτερο στόχο την οικονομική διείσδυση σ' αυτή. Αν και κάποιες εμπορικές συμφωνίες υπογράφηκαν ανάμεσα στο κράτος του σουλτάνου και στις ιταλικές πόλεις Γένουα και Βενετία το β' μισό του 14ου αι, η πραγματική έναρξη της εμπορικής-οικονομικής διείσδυσης των Δυτικών στην Οθωμανική Αυτοκρατορία χρονολογείται από τον 16ο αιώνα με τις **διομολογήσεις (capitulations)**, που υπέγραψε το **1536** ο βασιλιάς της Γαλλίας Φραγκίσκος Α' με τον σουλτάνο Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή (οι οποίες ανανεώθηκαν και επεκτάθηκαν το 1569) για ν' ακολουθήσουν το 1580 οι Άγγλοι και το 1612 οι Ολλανδοί. Βέβαια, λόγω των θρησκευτικών πολέμων στη δυτική Ευρώπη, το εμπόριο της Γαλλίας με την Οθωμ. Αυτοκρατορία δε γνώρισε πολύ μεγάλη ανάπτυξη τον 17ο αι. Οι Άγγλοι, που είχαν αρχίσει να εμφανίζονται δειλά στη Μεσόγειο τον 15ο αι., ίδρυσαν στα τέλη του 16ου την «Εταιρεία του Λεβάντε» (Levant Company) με στόχο την οργάνωση του εμπορίου τους στην Ανατολή. Κατά

την Fagoḡhī, σε όλη τη διάρκεια του 17ου αι. οι Άγγλοι έμποροι αποτελούν την πιο ορατή ευρωπαϊκή παρουσία στην Οθωμ. Αυτοκρατορία. Οι **διομολογήσεις** είχαν τη μορφή διμερών εμπορικών συμφωνιών δυτικοευρωπαϊκών χωρών με την Υψηλή Πύλη, η οποία παραχωρεί σ' αυτές εμπορικά προνόμια με αντάλλαγμα τη φιλία τους. Με βάση αυτές τις συμφωνίες, οι δυτικές χώρες εγκαθιστούν στα λιμάνια (σκάλες) της Αυτοκρατορίας προξένους για την οργάνωση του εισαγωγικού και εξαγωγικού τους εμπορίου.

Στην πραγματικότητα οι διομολογήσεις ήταν μονομερείς πράξεις σε βάρος της Οθωμ. Αυτοκρατορίας. Διάφορες συγκυρίες παρά η δύναμή της απέτρεψαν την αποικιοποίηση της οικονομίας της. Φαινομενικά το κράτος του σουλτάνου διατήρησε την οικονομική του ανεξαρτησία· στην πράξη δεν απέφυγε την υποταγή στις ευρωπαϊκές δυνάμεις, κάτι που φάνηκε ιδίως τον 18ο και τον 19ο αι. Από την άλλη, ο μεγάλος αριθμός των διομολογήσεων δηλώνει και τον οξύ ανταγωνισμό μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών για την κατοχή της πιο πλεονεκτικής εμπορικής θέσης στην Οθωμ. Αυτοκρατορία και τον γεωπολιτικό έλεγχο της. Κατά τον Ιναλτζίκ, από τις διομολογήσεις κέρδιζαν και οι Οθωμανοί αφού προμηθεύονταν σπάνια και στρατηγικής σημασίας αγαθά (κασσίτερο, μπαρούτι, χημικά προϊόντα κλπ) από την Ευρώπη και εισέπρατταν μεγάλα ποσά από τους τελωνειακούς φόρους, που αποτελούσαν αξιόλογο ποσοστό του κρατικού προϋπολογισμού.

Οι **πρόξενοι** επέβλεπαν τις δραστηριότητες των εμπόρων στην περιοχή δικαιοδοσίας τους, κατέγραφαν τα εισαγόμενα και εξαγόμενα αγαθά και έλυναν τις διαφορές μεταξύ των μελών των εγκατεστημένων σε μία πόλη ομογενών τους (του «έθνους») τους, που είναι γνωστοί με το όρο *Λεβαντίνοι*. Οι ευρωπαίοι έμποροι, εκτός από τους τελωνειακούς φόρους (5% και αργότερα 3% επί της αξίας των εμπορευμάτων), έπρεπε να υπολογίζουν και τις, κατά καιρούς, απαγορεύσεις εξαγωγής βασικών προϊόντων (κυρίως σιταριού) από την Οθωμ. Αυτοκρατορία, που ήταν απαραίτητα για τον κανονικό ανεφοδιασμό της Κων/πολης και τη διατροφή του στρατού. Σε καιρό σιτοδείας και λιμού ειδικοί Οθωμανοί αξιωματούχοι προσέφευγαν σε αναγκαστικές αγορές στις σιτοπαραγωγικές περιοχές ή στα κέντρα διοχέτευσης της παραγωγής. Όπως παρατηρεί ο Γιόβαννι Μογο, βαΐλος (πρεσβευτής) της Βενετίας στην Κων/πολη το 1587-1590, οι αγορές σε καθορισμένες τιμές θεωρούνταν μία από τις βασικές αιτίες πτώσης της παραγωγής σιταριού στην Οθωμ. Αυτοκρατορία γιατί οι χωρικοί δεν είχαν κίνητρα να παράγουν με χαμηλές τιμές περισσότερα από όσα χρειαζόνταν για την επιβίωσή τους. Πάντως η οθωμανική εξουσία έδινε μεγάλη σημασία στο «λογικό» καθορισμό της τιμής των δημητριακών ώστε να αποφευχθούν αντιδράσεις του λαού.

Η απουσία αυτούς τους διόμισι περίπου αιώνες συστηματικών προξενικών εκθέσεων και κυρίως αριθμητικών στοιχείων, που προσφέρονται για ποσοτικές αναλύσεις, και τα οποία θα μας έδιναν πιο ασφαλείς πληροφορίες για την κίνηση των καραβιών, τον όγκο και την αξία των εμπορικών συναλλαγών των ευρωπαϊκών χωρών στην Οθωμ. Αυτοκρατορία κλπ., μας αναγκάζει να προσφύγουμε σε λιγότερο χρήσιμες και κατάλληλες για τέτοιου είδους ζητήματα πληροφορίες άλλων, δευτερογενών, πηγών (ξένους ταξιδιώτες κ. ά.). Όλες οι πηγές μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι Έλληνες επωφελήθηκαν από το εμπόριο ανάμεσα στη Δύση και την τουρκική επικράτεια, καθώς η Ελλάδα βρίσκεται στο σταυροδρόμι Ανατολής-Δύσης. Οι διαθέσιμες πληροφορίες συγκλίνουν, επίσης, στο ότι κυριότερα λιμάνια της Οθ. Αυτοκρατορίας (με βάση τον αριθμό των πλοίων που αγκυροβολούσαν σ' αυτά και την αξία των διακινούμενων εμπορευμάτων) ήταν αυτά της Κωνσταντινούπολης, της Αλεξάνδρειας, του Χαλεπιού, της Σμύρνης και της Θεσσαλονίκης. Στον ελλαδικό χώρο, εκτός από τη

Θεσσαλονίκη, ορισμένες άλλες πόλεις με εμπορική παράδοση από τα βυζαντινά χρόνια (Σέρρες, Χαλκίδα, Γιάννενα, Μυστράς κ. ά.), αφού ξεπέρασαν το σοκ της κατάκτησης, αρχίζουν, χάρη στην ενίσχυση του πληθυσμού τους και στην *paix ottomanica*, να παίζουν, πάλι, σημαντικό ρόλο στο τοπικό και στο υπερτοπικό εμπόριο.

Από τις ηπειρωτικές περιοχές της Ελλάδας εκείνη που ευνοήθηκε στον τομέα του εμπορίου, χάρη στην επίκαιρη γεωγραφική της θέση στον θαλάσσιο δρόμο από τη Δύση προς την ανατολική Μεσόγειο, είναι σίγουρα η **Πελοπόννησος** με πολλά και ασφαλή λιμάνια (Μεθώνη, Κορώνη, Ναύπλιο, Πάτρα κ. ά.). Η Μεθώνη γνώρισε μεγάλη εμπορική ανάπτυξη την περίοδο της α΄ Βενετοκρατίας (1206-1500), λόγω της νευραλγικής της θέσης ως απαραίτητος σταθμός των πλοίων που ταξίδευαν στην Ανατολή μεταφέροντας εμπορεύματα, αλλά και προσκυνητές στους Αγίους Τόπους. Αξιόλογο εμπορικό κέντρο ήταν και η Κορώνη (με ελληνικό, τουρκικό και εβραϊκό πληθυσμό) από την οποία εξαγόταν λάδι, μετάξι, κερί και μαλλιά. Σημαντική εμπορική κίνηση είχε και το λιμάνι της Πάτρας, από το οποίο εξαγόταν μετάξι, μαλλιά, βελανίδια (για τα βυρσοδεψεία της Ιταλίας), τυρί, δέρματα και κορινθιακή σταφίδα. Μεγάλη εμπορική κίνηση είχε και ο Μυστράς, όπου κατοικούσαν περί τα τέλη του 16ου αι. 200 εβραϊκές οικογένειες στα χέρια των οποίων βρισκόταν το εμπόριο -όπως και στο Ναύπλιο, στην Κόρινθο και στη Μεθώνη). Το μετάξι αποτελούσε στις αρχές του 16ου αι. βασικό εξαγωγίμο πελοποννησιακό προϊόν στην αγορά της τότε ακμάζουσας εμπορικά Βενετίας, που χρησιμοποιούταν για την ύφανση τόσο πολυτελών, όσο και φτηνών υφασμάτων). Ο Άγγλος περιηγητής Bernard Randolph, που επισκέφθηκε το Μοριά στα 1675, αναφέρει ότι εξαγόταν λάδι, κερί, μέλι, σαπούνι, δέρματα, βούτυρο, ρετσίνι, σταφίδα, σύκα, κρασί, σιτάρι, κριθάρι, ξερά βελανίδια, και πρινοκόκκι (που έδινε ωραία κόκκινη βαφή). Οι Πελοποννήσιοι επιδίδονταν με επιτυχία στο εμπόριο. Ορεινές περιοχές ή κεφαλοχώρια της Πελοποννήσου, χωρίς μεγάλη γεωργική παραγωγή ή μεγάλες αγορές, είχαν δημιουργήσει εμπορικές παροικίες εκτός Πελοποννήσου. Πολλοί περιοδεύοντες ηπειρώτες έμποροι φθάνουν στο Μοριά και αρκετοί εγκαθίστανται μόνιμα στην Πάτρα. Οι γιαννιώτες έμποροι κατέχουν τον 17ο αι. σημαντικό μερίδιο στο εμπόριο Βενετίας- Ανατολής. Η οικονομική ισχύς των γιαννιωτών εμπόρων αποτυπώνεται ευδιάκριτα και στον πρωταγωνιστικό ρόλο που διαδραματίζουν στην ελληνική κοινότητα της Βενετίας ήδη από τα μέσα του 17ου αι.

Στη **Στερεά Ελλάδα** αξιόλογη εμπορική κίνηση παρουσιάζει η Αθήνα, της οποίας ο πληθυσμός (ελληνικός και τουρκικός) παρουσίασε σταθερή αύξηση: 12.600 περ. κατοίκοι το 1520-1530 και 17.600 περ. το 1571-1580. Ήταν το εμπορικό κέντρο της ενδοχώρας της, της οποίας οι κάτοικοι ήταν Έλληνες και Αλβανοί. Στο μικρό λιμάνι του Πειραιά κατέπλεαν στα μέσα του 17ου αι. γαλλικά και βενετικά, κυρίως, πλοία. Οι Γάλλοι ίδρυσαν εδώ νωρίς προξενείο με αρμοδιότητα και σε πελοποννησιακά λιμάνια. Τα γαλλικά πλοία εξήγαγαν μαλλιά, τυρί, λάδι, δέρματα, κερί και μέλι και εισήγαγαν γαλλικά υφάσματα, καφέ, ρύζι και άλλα προϊόντα, ενώ Βενετοί και Αθηναίοι έμποροι εξήγαγαν βελανίδια (σε μεγάλες ποσότητες), τυρί, μετάξι, πρινοκόκκι και κερί και έφερναν από τη Βενετία υφάσματα, πολύτιμες πέτρες, μεταξωτά υφάσματα κ. ά. Η οικονομική ακμή της πόλης φαινόταν και στο ωραίο ντύσιμο ανδρών και γυναικών και στα όμορφα μονόρωφα ή διόρωφα σπίτια. Μία «αστική τάξη» είχε αρχίσει να σχηματίζεται σ' αυτή την πόλη. Στην κεντρική Στερεά αξιόλογη εμπορική κίνηση είχε η Λεβαδειά με κτηνοτροφικά κυρίως προϊόντα (δέρματα και κρέατα) και στη δυτική Στερεά η Ναύπακτος, από όπου εξαγόταν μαλλιά, τυρί, δέρματα, κερί και καπνός.

Στη **Θεσσαλία** τα μεγαλύτερα εμπορικά κέντρα ήταν δύο: τα Τρίκαλα (με σημαντικό τουρκικό πληθυσμό, στρατιωτικό και εμπορικό κέντρο της Δυτ. Θεσσαλίας) και ο λιγότερο ανεπτυγμένος Βόλος. Η Λάρισα ήταν καθαρά τουρκόπολη. Στις πεδιάδες της Θεσσαλίας, όπως και σ' αυτές της Μακεδονίας και της Θράκης, παραγόταν πολύ σιτάρι. Ένα μεγάλο μέρος του προοριζόταν για την Κων/πολη και ένα άλλο κατέληγε στις αγορές της Δύσης. Από το Βόλο, τη Θεσσαλονίκη, την Αυλώνα και την Πρέβεζα το σιτάρι της Θεσσαλίας εξαγόταν στη Δύση, με άδεια του σουλτάνου. Παράλληλα, με τη μαύρη αγορά διακινούταν ασταμάτητα προς τη Δύση το τουρκικό σιτάρι, ακόμη και σε περιόδους απαγόρευσης.

Στην **Ήπειρο** αξιόλογο εμπορικό κέντρο, ήδη από τα τέλη του 16ου αι., ήταν τα Ιωάννινα· ωραία πόλη με 10.000 περ. σπίτια. Οι Έλληνες (ως την εξέγερση του Διονυσίου, το 1611) και οι Εβραίοι κατοικούσαν μέσα στο κάστρο. Πολλοί Γιαννιώτες εμπορεύονταν στη Βενετία. Λόγω της οικονομικής και πνευματικής τους ανάπτυξης τα Γιάννενα ήταν την εποχή εκείνη το μεγαλύτερο πολιτιστικό κέντρο του βορειοδυτικού ελληνισμού. Τα Ιωάννινα συνδέονταν με τα άλλα δευτερεύοντα εμπορικά ηπειρωτικά κέντρα: τα Ζαγοροχώρια, τη Μοσχόπολη (η οποία από τα μέσα του 17ου αι. ήταν σημαντικό κέντρο βιοτεχνίας μάλλινων υφασμάτων και ειδών χαλκούργιας και χρυσοχοΐας), την Άρτα (6-7 χιλ. κάτοικοι το 1675) με εμπόριο καπνού, γουναρικών και αυγοτάραχου, την Αυλώνα κ. ά.

Στη **Μακεδονία** πολλά ήταν, από τα βυζαντινά χρόνια, τα κέντρα παραγωγής γεωργοκτηνοτροφικών προϊόντων και ειδών βιοτεχνίας. Στη δυτική Μακεδονία η Καστοριά (με παστά ψάρια και καπνό), το Μοναστήρι, η Βέροια με τα 600 καταστήματα, όπου έμποροι αγόραζαν τα ονομαστά της μπουρνούζια και τα μεταξωτά σεντόνια, η Έδεσσα (με πολλά βυρσοδεψεία) και τα Γιαννιτσή. Το μεγαλύτερο όμως εμπορικό κέντρο της Μακεδονίας ήταν η Θεσσαλονίκη που παρουσίασε μεγάλη ανάπτυξη χάρη κυρίως στο εμπόριο των σιτηρών και στην εγκατάσταση (τέλη του 15ου και αρχές του 16ου αι.) Εβραίων που διώχτηκαν από την Ισπανία και την Προβηγκία (*Σεβαραδες*) ή άλλων που ήρθαν από τη Γερμανία και την Ουγγαρία (*Εσκενάζι*). Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης ήταν ικανότατοι έμποροι, φημισμένοι ταπητουργοί, κατασκευαστές πράσινης και γαλάζιας τσόχας για την ένδυση των γενίτσαρων και ονομαστοί *σαράφηδες* (ράφτες). Στην πόλη αυτή εγκαταστάθηκαν και πολλοί Έλληνες από τα Άγραφα αναζητώντας καλύτερες συνθήκες ζωής. Έτσι, η Θεσσαλονίκη απέβη, με το πέρασμα του χρόνου, σπουδαίο λιμάνι εισαγωγικού και εξαγωγικού εμπορίου, στο οποίο κατέπλεαν κάθε τύπου (λατινάδικα, γαλιότες, τραμπάκολα, πίκκοι, μπριγκαντίνια) τουρκικά, ελληνικά, γαλλικά, αγγλικά, ολλανδικά, ενετικά κ. ά. πλοία. Σημαντικό οικονομικό κέντρο ήταν και τα Σιδηροκάυσια της Χαλκιδικής με τα περίφημα μεταλλεία τους, που γνώρισαν μεγάλη ακμή από το 1530 ως το 1580 και στα οποία συνέρρεαν τεχνίτες και εργάτες από όλα τα Βαλκάνια· ακόμη και από τη Γερμανία. Στην ανατολική Μακεδονία σημαντικά εμπορικά κέντρα ήταν οι Σέρρες (φημισμένη για τα μπουρνούζια και το ρύζι της περιοχής) και η Καβάλα (κτισμένη στη θέση της βυζαντινής Χρυσούπολης).

Η **Θράκη** αρχίζει να παρουσιάζει την περίοδο αυτή κάποια εμπορική κίνηση ιδίως στα παραλιακά κέντρα (Ηράκλεια, Ραιδεστό, Καλλίπολη κ. ά.) όπου έφθαναν εμπορεύματα από την ενδοχώρα της και από τη Βουλγαρία. Στο εσωτερικό της σημαντικό εμπορικό κέντρο ήταν η Αδριανούπολη, με πολλά καταστήματα όπου γινόταν εμπόριο δερμάτων κ. ά.

Η **Κωνσταντινούπολη** με τη ραγδαία αύξηση του πληθυσμού της (από τις 80.000 περ. κατοίκους το 1478 έφθασε στα τέλη του 16ου αι. στις 700.000), χάρη στην εποικιστική πολιτική των σουλτάνων, στη μετακίνηση τεχνιτών, εμπόρων και εργατών. και στην

εγκατάσταση πολλών Εβραίων, γνώρισε την περίοδο αυτή, ιδίως στα χρόνια της βασιλείας του Σουλεϊμάν Α' (1520-1566), ημέρες μεγάλης ευημερίας. Ο πολυεθνικός πληθυσμός της είχε ανάγκη από μεγάλες ποσότητες τροφίμων, ιδίως σιταριού. (Ενδεικτικά, το 1672-73 καταναλώνονταν 300-500 τόνοι σιτάρι την ημέρα, 7.000.000 πρόβατα και αρνιά το χρόνο κλπ). Ήταν το οικονομικό - εμπορικό κέντρο της Αυτοκρατορίας. Στις αγορές της έβρισκε κανείς τα πιο σπάνια προϊόντα. Ξεχωριστή θέση στο εμπόριο της κατείχαν οι Έλληνες, που κατοικούσαν σε συγκεκριμένες συνοικίες (αρκετοί είχαν έρθει από τα Άγραφα και εργάζονταν ως τεχνίτες μετάλλου και κοσμηματοπώλες), οι Εβραίοι και οι Αρμένιοι. Από το λιμάνι του Γαλατά ή από χερσαίους δρόμους εισάγονταν και εξάγονταν από και προς τη Δύση υφάσματα, βαμβάκι, μετάξι, γούνες, σιτάρι, καφές, ζάχαρη, είδη αργυροχρυσοχοΐας κλπ. Στο Σκουτάρι (στην ασιατική πλευρά της) έφθαναν τα караβάνια από την Ανατολή μεταφέροντας προϊόντα που ήταν περιζήτητα στη Δύση (μπαχαρικά κ. ά.).

Στη **Μ. Ασία** σπουδαίο εμπορικό κέντρο ήταν η Σμύρνη, όπου κατέληγαν πολλοί θαλάσσιοι δρόμοι και ένας μεγάλος χερσαίος από τα βόρεια της Ασίας και την Περσία. Στο εμπόριο της Σμύρνης πρωτοστατούσαν, ως τα τέλη περίπου του 18ου αι., οι Γάλλοι. Τους συναγωνίζονταν οι Άγγλοι και οι Ολλανδοί, εγκατεστημένοι κοντά στην παραλία, εκεί που κατέληγαν οι δρόμοι των караβανιών. Εκεί υπήρχαν πολλά καταστήματα και εργαστήρια με ράφτες, ταπητουργούς, οπλοποιούς, χρυσοκεντητές, κοσμηματοπώλες κλπ.

Στα **νησιά του Αιγαίου** [δεν εξετάζουμε εδώ τη βενετοκρατούμενη ως το 1669 Κρήτη] παρατηρείται, ιδίως τον 17ο αι, αξιόλογη εμπορική κίνηση. Οι νησιώτες επωφελήθηκαν από την αυξανόμενη εμπορική επικοινωνία Ανατολής - Δύσης. Εκείνοι που διακρίθηκαν στο εμπόριο του Αιγαίου ήταν οι Χιώτες έμποροι, πολλοί από τους οποίους θα εγκατασταθούν από τα μέσα του 16ου αι. στην Κων/πολη. Το κύριο προϊόν του νησιού, που εξαγόταν ως τη Γερμανία, ήταν η ονομαστή μαστίχα της. Εξάγονταν, επίσης, βαμβάκι, ακατέργαστο μετάξι, υφάσματα δέρματα (κατεργασμένα ή ακατέργαστα), κερί κ. ά. Ως την κατάληψή του νησιού από τους Τούρκους (1566) ήταν το κυριότερο διαμετακομιστικό κέντρο του αγγλικού εμπορίου στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σημαντική εμπορική κίνηση είχαν και οι βενετοκρατούμενες ως το 1537-38 **Κυκλάδες**. Ονομαστή για τα κρασιά και τα υφάσματα που έστελνε σε Χίο, Σμύρνη και Αλεξάνδρεια ήταν η Σαντορίνη. Από τη Μύκονο εξαγόταν εξαιρετικό κρασί και από το ευρύχωρο λιμάνι της Μήλου αλάτι, κρασί, θειάφι κ. ά. Στις Κυκλάδες έφθαναν από τη Βενετία επίχρυσοι καθρέπτες και καλοδουλεμένα έπιπλα, που εθεωρούντο όχι μόνο μέσο επίδειξης του πλούτου των κατόχων τους, αλλά και μία μορφή επένδυσης. Εκείνοι που ενδιαφέρονταν ιδιαίτερα για τη διάθεση των προϊόντων τους στις Κυκλάδες ήταν οι Φράγκοι ή οι εξελληνισμένοι φεουδάρχες που αποτελούσαν μία κλειστή κάστα. Δίπλα σ' αυτούς άρχιζαν να πλουτίζουν σιγά σιγά, με τη σκληρή εργασία τους, και πολλοί φτωχοί ναυτικοί. Όμως η ενδημική πειρατεία (αληθινή μάλιστα για τους νησιώτες), ήταν ανασταλτικός παράγοντας της εμπορικής ανάπτυξης των νησιών. Το εξαγωγικό εμπόριο των νησιών του Αιγαίου -αν εξαιρέσουμε τη Χίο- δεν ήταν μεγάλο. Γι' αυτό τα εμπορικά κράτη της εποχής δεν εγκατέστησαν εκεί προξένους αυτή την περίοδο. Στο βόρειο Αιγαίο ξεχωρίζουν για την παραγωγή και την εξαγωγή γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων η εύφορη Λέσβος (με τα καλύτερα κρασιά του Αιγαίου) και η Λήμνος (η οποία παρήγε και εξήγε όσπρια, κρασιά, κρέατα, τυρί και μαλλιά). Από την **Κύπρο** εξάγονταν κυρίως πρώτες ύλες (μετάξι, βαμβάκι, λινάρι, μαλλιά) και γεωργικά προϊόντα (κρασί, λάδι κ. ά.) και εισάγονταν βαφικές ύλες, υφάσματα, καφές, ζάχαρη, μπαχαρικά, γυαλικά κ. ά.

B. Εσωτερικό εμπόριο: εμπορικά κέντρα, διακινούμενα προϊόντα. – Ο ρόλος των πανηγυριών

Ο Σπ. Ασδραχάς σε μελέτη του για την οικονομία του ελλαδικού χώρου την περίοδο της Τουρκοκρατίας κάνει ορισμένες σημαντικές επισημάνσεις για τον τρόπο λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς και για τις εμποροπανηγύρεις που μας βοηθούν να καταλάβουμε πώς διεξαγόταν το εσωτερικό εμπόριο την περίοδο αυτή. Όπως γράφει, η κυκλοφορία και η ανταλλαγή των αγαθών στον ελλαδικό χώρο πραγματοποιείται σε τρεις τύπους αγοράς: στη διαρκή και στην εβδομαδιαία αγορά και στα ετήσια εμπορικά πανηγύρια. «Τα εμπορικά πανηγύρια γίνονται, κατά κανόνα, έξω από τις πόλεις, αλλά πάντοτε σε νευραλγικά κεντρικά σημεία του συστήματος επικοινωνιών ή μέσα στην ακτίνα των πόλεων. Οι διαρκείς αγορές των πόλεων, όπου συγκεντρώνεται η αγροτική παραγωγή για να διοχετευθεί στο εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων ή όπου φτάνουν τα εισαγόμενα είδη και διοχετεύονται με τη σειρά τους στην ενδοχώρα, αποτελούν συγχρόνως τα κέντρα όπου πραγματοποιούνται οι συμφωνίες ανάμεσα στους αγοραστές και στους πωλητές. [...] Η περιοδική αγορά, που κάποτε γίνεται και δύο φορές την εβδομάδα, συγκεντρώνει τους πληθυσμούς των χωριών που βρίσκονται κοντά σ' αυτή και τους επιτρέπει να εμπορευματοποιούν μέρος της παραγωγής τους. [...] Ο κύριος αγωγός του εμπορίου, όπου συγκεντρώνονται τα εισαγόμενα είδη είναι τα εμπορικά πανηγύρια. Από αυτά διοχετεύονται μέσω των πραγματευτάδων στην εσωτερική αγορά. Η χρονική διάταξη των πανηγυριών μέσα στο σύστημα επικοινωνίας διασφαλίζει τη δημιουργία μιας μορφής αλυσιδωτών αγορών, στις οποίες μπορεί να συμμετέχει ο ίδιος έμπορος» («Οικονομία», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', σ. 172).

Στον ελλαδικό χώρο -και ευρύτερα στον βαλκανικό- τα πανηγύρια έχουν έντονη παρουσία στη θρησκευτική και οικονομική ζωή των κατοίκων ήδη από τα βυζαντινά χρόνια. Για παράδειγμα, η φθινοπωρινή εμποροπανήγυρις των Δημητρίων στη Θεσσαλονίκη ήταν διεθνούς εμπορικής σημασίας προσελκυσοντας αγοραστές και πωλητές από το Δούναβη, τη Σκυθία, την Ιταλία, την ιβηρική χερσόνησο και την Προβηγκία. Στα πανηγύρια αυτά και στα παζάρια που γίνονται σε πόλεις ή κωμοπόλεις της ελληνικής χερσονήσου, με την ευκαιρία μιας εκκλησιαστικής εορτής, οι χωρικοί πωλούν μέρος της γεωργικής ή της κτηνοτροφικής παραγωγής τους και αγοράζουν άλλα ή τα ανταλλάσσουν με βιτεχνικά είδη που φθάνουν από το εξωτερικό ή από άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Χριστιανοί, Εβραίοι, Μουσουλμάνοι, γιαννιώτες, στερεολλαδίτες, μακεδόνες κ. ά. έμποροι μετακινούνται διαρκώς από το ένα μεγάλο πανηγύρι στο άλλο.

Συνήθως τα εμπορικά πανηγύρια διαρκούν από 3-4 ημέρες μέχρι 2-3 εβδομάδες: π.χ. στα Φάρσαλα τον 18ο αιώνα διαρκεί 8 ημέρες και στην Πωγωνιανή της Ηπείρου 15. Η μεγαλύτερη συχνότητα των εμποροπανηγύρεων, γενικά στα Βαλκάνια, παρατηρείται ανάμεσα στους μήνες Μάιο και Οκτώβριο, δηλαδή την περίοδο της αγροτικής παραγωγής και της ευκολότερης - ασφαλέστερης μεταφοράς των εμπορευμάτων. Η περιοδικότητα και η συμμετοχή εμπόρων που έρχονται από μακρινές αποστάσεις αποτελούν βασικά γνωρίσματα των εμποροπανηγύρεων. Αυτό, βέβαια, δεν αποκλείει τη συμμετοχή των εμπόρων της ενδοχώρας. Το πλήθος των συμμετεχόντων, το ύψος των εμπορικών πράξεων και η διάρκεια συνιστούν κύρια κριτήρια εμβέλειας των εμποροπανηγύρεων, με βάση τα οποία τις διακρίνουμε σε τοπικές, περιφερειακές ή διαπεριφερειακές. Μ' αυτές πραγματοποιούνταν η

διανομή των ευρωπαϊκών εμπορευμάτων, η εξαγωγή των ντόπιων προϊόντων και της βιοτεχνικής παραγωγής και ο εφοδιασμός της αγοράς των πόλεων. Επίσης, συνέβαλλαν στην κυκλοφορία του χρήματος, Είναι προφανές λοιπόν ότι σ' αυτές διαπλέκεται εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο. Θα πούμε στη συνέχεια δυο λόγια γις εμποροπανηγύρεις της Ηπείρου και της Πελοποννήσου, υπενθυμίζοντας ότι μεγάλα πανηγύρια γίνονταν, επίσης, στο Μοσχολούρι (κοντά στην Καρδίτσα), στα Φάρσαλα, στις Σέρρες κ. α.

Σύμφωνα με μελέτη του Κ. Καρανάτση (βλ. βιβλιογραφία), εμποροπανηγύρεις στην **Ήπειρο** μαρτυρούνται από τη βυζαντινή περίοδο. Για παράδειγμα, αυτή των Ιωαννίνων «*ἐπί τῇ μνήμῃ τοῦ Ἀρχιστρατήγου τῶν Ἄνω Δυνάμεων*»). Η εμποροπανήγυρη των Ιωαννίνων συναντάται σε πολλές πηγές, πράγμα το οποίο μας επιτρέπει να υποθέσουμε -κατά την ορθή παρατήρηση του ίδιου- τη σημασία της, η οποία οφείλεται στη θέση αυτής της πόλης στο δίκτυο των χερσαίων επικοινωνιών. Ὄντως τα Γιάννενα αποτελούν νευραλγικό σημείο αυτού του δικτύου, κάτι που ευνοεί ιδιαίτερα τη συγκρότηση των πανηγύρεων. Κατά το πέρασμα του από τα Γιάννενα (στα 1670) ο Τούρκος περιηγητής Εβλιγιά Τσελεμπί σημειώνει ότι το πανηγύρι αυτό, στο οποίο συνέρρεαν χιλιάδες άνθρωποι από μακρινές περιοχές, γινόταν στον Κιμπλέ, σε ένα μεγάλο τετράγωνο χάνι, δίπλα στο δρόμο που οδηγούσε στην Άρτα. Οι μαρτυρίες για το εμπορικό πανηγύρι των Ιωαννίνων είναι πιο συχνές και πλουσιότερες τον 19ο αι. Κατά τη δεκαπενθήμερη διάρκειά του οι έμποροι των συντεχνιών υποχρεώνονταν να κλείσουν τα μαγαζιά τους στο παζάρι και στο μπεζεστένι (σκεπαστή αγορά) και να λάβουν μέρος στο πανηγύρι της πεδιάδας. Αν και τούτο ξεπερνά τα χρονικά πλαίσια των μαθημάτων αυτού του εξαμήνου, πρέπει να αναφέρουμε και τα άλλα γνωστά ηπειρωτικά πανηγύρια για τα οποία μας πληροφορούν πηγές του 18ου-19ο αι. Ίσως κάποια από αυτά να γίνονταν και παλαιότερα: την εμποροπανήγυρη της Άρτας, της Κόνιτσας (το Σεπτέμβριο), όπου γινόταν κυρίως εμπόριο ζώων και κτηνοτροφικών προϊόντων, προτού οι Βλάχοι που αποτελούσαν σημαντικό μέρος των κατοίκων της πάρουν το δρόμο για τα χειμαδιά, της Σαμαρίνας, μάλλον περιορισμένης εμβέλειας, και της Παραμυθιάς (που ονομαζόταν Λάμποβο).

Στην **Πελοπόννησο** όπου -όπως και στην Ήπειρο- οι αρχές των εμποροπανηγύρεων χάνονται στους βυζαντινούς χρόνους, σίγουρες μαρτυρίες για τις εσωτερικές αγορές και τις εμποροπανηγύρεις της έχουμε τον 17ο αιώνα. Ο Τούρκος ταξιδιώτης Εβλιγιά Τσελεμπί, που ταξίδευσε στο Μοριά το 1668-1671, αναφέρει τη μεγάλη αγορά της Πάτρας, με τα 300 καταστήματα και τα μπεζεστένια της (σκεπαστές αγορές), τη μεγάλη εβδομαδιαία αγορά στη Ζούρτσα, κωμόπολη της δυτικής Πελοποννήσου, όπου συναθροίζονταν 5 με 10.000 άτομα, το ετήσιο πανηγύρι του Μυστρά όπου μαζεύονταν έως 40.000 άτομα -αριθμός που φαίνεται υπερβολικός- και τη μεγάλη αγορά του Ναυπλίου. Μεγάλα πανηγύρια της Πελοποννήσου το 17ο αιώνα είναι αυτά που γίνονται στο Μυστρά και στα Καλάβρυτα. Το τελευταίο μάλλον φθίνει αργότερα, εφόσον δεν μιλούν γι' αυτό οι πηγές. Ας σημειωθεί ότι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, εκτός από τα λιμάνια, σημαντικά εμπορικά κέντρα ήταν και τα στεριανά, τα οποία, σε άμεση σύνδεση με τα λιμάνια, σχημάτιζαν ένα δίκτυο αγορών, απ' όπου τα εμπορεύματα διοχετεύονταν σ' όλο τον ελλαδικό χώρο και σε εμπορικά κέντρα των γειτονικών βαλκανικών χωρών. Το σημαντικό της Τρίπολης αποκτά μεγαλύτερη σημασία τον 18ο αιώνα όταν η πόλη αυτή γίνεται έδρα του πασά του Μοριά. Δύο άλλα εμπορικά πανηγύρια συγκροτούνται στη δυτική Πελοπόννησο: στην Αρκαδιά (Κυπαρισσία) και στη Γαστούνη. Τόσο οι τόποι όσο και ο χρόνος διεξαγωγής τους δείχνουν το πώς λειτουργούσαν τα εμπορικά δίκτυα. Τα παραθαλάσσια πανηγύρια της Αρκαδίας και της Γαστούνης γίνονταν το Μάιο και

το Σεπτέμβριο αντίστοιχα, ενώ αυτά της ενδοχώρας στις εξής περιόδους: των Καλαβρύτων τον Αύγουστο, της Τριπολιτσάς στις αρχές Ιουνίου (όπου σύμφωνα με γαλλικές προξενικές εκθέσεις του 18ου αι., κλείνονταν με μία προκαταβολή οι συμφωνίες για την αγορά του μεταξιού) και του Μυστρά το Σεπτέμβριο (στο οποίο ο παραγωγός ή ο έμπορος παρέδιδε το μετάξι στον αγοραστή και γινόταν η εξόφληση).

Ειδική βιβλιογραφία

Αγροτική οικονομία

- Ασδραχάς Σπ., *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην τουρκοκρατία (ιε'-ιστ' αιώνας)*, Αθήνα 1978.
- Ασδραχάς Σπ. κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ιε'-ιθ' αι, τ. Α'*, Αθήνα 2003, οι σελ. 168-189, 240-269, 289-356 (πολύ βασικό βιβλίο γι' αυτά τα ζητήματα).
- Beldiceanu N., *Le timar dans l'Etat ottoman (début XIVe - début XVIe siècle)*, Βισμπάντεν 1980.
- Inalcik H., «The emergence of big farms, çiftliks: State, landlords and tenants», στο Bacqué-Grammont J. L. et Dumont P. (επιμ.), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman*, Παρίσι-Λουβέν 1983, σ. 105-126.
- Inalcik Halil - Quataert Donald, *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, τόμ. Α' 1300-1600, εκδ. Αλεξάνδρεια 2008, αγγλική έκδ. Καίμπριτζ 1994 (Στο κεφ. Γ. Κράτος, γη και χωρικοί γίνεται η καλύτερη από κάθε άλλη μελέτη εξέταση του ζητήματος της γαιοκτησίας στην Οθ. Αυτοκρατορία).
- Mc Gowan B., *Economic life in Ottoman Europe. Taxation, trade and the struggle for land, 1600-1800*, Cambridge University Press and Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Παρίσι 1981.
- Μουταφσίεβα Βέρα, *Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (15ος-16ος αι.)*, μτφρ. Ευαγγελία Μπαλτά, εκδ. Πορεία, Αθήνα 1990 (βασική μελέτη γι' αυτό το ζήτημα).
- Προγουλάκης Γ., «Αγροτική οικονομία», στο *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, Αθήνα χ.χ, σ. 556-589.

Εμπόριο

- Ασδραχάς Σπ. κ. άλ., *Ελληνική οικονομική ιστορία, ό. π., τ. Α'*, οι σελ. 219-247, 424-513 (πολύ βασικό).
- Braudel F., *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Παρίσι 1949.
- Braudel F., *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle*, τ. 1-3, Παρίσι 1979 [μτφρ. τ. 1-2, *Υλικός πολιτισμός, καπιταλισμός και οικονομία. XV-XVIII αιώνες από τον Φ. Δρακονταειδή και την Αικ. Ασδραχά*, έκδ. ΜΙΑΤΕ, Αθήνα 1998]. (κλασικό πλέον βιβλίο).
- Faroqhi Suraiya, *H Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο κόσμος γύρω της*, μτφρ. Γ. Καραχρήστος -Εισαγωγή Ελένη Γκαρά, Αθήνα 2009 (α' αγγλική έκδ. 2005) (το κεφ. Έμποροι και ξένοι, σ. 235-267).
- Hitzel Fr., *Artisans et ommerçants du grand Turc*, éd. Les Belles Lettres, Παρίσι 2007.
- Inalcik H. - Quataert D., *Οικονομική και κοινωνική ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ό. π., τ. Α'* (το κεφ. Εμπόριο, σ. 199-422).
- Καρανάτσης Κ., «Οι ετήσιες περιοδικές αγορές στην Ήπειρο (17ος-18ος αι.), Συμβολή στη μελέτη της εμποροπανηγύρης», *Τα Ιστορικά*, τόμ 11/τεύχ. 21 (Δεκ. 1994), σ. 311-338.
- Λεών Γ. Β., «Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)», στο *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία*, έκδ. Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος, Αθήνα 1972, σ. 13-48, 472-487.
- Masson P., *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIIe siècle*, Παρίσι 1897.
- Stoianovich T., «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», στο Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), *Η οικονομική δομή, ό. π.*, σ. 287-345, 482-490.
- Wood A., *A history of the English Levant Company*, Ουόρφορντ 1935.

Μάθημα 10ο

ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ

Το ζήτημα της μετακίνησης πληθυσμών από και προς την ελληνική χερσόνησο ή εντός της ελληνικής χερσονήσου την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας εγγράφεται στο διαχρονικό και διατοπικό φαινόμενο της μετανάστευσης πληθυσμών, δηλαδή της μόνιμης ή προσωρινής, εκούσιας ή ακούσιας, μετακίνησης ανθρώπων από μία περιοχή σε άλλη, μέσα ή έξω από τα όρια μιας χώρας, από τα αγροτικά προς τα αστικά κέντρα και αντίστροφα, από τα πεδινά στα ορεινά εδάφη ή, αντίθετα, από τα βουνά στις πεδιάδες. Πρόκειται για ένα σύνθετο φαινόμενο με διαφορετικές, κάθε φορά, αιτίες: οικονομικές, πολιτικές, θρησκευτικές, κληματολογικές, επιδημίες πανούκλας κλπ.

Οπωσδήποτε οι πόλεμοι των Οθωμανών για την κατάκτηση νέων εδαφών στη Μικρά Ασία και στα Βαλκάνια και οι συνθήκες που επικράτησαν μετά την κατάκτηση συνιστούν βασικές αιτίες αυτών των πληθυσμιακών μετακινήσεων στον ελληνικό, αλλά και στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο κατά την εν λόγω περίοδο. Ελοχέυει όμως για τον ιστορικό ο κίνδυνος της απλουστευτικής, μονόπλευρης και ιδεολογικά φορτισμένης ερμηνείας τους, δηλαδή ο υπερτονισμός της κατάκτησης και, εν συνεχεία, των δυσμενών συνθηκών διαβίωσης των χριστιανικών πληθυσμών ως μοναδικής αιτίας πρόκλησης αυτών των πληθυσμιακών μετακινήσεων, ή καλύτερα της φυγής χριστιανών από τις προγονικές τους εστίες και η υποτίμηση άλλων παραγόντων που ερμηνεύουν αυτές τις μετακινήσεις. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, κατά κανόνα, τα ιστορικά φαινόμενα είναι πιο σύνθετα απ' ό,τι νομίζουμε ή απ' ό,τι φαίνεται με την πρώτη ματιά. Για παράδειγμα στη Μάνη, περιοχή πυκνοκατοικημένη την περίοδο της οθωμανοκρατίας, η οριστική αποχώρηση ενός τμήματος του πληθυσμού της οφειλόταν στην ανάγκη για αποσυμφόρηση του πυκνοκατοικημένου και άγονου αυτού τόπου.

Οι μεταναστεύσεις αυτές ήταν βασική αιτία μείωσης του πληθυσμού ιδίως ορισμένων περιοχών (π. χ. της Μάνης ή της περιοχής των Αγράφων)· όχι όμως και η μόνη. Κοντά σ' αυτή θα πρέπει να παίρνουμε πάντα υπόψη μας τον κλιματολογικό παράγοντα, τις πολλές κατά την εξεταζόμενη περίοδο επιδημίες πανώλης, τις συχνές πολεμικές συρράξεις, που είχαν πολλές άλλες αρνητικές επιπτώσεις και στον άμαχο κυρίως πληθυσμό, κλπ.

Α. Φυγή προς τη Δύση

Εκτός από τη φυγή Ελλήνων λογίων στη Δύση (πριν ή μετά την Άλωση), από τα τέλη του 15ου αι. παρατηρούνται σποραδικές ή μαζικές μετακινήσεις ομάδων πληθυσμού, από τις βενετοκρατούμενες και τις τουρκοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου προς την ιταλική χερσόνησο, προς την Κορσική, προς την κεντρική Ευρώπη κ. α. Το «ρεύμα» αυτό της μετακίνησης, ή καλύτερα της φυγής, Ελλήνων προς τη Δύση, ως τα τέλη περίπου του 17ου αιώνα -γιατί αργότερα οι αιτίες δεν είναι ίδιες και οι συνθήκες της μετανάστευσης αλλάζουν- σχετίζεται άμεσα με τα διάφορα πολιτικο-στρατιωτικά γεγονότα που έλαβαν χώρα την περίοδο αυτή στον ελληνικό χώρο και με τις κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν μετά την οθωμανική κατάκτηση. Αναμφίβολα, η οθωμανική κατάκτηση ανάγκασε ένα μέρος του αστικού ή του αγροτικού πληθυσμού να μεταναστεύσει προς αναζήτηση μιας καλύτερης μοίρας. Υπήρχαν όμως και άλλες ενδογενείς αιτίες. Για παράδειγμα, στη Μάνη (περιοχή στην οποία έγιναν πολλές μεταναστεύσεις ή απόπειρες μετανάστευσης τον 17ο αι.) φαίνεται ότι οι

κάτοικοί της χρησιμοποιούσαν τις οθωμανικές επιδρομές ως πρόσχημα προκειμένου να εξασφαλίσουν την άδεια εγκατάστασης σε εδάφη των χριστιανικών κρατών της Δύσης (Κορσική, Βασίλειο της Νεάπολης κ. α.).

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης και το θάνατο του εθνικού ήρωα των Αλβανών Γεωργίου Καστριώτη ή Σκεντέρμπεη στη διάρκεια του πρώτου βενετοτουρκικού πολέμου (1463-1478) χιλιάδες χριστιανοί από την Αλβανία και την Ήπειρο θα εγκαταλείψουν τις πρπγπνικές εστίες τους και θα εγκατασταθούν στη σχετικά κοντινή **Ιταλία** (στις περιοχές της Καλαβρίας, της Μεσσήνης και του Παλέρμου), ενώ σε χρόνο που είναι δύσκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια ελληνικοί πληθυσμοί εγκαθίστανται και σε άλλα μέρη της Ιταλίας. Αξιόλογο κέντρο των Ελλήνων της νότιας Ιταλίας είναι η Νεάπολη, πρωτεύουσα του βασιλείου των δύο Σικελιών, όπου χτίστηκε το 1518 η ελληνική εκκλησία των αγίων Πέτρου και Παύλου. Από το 1534 και μετά, χάρη την ευνοϊκή στάση του αυτοκράτορα της Γερμανίας Κάρολου Ε' και του βασιλιά της Ισπανίας Φίλιππου Β', δημιουργήθηκαν νέες αποικίες Ελλήνων στις νότιες περιοχές του **Βασιλείου της Νεάπολης**. Περίπου 18.000 Έλληνες μετανάστες κατοικούσαν σε χωριά της **περιοχής του Οτράντο** διατηρώντας την ελληνική γλώσσα και ακολουθώντας, οι περισσότεροι, το ορθόδοξο δόγμα. Ορισμένα γλωσσικά τεκμήρια δείχνουν ότι αυτοί οι μετανάστες εγκαταστάθηκαν στις ίδιες περιοχές όπου είχαν εγκατασταθεί άλλοι Έλληνες κατά τη βυζαντινή περίοδο.

Πολλοί χριστιανοί (Έλληνες ή Αλβανοί) από την Πελοπόννησο κατέφυγαν στη **Σικελία** όπου δημιούργησαν πολλά χωριά. Μόνο στο Παλέρμο υπήρχαν το 1583 έξι ορθόδοξοι ναοί. Οι Ελληνοαλβανοί αυτοί της Πελοποννήσου διατήρησαν επί αιώνες τα ήθη και τα έθιμα, τις παραδόσεις και την προγονική τους πίστη, ζώντας επί αιώνες με την ανάμνηση και τη νοσταλγία του Μοριά. (όπως φαίνεται στα δημοτικά τραγούδια τους). Πολλές προσπάθειες εποικισμού Ελλήνων (ιδίως Μανιατών) στη **Νότια Ιταλία** έγιναν τον 17ο αι., αλλά για διάφορους λόγους οι περισσότερες δεν ετελεσφόρησαν. Πολύ σημαντική είναι η αποδημία 600 - 800 κατοίκων της Μάνης στην **Κορσική** (το 1675) και μία άλλη μεγάλη αποδημία 200 περίπου ατόμων στο Βασίλειο της Νεάπολης.

Σημαντική ελληνική παροικία δημιουργήθηκε στην **Αγκώνα**, σπουδαίο λιμάνι της κεντρικής Ιταλίας στην Αδριατική η οποία, χάρη στις εμπορικές σχέσεις που είχε αναπτύξει με το Βυζάντιο, είχε προσελκύσει και παλαιότερα πολλούς Έλληνες λογίους ή εμπόρους. Τον 16ο αι. θα φθάσουν εδώ πολλοί Έλληνες (κυρίως έμποροι) οι οποίοι θα συσσωματωθούν σε συντεχνιακή αδελφότητα. Έλληνες πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν και στη **Ρώμη** όπου ζούσαν σπουδαίοι λόγιοι και φημισμένοι αντιγραφείς ελληνικών χειρογράφων. Τη δεκαετία του 1570-80 πραγματοποιήθηκε εγκατάσταση Ελλήνων στο **Λιβόρνο**, το κύριο εμπορικό λιμάνι της Τοσκάνης. Η εγκατάσταση αυτή εξυπηρετούσε τους σκοπούς του δουκάτου της Τοσκάνης: καταδίωξη των πειρατών και ανάπτυξη του εμπορίου.

Ιδιαίτερος λόγος πρέπει να γίνει για τη μετανάστευση στη **Βενετία**, το μεγαλύτερο τότε κέντρο συρροής Ελλήνων στη Δύση, όπου έφθασαν όχι μόνο λόγιοι κουβαλώντας πολύτιμα χειρόγραφα, αλλά και άλλοι πρόσφυγες με τις οικογένειές τους: έμποροι, ναυτικοί και στρατιώτες οι οποίοι έμπαιναν στην υπηρεσία της βενετικής Δημοκρατίας. Το προσφυγικό αυτό ρεύμα εντάθηκε μετά την υποταγή της Κύπρου (1571) και της Κρήτης (1669). Το 1573 εγκαινιάστηκε στην πόλη αυτή η ελληνική εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, η οποία λειτουργεί μέχρι σήμερα δίπλα στο ονομαστό Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών. Η Βενετία άσκησε μεγάλη πνευματική και γενικά πολιτιστική επίδραση όχι μόνο

στον βενετοκρατούμενο, αλλά και στον τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό. Εδώ, για παράδειγμα, τυπώθηκαν τα πρώτα βιβλία (γραμματικές κ. ά.) που στέλνονταν στην υπόδουλη Ελλάδα.

Τον 16ο αιώνα επιχειρήθηκαν αλληπάλληλοι εποικισμοί Ελλήνων στην **Ίστρια** (Δαλματία). Το 1540, μετά την κατάληψη από τους Τούρκους του Ναυπλίου και της Μονεμβασίας, 70 ελληνικές οικογένειες από αυτές τις πόλεις κατέφυγαν στην Πόλα όπου οι Βενετοί τους έδωσαν την άδεια να εγκατασταθούν με τους παραχώρησαν εκτάσεις για καλλιέργεια. Όμως, τόσο αυτοί όσο και άλλες 180 οικογένειες Ναυπλιωτών που έφθασαν εκεί το 1558, δεν κατόρθωσαν να στεριώσουν σε τούτα τα μέρη εξαιτίας της εχθρότητας που έδειξαν απέναντί τους οι ντόπιοι· έτσι αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν πάλι αλλού. Άλλοι πρόσφυγες θα φθάσουν εδώ από την Κύπρο μετά την κατάληψη του νησιού από τους Τούρκους. Πολλοί όμως αναγκάστηκαν να ξαναφύγουν για τον ίδιο λόγο.

Τέλος, αρκετοί Έλληνες από τη Ρόδο, την Κύπρο και την Κρήτη κατέφυγαν στη **Μάλτα**, μετά την τουρκική κατάκτηση αυτών των νησιών, όπου έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην άμυνά της κατά την επίθεση των Τούρκων στα 1565. Τα επόμενα χρόνια ο ελληνικός πληθυσμός του νησιού μειώθηκε. Το 1575 ζούσαν στη Μάλτα 74 ελληνικές οικογένειες. Οι περισσότερες μετακινήθηκαν στη Βαλέτα όπου έφτιαξαν δύο ορθόδοκους ναούς.

Β. Μετακινήσεις στο εσωτερικό του ελλαδικού χώρου

Οι μετακινήσεις στο εσωτερικό του ελλαδικού χώρου την περίοδο αυτή είναι, σε μεγάλο βαθμό, άμεσες ή έμμεσες συνέπειες της τουρκικής κατάκτησης. Όπως είπαμε, όμως, δεν θα πρέπει να απολυτοποιούμε αυτόν τον παράγοντα. Πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη μας, κατά περίπτωση, και τις κληματολογικές, τις σχετικές με τις επιδημίες και την ανάγκη εξεύρεσης εργασίας και άλλες **πιθανές αιτίες** αυτών των μετακινήσεων. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που εκτείνεται στη μακρά διάρκεια και συμπίπτει με ένα άλλο εξίσου σημαντικό· με τη συστηματική μεταφορά από την οθωμανική εξουσία ελληνικών πληθυσμών, κυρίως στην Κων/πολη για πύκνωση του πληθυσμού της, καθώς και με τη μεταφορά ή ώθηση για εγκατάσταση στον ελλαδικό χώρο τουρκικών ή τουρκογενών πληθυσμών, με στόχο την εξασφάλιση νέων εύφορων εδαφών ή για την ενίσχυση του μουσουλμανικού πληθυσμού σε νευραλγικά σημεία. Εννοούμε την εγκατάσταση στις πεδιάδες της Θράκης, της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας, πριν ακόμη από την ολοκληρωτική κατάκτηση του ελληνικού χώρου, Τούρκων (βοσκών ή γεωργών Γιουρούκων, Κονιάρηδων κ. ά).

Πριν μιλήσουμε για συγκεκριμένες περιπτώσεις μεταναστεύσεων στο εσωτερικό του ελλαδικού χώρου, κρίνουμε σκόπιμο ν' αναφέρουμε τις μετακινήσεις προς **ερημωμένα** και χωρίς καλλιεργητές **χωριά** (τουρκ. *Μεζρά / mezra 'a*), στο πλαίσιο της εποικιστικής πολιτικής που εφάρμοσε η οθωμανική διοίκηση. Οι Τούρκοι φαίνεται ότι μιμήθηκαν στο σημείο αυτό τους Βυζαντινούς. Αγρότες ή αγροτοκτηνοτρόφοι μεταφέρονταν από τους τιμαριώτες εποχικά, κατά τις καλλιεργητικές περιόδους, σε γειτονικές στα χωριά τους εγκαταλελειμμένες γαίες για να τις καλλιεργήσουν (κυρίως εκεί όπου καλλιεργούνταν σιτηρά). Αντίστοιχη περίπτωση ήταν στο Βυζάντιο τα αγρίδια. Συχνά αυτές οι προσωρινές εγκαταστάσεις γίνονταν μόνιμες. Κατά τον Ιναλτζίκ, η μεταβολή του αριθμού των μεζράδων μπορεί να θεωρηθεί ένδειξη της δημογραφικής και οικονομικής παρακμής ή ανάπτυξης μιας συγκεκριμένης περιοχής.

Ήδη από τις παραμονές της Άλωσης παρατηρούνται **μετακινήσεις** ελληνικών πληθυσμών **προς ασφαλέστερα μέρη**· προπαντός προς την Πελοπόννησο. Αν εξαιρέσουμε τις

λίγες πληροφορίες που έχουμε για τη βαθμιαία εγκατάλειψη της Θεσσαλονίκης και της Κων/πολης, δεν έχουμε στη διάθεσή μας άλλες γραπτές πηγές που να μνημονεύουν τη μετακίνηση Ελλήνων (ιδίως χωρικών) προς ελεύθερα ακόμη ελληνικά εδάφη. Πρόκειται για ένα, εν πολλοίς, άγνωστο ζήτημα. Πολλές μετακινήσεις ελληνικών πληθυσμών έγιναν από τη Μικρά Ασία προς τα Βαλκάνια στη διάρκεια των επεκτατικών τουρκικών επιδρομών στην περιοχή αυτή μετά τον 12ο αι. Στο σημερινό ελλαδικό χώρο παρατηρείται ως τον 17ο αι. φυγή χριστιανών προς διάφορες κατευθύνσεις: προς βενετοκρατούμενες ηπειρωτικές ή νησιωτικές περιοχές (Κρήτη, Μεθώνη, Κορώνη κ. α.), προς τη Δύση (κυρίως προς την ιταλική χερσόνησο, όπως είδαμε παραπάνω), Β.Α προς τη Μολδοβλαχία, την Ιβηρία, τη Γεωργία και αλλού.

Στο εσωτερικό της ελληνικής χερσονήσου παρατηρείται μία **κίνηση προς ασφαλή ορεινά μέρη**. Πολλοί νέοι οικισμοί δημιουργούνται σε ορεινά, απόκεντρα και πιο ασφαλή μέρη της ελληνικής χερσονήσου, ενώ ο πληθυσμός ορισμένων ακμαίων παλαιότερα πεδινών οικισμών βαθμιαία μειώνεται. Προς ασφαλέστερες περιοχές μετακινήθηκαν κυρίως όσοι κατοικούσαν κοντά σε πολυσύχναστους δρόμους, απ' όπου περνούσαν στρατιωτικά αποσπάσματα τα οποία κατέλυαν, αυθαίρετα, σε κοντινά χωριά και διατρέφονταν σε βάρος των κατοίκων τους ή άλλοι για να αποφύγουν τους φοροσυλλέκτες· πράγμα πολύ δύσκολο. Έτσι εξηγείται -πέρα από καθαρά οικονομικούς ή άλλης φύσεως λόγους- το γιατί πολλά χωριά της Μακεδονίας και της Ηπείρου κτίζονται (τον 15ο αιώνα και αργότερα) σε ορεινά μέρη μακριά από τις οδικές αρτηρίες. Έτσι, για παράδειγμα, πύκνωσε ο πληθυσμός στις υπώρειες ή σε οροπέδια ορεινών όγκων του Βερμίου, της Πίνδου, των Πιερίων, του Ολύμπου, του Χελμού, του Πάρνωνα, του Ταΰγετου (στις απότομες πλαγιές του οποίου δημιουργήθηκαν πολλοί οικισμοί μετά την κατάληψη της Πελοποννήσου, το 1460), της Μάνης κ. ά.

Ίσως η «**θεωρία**» αυτή για **μετακίνηση πεδινών πληθυσμών** σε ορεινές περιοχές, λόγω της τουρκικής κατάκτησης, εισηγητής της οποίας στην ελληνική ιστοριογραφία είναι ο Απ. Βακαλόπουλος («La retraite des populations...»), να μην ερμηνεύει ικανοποιητικά ένα πολύ πιο σύνθετο δημογραφικό φαινόμενο και ορισμένες φορές υπολειτουργήθηκε. Στη θεωρία -ερμηνεία αυτή ασκήθηκε κριτική από τον ιστορικό Βασ. Παναγιωτόπουλο [«Η "αποχώρηση" πληθυσμών...»], ο οποίος τη θεωρεί ως ένα εξηγητικό σχήμα βασισμένο σε μια «ρομαντική ιστορική γεωγραφία κεντροευρωπαϊκής κυρίως προελεύσεως». Όμως οι γνωστές από γραπτές πηγές και την προφορική παράδοση περιπτώσεις τέτοιων μετακινήσεων και δημιουργίας νέων ορεινών οικισμών είναι τόσο πολλές που είναι αδύνατο να αρνηθεί κανείς αυτό το γεγονός.

Την ίδια όμως περίοδο παρατηρείται και μία αντίθετη πληθυσμιακή **μετακίνηση** στον ελλαδικό χώρο· αυτή τη φορά **από τους ορεινούς όγκους προς τα πεδινά**. Από τις άγονες και φτωχές περιοχές που δεν μπορούσαν να θρέψουν παρά έναν περιορισμένο αριθμό οικογενειών βοσκών, γεωργών ή βιοτεχνών μετακινούνται πολλοί προς τα κοντινά πεδινά κέντρα ή μακρύτερα προς αναζήτηση εργασίας. Πολλοί (π.χ. συντροφικές κτιστών από την Ήπειρο ή από τα χωριά του Χελμού στην Πελοπόννησο) φεύγουν εποχικά και ξαναγυρίζουν μετά από αρκετούς μήνες στα σπίτια τους.

Άλλοι, πάλι, Έλληνες **μεταναστεύουν μόνιμα**. Οι περιοχές των Αγράφων και του Ασπροποτάμου (Αχελώου) αποτελούσαν σχεδόν μόνιμες εστίες αποδημιών. Πολλοί φτωχοί κάτοικοι αυτών των περιοχών έφευγαν από τα ορεινά χωριά τους και εγκαθίσταντο σε κοντινές ή σε μακρινές πόλεις και κωμοπόλεις: στη Λάρισα, στα Τρίκαλα, στη Θεσσαλονίκη, στην Πάτρα, στη Βοστίτσα (Αίγιο) κ. α. Αγραφιώτες εγκαταστάθηκαν την περίοδο αυτή και μακρύτερα στην Προποντίδα και στη Φιλιππούπολη. Στην Θεσσαλονίκη εγκαταστάθηκαν

πολλοί πρόσφυγες και από την Ήπειρο, τη Μοσχόπολη (μετά την καταστροφή της, το 1769 από στίφη Τουρκαλβανών) και από άλλα μέρη. Πολλοί Αγραφιώτες εγκαταστάθηκαν και βορειότερα στις παραδουνάβιες περιοχές, όπου χάρη στην εργατικότητά τους ευημερούσαν. Αντανάκλαση αυτής της ευμαρείας είναι οι ωραίες εκκλησίες που κτίστηκαν με χρήματά τους στις περιοχές των Αγράφων και του Ασπροποτάμου τον 17ο και 18ο αι.

Από τη νότια Αλβανία και την Ήπειρο φεύγουν φτωχοί άνδρες αναζητώντας εργασία για να συντηρήσουν τις οικογένειές τους. Πολλοί εργάζονταν ως βοσκοί ή στα κτήματα των πλησιόχωρων μπέηδων ή ασχολούνταν με άλλες ευκαιριακές εργασίες ως περιπλανώμενοι εργάτες. Ορισμένοι έφθαναν ως τη Θεσσαλία, ακόμη και ως την Κωνσταντινούπολη. Πολλοί Βορειοηπειρώτες ή Αρβανιτόβλαχοι εγκαταστάθηκαν στην Ανατολική Ρωμηνία [περιοχή που ανήκει σήμερα στη Βουλγαρία]. Σ' αυτούς ο σουλτάνος Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής παραχώρησε διάφορα προνόμια. Ο Γάλλος περιηγητής Pierre Belon πηγαίνοντας στην Κων/πολη, το 1546, συνάντησε τέτοιους εργάτες οι οποίοι, όπως του είπαν, επέστρεφαν στις πατρίδες τους. Ήταν **εποχικοί εργάτες** που δούλευαν ως θεριστές στα κτήματα Τούρκων της Μακεδονίας, της Θράκης και της Μικράς Ασίας. Όπως γράφει, ήταν πολύ φτωχοί, όλοι σχεδόν ξυπόλητοι. Δούλευαν σκληρά και έκαναν αφάνταστες οικονομίες για να μπορέσουν να συγκεντρώσουν λίγα χρήματα για τη συντήρηση των οικογενειών τους. Η εικόνα του φτωχού εργάτη που αποδημεί εποχικά είναι χαρακτηριστική εικόνα αυτών των χρόνων. Πιθανότατα πολλοί από αυτούς ήταν κτίστες που κατάγονταν όχι μόνο από την Αλβανία και την Ήπειρο και από τα λεγόμενα μαστοροχώρια της Δυτικής Μακεδονίας. Μάλιστα ορισμένοι εργάτες, όταν εύρισκαν ευνοϊκές συνθήκες εργασίας και διαμονής, έφερναν στους τόπους εργασίας τους και τις οικογένειές τους. Έτσι η μετακίνησή τους αποκτούσε πλέον μόνιμο χαρακτήρα.

Μια χαρακτηριστική και πολύ ειδική περίπτωση αποτελούν οι **μετακινήσεις των Σαρακατσάνων τσελιγκάδων**, οι οποίοι μετακινούνται το χειμώνα με τα κοπάδια τους από τα βουνά της Ηπείρου προς τις παραθαλάσσιες περιοχές του Ιονίου και του Αιγαίου, προς τα λιβάδια της Μακεδονίας, της Θράκης, της Θεσσαλίας και της Στερεάς Ελλάδας φθάνοντας ακόμη και ως την Εύβοια, την Αττική και την Πελοπόννησο. Τον Μάιο έπαιρναν πάλι τον μακρύ δρόμο της επιστροφής προς τα ορεινά τους λιβάδια.

Γ. Πειρατεία και μετακινήσεις

Η πειρατεία, ενδημικό θα μπορούσαμε να πούμε φαινόμενο στο μεσογειακό χώρο από τα αρχαία χρόνια, παρουσιάζει κατά τους πρώτους ιδίως αιώνες της οθωμανικής κυριαρχίας, μεγάλη έξαρση και αποτελεί αληθινή μάστιγα για τους κατοίκους των νησιών και, γενικά, για τους κατοίκους των παραθαλάσσιων περιοχών. Πειρατές διαφόρων εθνικοτήτων αλώνιζαν στην κυριολεξία το Αιγαίο προκαλώντας υλικές καταστροφές, σφάζοντας ή αιχμαλωτίζοντας κατοίκους τους. Στη διάρκεια των βενετοτουρκικών πολέμων, εκτός από τους πειρατές, δρουν στη Μεσόγειο και πολλοί κουρσάροι, δηλαδή πειρατές στην υπηρεσία των αντιμαχόμενων χωρών της Ευρώπης ή της βόρειας Αφρικής: Χριστιανοί ή Μουσουλμάνοι, Ενετοί, Γάλλοι, Άγγλοι, Ισπανοί, Αλγερινοί, Έλληνες κλπ. Κουρσάροι και πειρατές του Τάγματος του Αγίου Ιωάννη και της Μπαρμπαριάς (όπως ο τρομερός Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα, χάρη στον οποίο ο τουρκικός στόλος απέκτησε συντριπτική υπεροπλία στην Ανατολική Μεσόγειο το πρώτο μισό του 16ου αι.) είναι ο φόβος και ο τρόμος των κατοίκων. Οι συνεχείς πόλεμοι και οι συνακόλουθες αναστατώσεις αυτής της περιόδου πρόσφεραν μοναδική ευκαιρία δράσης και

εύκολου πλουτισμού σε διάφορους τυχοδιώκτες. Παρά τις προσπάθειες του οθωμανικού στόλου να τιθασεύει αυτούς τους ληστοπειρατές, η δράση τους συνεχιζόταν επί αιώνες αμείωτη. Εκείνες από τις **συνέπειες** της πειρατείας που μας ενδιαφέρουν περισσότερο στη συνάφεια αυτού του μαθήματος είναι οι **δημογραφικές** για τις οποίες έχει γίνει πολύς λόγος στο παρελθόν και για τις οποίες έχουν διατυπωθεί διάφορες θέσεις· ενίοτε διαμετρικά αντίθετες. Ένα βασικό ερώτημα που έχει απασχολήσει την ελληνική ιστοριογραφία -όπως και την ξένη για άλλες περιοχές- είναι αν η πειρατεία συντέλεσε στη μείωση του πληθυσμού των νησιών και στη μετακίνηση νησιωτικών και γενικά παραθαλάσσιων πληθυσμών προς το εσωτερικό των νησιών ή σε ορεινά εδάφη.

Οι πειρατείες συντέλεσαν, μαζί με άλλες αιτίες (επιδημίες πανούκλας, κλπ) στη μείωση του πληθυσμού πολλών νησιών. Όλες οι πηγές μιλούν γι' αυτό. Για παράδειγμα, μόνο σε μία επιδρομή κατά της Αίγινας (το 1517) ο Μπαρμπαρόσα πήρε 6.000 αιχμαλώτους για να επανδρώσει τα καράβια του. Εκτός απ' όσους εξοντώνονταν στη διάρκεια των πειρατικών επιδρομών, σε χιλιάδες ανέρχονται τα γυναικόπαιδα ή οι άνδρες που σύρθηκαν αιχμάλωτοι στη Μπαρμπαριά. Οι πειρατές αποκόμιζαν σημαντικά κέρδη από τα λύτρα εξαγοράς τους ή από την πώλησή τους στα σκλαβοπάζαρα. Αρκετοί απελευθερώνονταν με χρήματα συγγενών τους, με κληροδοτήματα πλουσίων ή με ποσά που συλλέγονταν σε ειδικά ταμεία των κοινοτήτων. Ορισμένοι κατόρθωναν να δραπετεύσουν, ενώ πολλοί άλλοι δεν ξεναιίδαν ποτέ τον τόπο όπου γεννήθηκαν· προφανώς οι περισσότεροι -αν όχι όλοι- εξισλαμίστηκαν.

Συντέλεσαν ή όχι οι πειρατικές επιδρομές και σε μετακινήσεις νησιωτικών και γενικά παραθαλάσσιων πληθυσμών; Πρόκειται για ένα σημαντικό ερώτημα στο οποίο η ιστοριογραφία μας δεν έχει δώσει μία γενικά αποδεκτή απάντηση· και δεν είναι καθόλου εύκολο να δοθεί, τη στιγμή που δεν έχουν γίνει συγκεκριμένες ειδικές μελέτες για τους περισσότερους νησιωτικούς οικισμούς. Γνωρίζουμε όμως από διάφορες πηγές ότι οι κάτοικοι των νησιών προσπάθησαν να αντιμετωπίσουν την πειρατική μάστιγα με διάφορους τρόπους (φύλαξη των παραλίων με *βιγλάτορες* και ακτοφρουρές, οικοδόμηση κάστρων και πύργων, μετακίνηση σε ασφαλέστερα νησιά ή στην ηπειρωτική Ελλάδα κλπ). Εξίσου βέβαιο είναι ότι άλλοι μετακινήθηκαν για μεγαλύτερη ασφάλεια στο ορεινό και ασφαλέστερο εσωτερικό των νησιών τους. Αυτό δείχνουν οι ευάριθμες τέτοιες περιπτώσεις που αναφέρονται σε διάφορες πηγές και ο τρόπος οικοδόμησης των οικιών, όπως και η «φρουριακή» οργάνωση των οικισμών (π.χ. στον ορεινό Ανάβατο ή στα Μεστά της Χίου όπου οι τοίχοι των ακραίων σπιτιών δεν είχαν παράθυρα προς το εξωτερικό και όπου το ένα σπίτι ενώνεται με το άλλο με τέτοιο τρόπο που δημιουργεί ένα είδος τείχους). Μάλιστα στην άκρη τέτοιων οικισμών υπήρχαν πύλες που έκλειναν τη νύχτα, ακριβώς από τον φόβο των πειρατών.

Συναφές με το παραπάνω ζήτημα είναι αυτό της **ερήμωσης και εν συνεχεία της επανακατοίκησης ορισμένων αιγιοπελαγίτικων νησιών**, εξαιτίας των πειρατειών, αλλά και εξαιτίας της μετανάστευσης αρκετών κατοίκων τους στις απέναντι μικρασιατικές ακτές ή αλλού όπου επιδίδονται κυρίως στο εμπόριο. Μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571) και τα επαναστατικά κινήματα που ξέσπασαν σε διάφορες ελληνικές περιοχές οι Οθωμανοί βρέθηκαν στην ανάγκη όχι μόνο να συντρίψουν αυτά τα κινήματα, αλλά και να επιβάλουν την τάξη και την ηρεμία στα νησιά, όπου η δράση των πειρατών δημιουργούσε πληθυσμιακά και, συνεπώς, οικονομικά προβλήματα. Τα προβλήματα αυτά προσπάθησαν να τα λύσουν οι σουλτάνοι με ένα πρόγραμμα εποικισμού των ερημωμένων ή αραιοκατοικημένων νησιών με πληθυσμούς προερχόμενους από άλλα μεγαλύτερα νησιά ή από την ηπειρωτική Ελλάδα. Όπως δείχνουν

διάφορες πηγές, από το 1572 ως το 1577 ενισχύθηκε προγραμματισμένα ο πληθυσμός πολλών αιγαιοπελαγίτικων νησιών: της Σάμου, των Ψαρών, της Ύδρας, του Αϊ Στράτη, της Φολεγάνδρου κ. α. Στην έρημη πάνω από εκατό χρόνια εξαιτίας των πειρατικών επιδρομών Σάμο, παραχωρήθηκαν με σουλτανικό φερμάνι ειδικά προνόμια στους νέους εποίκους. Εδώ θα εγκατασταθούν και αλβανικής καταγωγής άτομα από την Πελοπόννησο, όπως συμπεραίνουμε από την ονομασία ορισμένων χωριών και από ορισμένα επώνυμα.

Εκτός από τον εποικισμό των παραπάνω νησιών, παρατηρείται την περίοδο αυτή πύκνωση του πληθυσμού των νησιών του Σαρωνικού: Ύδρας, Σπετσών, Αίγινας, Σαλαμίνας και άλλων. Στην Ύδρα, στις Σπέτσες και στη Σαλαμίνα εγκαταστάθηκαν επίσης Αλβανοί έποικοι. Ας σημειωθεί ότι στην Ύδρα και στις Σπέτσες είχαν μετοικήσει, το δεύτερο μισό του 15ου αι., Αλβανοί βοσκοί από τις απέναντι πελοποννησιακές περιοχές. Ο ακριβής χρόνος του εποικισμού της Ύδρας δεν μας είναι γνωστός. Αυτοί οι έποικοι δεν άργησαν να προσαρμοστούν στα νέα και διαφορετικά περιβάλλοντα, όπου συνέχισαν να ασχολούνται με τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Βιοποριστικές όμως ανάγκες τους ώθησαν προς τη θάλασσα και στην ενασχόληση αρχικά με το παράκτιο και αργότερα με το ποντοπόρο εμπόριο. Η σκληρή ζωή της θάλασσας, η ανάγκη αντιμετώπισης των πειρατών και η ενασχόληση με το εμπόριο μακρινών αποστάσεων μετέπλασε τους μέχρι τότε βοσκούς σε τολμηρούς θαλασσοπόρους και ικανότατους ναυτικούς.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

- Αντωνιάδη - Μπιμπίκου Ελένη, «Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα: ένας προσωρινός απολογισμός», στο Σπ. Ασδραχάς (επιμ), *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας*, Αθήνα 1979, σ. 191-259.
- Βαγιακάκος Δ., *Οι Μανιάται της Κορσικής*, τ. 1-2, Αθήνα 1970-1983.
- Βακαλόπουλος Απ., «Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί Τουρκοκρατίας», *Παγκαρπία Μακεδονικής Γης*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 403-448.
- Barkan Ö. L., «Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman», *Revue de la Faculté des Sciences Economiques de l'Université d'Istanbul* 11 (1949-1950), σ. 67-131.
- Hasluch F. W., «Depopulation in the Aegean Islands and the Turkish conquest», *Annual of the British School of Athens*, XVII (1910-1911), σ. 151-177.
- Kolondy E., *La population des îles de la Grèce. Essai de géographie insulaire en Méditerranée orientale*, τ. 1-3, Aix en Provence 1974.
- Κόμης Κ., *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης, 15ος-19ος αιώνας*, Ιωάννινα 1995.
- Κόμης Κ., *Ιστοριοδημογραφικά. Μελέτες ιστορίας και ιστορικής δημογραφίας του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1999.
- Κραντονέλλη Αλεξάνδρα, *Ιστορία της πειρατείας στους Μέσους Χρόνους της Τουρκοκρατίας, 1538-1669*, εκδ. Εστίασ, Αθήνα 1991.
- Κωστής Κ., *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14ος - 19ος αιώνας*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995.
- Λάμπρος Σπ., «Ο κατά τον δέκατον έβδομο αιώνα εις Τοσκάνην εξοικισμός των Μανιατών», *Νέος Ελληνομνήμων* 2 (1905), σ. 396-434.
- Παναγιωτόπουλος Β., «Προβλήματα δημογραφίας και γεωγραφίας του ελληνικού χώρου», *Τετράδια Εργασίας*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών / Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (1984), σ. 3-30.
- , *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13ος-18ος αιώνας*, Αθήνα 1985.
- , «Η "αποχώρηση" πληθυσμών από την πεδιάδα στο βουνό στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Ένας εξηγηματικός μύθος σύνθετων δημογραφικών φαινομένων», *Ο Αγροτικός Κόσμος στον Μεσογειακό χώρο, Πρακτικά Συνεδρίου Ελληνογαλλικού Επιστημονικού και Τεχνικού Συνδέσμου (Αθήνα 4-7 Δεκ. 1984)*, Αθήνα 1988, σ. 203-205.
- Παπαδόπουλος Θ., «Μανιάτες έποικοι στην Ιταλία το 17ο αι.», *Λακωνικά Σπουδαί* 4 (1979), σ. 396-474.
- Vacalopoulos Απ., «La retraite des populations grecques vers dew régions éloiagnées et montagneuses pendant la domination turque», *Balkan Studies* (1963), σ. 265-276.
- Χασιώτης Ι., «Ελληνικοί εποικισμοί στο Βασίλειο της Νεάπολης κατά το δέκατο έβδομο αιώνα», *Ελληνικά* 22 (1969), σ. 116-162.

Μάθημα 11^ο

ΔΥΟ ΑΠΟ ΤΑ ΠΟΛΛΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ

A. Ιστοριογραφία αυτών των επαναστάσεων. - Γιατί επαναστατεί ο ελληνικός λαός;

Η έννοια του όρου **επανάσταση** είναι πολυσήμαντη. Πρόκειται για την πιο βίαιη έκφραση διαμαρτυρίας ή αντίστασης μιας κοινωνικής ομάδας ή ενός λαού/έθνους που μπορεί να πάρει, όπως δείχνει η παγκόσμια ιστορία, **διάφορες μορφές**. **α.** Επανάσταση εναντίον ενός αντιλαϊκού καθεστώτος με στόχο την ανατροπή του και την αλλαγή των κοινωνικών δομών (*κοινωνική επανάσταση*). **β.** Επανάσταση εναντίον μιας ξένης κατακτικής εξουσίας για την απόκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας (*εθνική επανάσταση*). **γ.** «Επανάσταση» εναντίον ενός επίσημου δόγματος, π. χ. επαναστάσεις των «αιρετικών» Παυλικανών στο Βυζάντιο (9ο-10ο αι.), ή των Καθάρων στη Δύση, 12ο-13ο αι. κ. ά. (*θρησκευτική επανάσταση*) με έντονο, κατά κανόνα, κοινωνικό-πολιτικό χαρακτήρα. Έγιναν όμως και *ειρηνικές επαναστάσεις*, που στόχευαν σε μία ανατροπή - αλλαγή των υλικών μέσων παραγωγής και, κατά συνέπεια -και αυτές- σε μία κοινωνική αλλαγή (π.χ. η βιομηχανική επανάσταση στη Δυτική Ευρώπη από τα τέλη του 18ου αι.).

Η σημασία των επαναστατικών κινήματων στον ελληνικό χώρο την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας είναι μεγάλη. Όπως γράφει ο αείμνηστος καθηγητής Στέφανος Παπαδόπουλος -που δίδαξε αυτό το αντικείμενο σε τούτη τη Σχολή πριν από 30-40 χρόνια- στις πανεπιστημιακές του παραδόσεις του μαθήματος *Απελευθερωτικοί αγώνες των Ελλήνων επί Τουρκοκρατίας*, τεύχος Α' (1453-1669), Θεσσαλονίκη 1976, «*οι επανειλημμένες προσπάθειες που κατέβαλε ο υπόδουλος Ελληνισμός σ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας για να αποτινάξει τον οθωμανικό ζυγό ανήκουν, αναμφισβήτητα, στα πιο ενδιαφέροντα κεφάλαια της νεώτερης ιστορίας μας*». Και συμπληρώνει ότι δεν ήταν όλα τα επαναστατικά κινήματα καλά οργανωμένα. Άλλοτε είχαν περιορισμένο τοπικά χαρακτήρα· άλλοτε ήταν χιμαιρικά σχέδια για επανάσταση και δεν ξεπερνούσαν το στάδιο των συννενοήσεων με ξένους ηγεμόνες από τους οποίους ζητούσαν στρατιωτική βοήθεια· άλλοτε, πάλι, σταματούσαν στο στάδιο των προετοιμασιών. Η σημασία τους δεν πρέπει να αναζητηθεί μόνο στα άμεσα αποτελέσματα που είχαν για την τύχη των υπόδουλων Ελλήνων, αλλά και στην ψυχολογική-ηθική επίδραση πάνω στους επαναστάτες και γενικά στο λαό, στην πείρα που αποκόμισαν από αυτές οι Έλληνες και στη διαρκή επαναστατική εγρήγορση που καλλιέργησαν στο λαό.

Το θέμα των επαναστάσεων που ξέσπασαν στον ελληνικό χώρο την περίοδο της Τουρκοκρατίας απασχόλησε νωρίς τους ιστορικούς. Αρχικά τους ξένους που ασχολήθηκαν με την ελληνική ιστορία και αργότερα Έλληνες, εφόσον από την περίοδο του Αγώνα της ανεξαρτησίας και ιδίως από τις πρώτες μεταεπαναστατικές δεκαετίες συνδέθηκε άμεσα η Επανάσταση του '21 με την Τουρκοκρατία στον ελλαδικό χώρο, την οποία αυτή η επανάσταση ερχόταν να ανατρέψει. Τις τελευταίες δεκαετίες το ενδιαφέρον των ιστορικών γι' αυτό το ζήτημα έχει μειωθεί, όπως άλλωστε και το ενδιαφέρον για την επανάσταση του Εικοσιένα. Τούτο οφείλεται, σε δύο, κυρίως, λόγους: στη σχετικά μεγάλη παραγωγή μελετών γι' αυτή την επανάσταση στη δεκαετία 1960-1970 και στη στροφή του ενδιαφέροντος των Ελλήνων ιστορικών προς άλλα ιστοριογραφικά αντικείμενα (οικονομική ιστορία, ιστορική δημογραφία κλπ). Μόνο οι μελέτες για τα επαναστατικά οράματα του Ρήγα Βελεστινλή συγκεντρώνουν το αμείωτο το ενδιαφέρον των ιστορικών ή των πολιτειολόγων.

Ο ιστοριοδίφης Κων/νος **Σάθας**, με την τεράστια προσφορά στη μελέτη και την έκδοση μεταβυζαντινών ιστορικών και φιλολογικών κειμένων είναι ο πρώτος που ασχολήθηκε συστηματικά με τα επαναστατικά κινήματα που ξέσπασαν στο ελλαδικό χώρο την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στο έργο του *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς. Ιστορικών δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του ελληνικού έθνους (1453-1821)*, Αθήνα 1869, ανατύπωση το 1962 και πρόσφατη μεταγλώττιση στη δημοτική, σε 4 τόμους *Ιστορίας του Ελληνικού Έθνους*. Ενδιαφέρουσα είναι και η κατακλείδα ενός κεφαλαίου του βου τόμου της (α' έκδ. 1865-1874) του «εθνικού» μας ιστορικού Κων/νου **Παπαρηγόπουλου**, στο οποίο συνδέει τις προ του 1821 εξεγέρσεις με τον Αγώνα της ανεξαρτησίας του 1821. [βλ. φ ω τ ο τ υ π ί α]. Στη δεκαετία 1960-1970 δημοσιεύτηκαν σημαντικές μελέτες για ορισμένα από τα παλαιότερα επαναστατικά κινήματα (επαναστατικές κινήσεις πριν και μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου κ. ά.) από τον Στέφανο Παπαδόπουλο και τον Ιωάννη Χασιώτη.

Β. Δύο από τα πιο σημαντικά επαναστατικά κινήματα αυτής της περιόδου

Την περίοδο που καλύπτουν τα μαθήματα αυτού του εξαμήνου, και πιο συγκεκριμένα από τα τέλη του 15ου ως τα τέλη περίπου του 17ου αι., ξέσπασαν στον ελληνικό χώρο (ιδίως στη Μάνη και στην Ήπειρο) πολλά επαναστατικά κινήματα, συνήθως ξενοκίνητα ή στο πλαίσιο συγκρούσεων δυτικοευρωπαϊκών Δυνάμεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Επέλεξα να σας παρουσιάσω δύο από τα σημαντικότερα: τα επαναστατικά κινήματα που ξέσπασαν στη βόρεια Πελοπόννησο και στη Στερεά Ελλάδα μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571) και τις δύο επαναστάσεις του επισκόπου Τρίκης Διονυσίου (1600 και 1611).

1. Επαναστατικά κινήματα στη βόρεια Πελοπόννησο και στη Στερεά Ελλάδα μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (1571)

Η μεγάλη στρατιωτική, αλλά και η ψυχολογική σημασία της νίκης του ενωμένου χριστιανικού στόλου επί του οθωμανικού στην περίφημη ναυμαχία της Ναυπάκτου -αν και στην πραγματικότητα έγινε στις Εχινάδες νήσους, κοντά στις εκβολές του Αχελώου- (στις 7 Οκτωβρίου 1571) είναι γνωστή σε όλους και δεν χρειάζεται να την επαναλάβουμε εδώ. Θα επισημάνουμε μόνο ότι η νίκη αυτή αφενός έδειξε πως η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν ήταν άτρωτη και αφετέρου πως έκανε να στραφούν ζωηρά προς προς ομόθρησκους λαούς της Ανατολής τα βλέμματα των χριστιανικών λαών της δυτικής Ευρώπης. Ταυτόχρονα όμως αυτή η νίκη των χριστιανικών δυνάμεων (λίγο μετά την οριστική απώλεια της Κύπρου με την κατάληψη της Αμμοχώστου από τους Τούρκους στις 9 Αυγούστου 1571) αναπτέρωσε τις ελπίδες των ορθόδοξων λαών της βαλκανικής χερσονήσου και δημιούργησε ένα έντονο επαναστατικό πνεύμα, που κράτησε ως τις αρχές του 17ου αιώνα. Σοβαρή ενδογενής αιτία αυτού του επαναστατικού αναβρασμού ήταν και οι αυξημένοι σε βάρος του χριστιανικού πληθυσμού φόροι, καθώς και οι συχνές αυθαιρεσίες των κρατικών οργάνων κατά την είσπραξή τους. Στο χρονικό αυτό διάστημα έγιναν πολλές επαφές των υπόδουλων Ελλήνων ή άλλων Βαλκάνιων με ευρωπαϊκά κράτη και διάφορες επαναστατικές κινήσεις στον ελλαδικό χώρο και στον ευρύτερο βαλκανικό. Θα αναφερθούμε, σύντομα, μόνο στις επαναστατικές κινήσεις στη βορειοδυτική Πελοπόννησο και στη νοτιοδυτική Στερεά Ελλάδα αμέσως μετά τη ναυμαχία της Ναυπάκτου.

Κύρια πηγή μας γι' αυτά τα γεγονότα είναι το λεγόμενο *Χρονικό του Γαλαξειδιού*, γραμμένο σε δημώδη γλώσσα 130 περίπου χρόνια μετά από αυτό το γεγονός (το 1703) από

τον ιερομόναχο της μονής του Σωτήρος Παρνασσίδας Ευθύμιο. Βρέθηκε στα ερείπια αυτού του μοναστηριού και δημοσιεύτηκε από τον Κων/νο Σάθα το 1865. Σύμφωνα με αυτή την αξιόπιστη πηγή, αλλά και άλλες πηγές (κυρίως βενετικές και ορισμένες οθωμανικές), τα επαναστατικά γεγονότα εκτυλίχθηκαν ως εξής. Λίγο μετά την εμφάνιση του χριστιανικού στόλου στο Ιόνιο και τη νίκη των ενωμένων χριστιανικών δυνάμεων στη ναυμαχία της Ναυπάκτου, που δημιούργησε κύμα ενθουσιασμού στους Έλληνες (έγιναν δοξολογίες κλπ.), και, πιθανότατα, με υποκίνηση ή τουλάχιστον ενθάρρυνση των αρχηγών της χριστιανικής αρμάδας, οργανώθηκε στη βορειοδυτική Πελοπόννησο μια συνωμοτική κίνηση με ηγέτη τον μητροπολίτη Παλαιών Πατρών Γερμανό Α' και κέντρο τη μονή Ταξιαρχών Αιγιαλείας. Στην εξέγερση αυτή συμμετείχαν πολλοί κληρικοί, πρόκριτοι και όλος σχεδόν ο χριστιανικός πληθυσμός της περιοχής. Όμως οι μικρές στρατιωτικές δυνάμεις που αποβιβάστηκαν από τα πλοία για να βοηθήσουν τους επαναστάτες γρήγορα τους εγκατέλειψαν. Έτσι οι εξεγερμένοι έμειναν χωρίς βοήθεια και ανυπεράσπιστοι απέναντι στους Τούρκους που ζητούσαν εκδίκηση. [βλ. Κ. Τσικνάκης, «Επαναστατικές κινήσεις στη βορειοδυτική Πελοπόννησο στα τέλη του 17ου αιώνα», στο *Πρακτικά Συνεδρίου, Δύμη: Φραγκοκρατία - Βενετοκρατία - Α' Τουρκοκρατία*, Πάτρα 2012, σ. 217-236].

Αρκετοί επαναστάτες πέρασαν απέναντι στην περιοχή της Παρνασσίδας. Στο ναό του Αγίου Παντελεήμονα Γαλαξειδίου συγκεντρώθηκαν πρόκριτοι από το Λιδωρίκι και τα Σάλωνα (Αμφισσα) και κάτοικοι αυτής της κωμόπολης και ορκίστηκαν να επαναστατήσουν μια συγκεκριμένη ημέρα εναντίον των Τούρκων. [βλ. *Πηγές*, αριθ. 43] Όταν όμως ήρθε ο συμφωνημένος καιρός, όπως γράφει το *Χρονικό*, ένας κάτοικος της Βοστίτσας (Αιγίου) πρόδωσε το επαναστατικό μυστικό στους Τούρκους που αντέδρασαν άμεσα εξοντώνοντας και αιχμαλωτίζοντας πολλούς από τους πρωτεργάτες της εξέγερσης στη ΒΔ Πελοπόννησο. (αρχές του 1572). Ανάμεσα σ' αυτούς που πέθαναν με σκληρά βασανιστήρια ήταν και ο μητροπολίτης Γερμανός, πολλοί πρόκριτοι των Πατρών και μοναχοί της μονής Ταξιαρχών. Εκατοντάδες αιχμάλωτοι οδηγήθηκαν σιδηροδέσμοι στην Κων/πολη. Όσοι γλίτωσαν, κατέφυγαν στη Μάνη και άρχισαν εκεί νέο αγώνα.

Ύστερα από την προδοσία οι συνωμότες της Στερεάς Ελλάδας υποχρεώθηκαν να συγκρουστούν με τα τουρκικά στρατεύματα. Τρεις περίπου χιλιάδες επαναστάτες από το Γαλαξείδι, τη Βιτρινίτσα και το Λιδωρίκι κινήθηκαν εναντίον των Τούρκων, ελπίζοντας στη βοήθεια των δυνάμεων της αντιτουρκικής συμμαχίας (Liga). Ταυτόχρονα, έστειλαν στην επαρχία Ναυπακτίας (Βενέτικο) αγγελιοφόρους για να ξεσηκώσουν τους κατοίκους εκείνης της περιοχής. Όμως δεν κινήθηκε κανείς [γιατί άραγε;]. Βοήθεια από τους Δυτικούς δεν φάνηκε. Έξω από τα Σάλωνα οι επαναστάτες συνάντησαν ισχυρή τουρκική δύναμη, έτοιμη να τους αντιμετωπίσει. Οι επαναστατικές δυνάμεις πανικοβλήθηκαν και διαλύθηκαν άτακτα, χωρίς να δώσουν μάχη. Δυο μέρες αργότερα ο μπέης των Σαλώνων κάλεσε με γράμματα τους προκρίτους της περιοχής στα Σάλωνα προκειμένου να του εξηγήσουν πώς και γιατί παρασύρθηκαν και ξεσήκωσαν το λαό σε επανάσταση. Ας σημειωθεί ότι οι πρόκριτοι των κοινοτήτων, ως εκπρόσωποι του λαού, εθεωρούντο, σε περίπτωση εξέγερσης, υπεύθυνοι έναντι της οθωμανικής εξουσίας. Ταυτόχρονα ο μπέης τους διαβεβαίωσε, με όρκο στο σπαθί και στο κεφάλι του, ότι θα τους συγχωρούσε. Έτσι ξεγελάστηκαν και πήγαν στα Σάλωνα. Οντως τους φέρθηκε καλά και τους συμβούλευσε να αναχωρήσουν το πρωί για τα χωριά τους. Τη νύχτα όμως έβαλε ανθρώπους του, τους συνέλαβαν έναν έναν και τους φυλάκισαν. Ύστερα έδωσε διαταγή να τους σκοτώσουν, αφού πρώτα τους βασάνισαν σκληρά. Έτσι πέθαναν μαρτυρικά 22 πρόκριτοι από το Γαλαξείδι, 20 από το Λιδωρίκι, 14 από τα Σάλωνα, 10 από τη

Βιτρινίτσα, 3 από τη Βουνιχώρα, 3 από την Αγία Ευθυμία, 3 Κισιλιώτες, 2 από τη Βίδαβη (Σιγδίτσα) και 2 από τα Πέντε Όρνια. Συνολικά 80 άτομα, «*όλοι για τήν πατρίδα και τή θρησκεία, συμπαθημένοι από όλαις ταίς άμαρτίαις*», όπως γράφει ο χρονικογράφος.

* [Διαβάστηκε και σχολιάστηκε απόσπασμα από το *Χρονικό του Γαλαξειδίου*].

2. Τα δύο επαναστατικά κινήματα του Διονυσίου του «Φιλοσόφου» (1600 και 1611)

Δύο από τις πιο σημαντικές εξεγέρσεις που έγιναν στον ελλαδικό χώρο ως τα τέλη του 17ου αιώνα είναι αυτές που οργάνωσε ο μητροπολίτης Λαρίσης-Τρίκκης (Τρικάλων) Διονύσιος: την πρώτη στη Θεσσαλία (το 1600) και τη δεύτερη στην Ήπειρο (το 1611) για τις οποίες υπάρχουν ακόμη κάποια ιστοριογραφικά κενά.

Ο Διονύσιος καταγόταν, μάλλον, από πλούσια και αρχοντική οικογένεια, αλλά δεν ξέρουμε ούτε που γεννήθηκε (ίσως στην Ήπειρο), ούτε που έμαθε τα πρώτα γράμματα. Έγινε μοναχός και μόνασε στο μοναστήρι του Αγίου Δημητρίου του Διχούνη (στη Θεσπρωτία). Αργότερα πήγε στην Ιταλία όπου παρακολούθησε μαθήματα φιλολογίας και φιλοσοφίας· ίσως και ιατρικής-φυσικής. Γι' αυτό του δόθηκε η προσωνυμία «Φιλόσοφος» που μετά την αποτυχία του κινήματός του, οι εχθροί του την μετέτρεψαν χλευαστικά σε «Σκυλόσοφος». Έχαιρε εκτίμησης μεταξύ των συγχρόνων του, όπως φαίνεται και από την αλληλογραφία του με ονομαστούς κληρικούς: Μελέτιο Πηγά, Μάξιμο Μαργούντιο, Μάξιμο το Πελοποννήσιο - που έγινε αργότερα άσπονδος εχθρός του- και άλλους. Κατά τα τέλη του 16ου αι., επί πατριαρχείας του Ιερεμία Β' του Τρανού, έγινε μέγας αρχιδιάκονος του πατριαρχείου Κων/πόλεως. Το 1591 ή 1592 εκλέχθηκε μητροπολίτης Λαρίσης. Επειδή όμως στη Λάρισα δεν κατοικούσαν παρά ελάχιστοι χριστιανοί μετέφερε την έδρα της μητρόπολης στα Τρίκαλα.

Από τη νέα του θέση δεν περιορίστηκε μόνο στα στενά επισκοπικά του καθήκοντα, αλλά έδειξε μεγάλο ενδιαφέρον για την απελευθέρωση του ποιμνίου του. Δεν γνωρίζουμε ποια ήταν η προετοιμασία και η έκταση της πρώτης επανάστασης που οργάνωσε ο Διονύσιος στη Θεσσαλία το 1600. Φαίνεται ότι πριν εξεγερθεί, είχε αρχίσει να κατακρατεί τα αποστελλόμενα κάθε χρόνο στο Πατριαρχείο Κων/πόλεως ποσά της μητρόπολής του («*πατριαρχικά δοσίματα*» και «*χαράτσια*»). Επίσης, φαίνεται ότι βρισκόταν σε επαφή με κλεφταρματολούς της Πίνδου. Ίσως το κίνημά του να το υποκινούσε η Βενετία. Βέβαιο είναι ότι το 1598 είχε φθάσει στη Βενετία ένας καλόγερος από τα Γιάννενα, απεσταλμένος του Διονυσίου, εξουσιοδοτημένος να ζητήσει, με τη μεσολάβηση των εκεί Ελλήνων, βοήθεια από τον βασιλιά της Ισπανίας Φίλιππο Γ' και από τον αυτοκράτορα της Γερμανίας Ροδόλφο Β'. Μάλιστα ένας Έλληνας της Βενετίας πήγε στη Βιέννη για να υποβάλει στον Ροδόλφο Β' μια έκκληση βοήθειας εκ μέρους των κατοίκων της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, με την οποία του ζητούσαν να μεσολαβήσει γι' αυτό το ζήτημα στον βασιλιά της Ισπανίας και στον πάπα.

Η **επανάσταση στη Θεσσαλία**, που ίσως έχει σχέση με εξέγερση που ξέσπασε τότε στην Αλβανία ύστερα από υποκίνηση της Βενετίας, εκδηλώθηκε στα μέσα Νοεμβρίου **1600**, αλλά απέτυχε. Επακολούθησαν σκληρά αντίποινα από τους Τούρκους. Τα θύματα (λαϊκοί και ιερωμένοι) ήταν πάρα πολλά. Ανάμεσά τους και ο αρχιεπίσκοπος Νεοχωρίου-Φαναρίου Σεραφείμ που η Εκκλησία τον ανακήρυξε αργότερα νεομάρτυρα. Ο Διονύσιος κατόρθωσε να διασωθεί και κατέφυγε στην Ιταλία (στη Νεάπολη και αργότερα στη Ρώμη), ενώ το Οικουμενικό Πατριαρχείο τον καθαίρεσε (το 1601).

Στην Ιταλία εργάστηκε επί 10 περίπου χρόνια με σκοπό την απελευθέρωση των συμπατριωτών του. Από τη Ρώμη απηύθυνε τον Νοέμβριο του 1602 έκκληση προς τον

Γερμανό αυτοκράτορα ζητώντας βοήθεια. Την ίδια χρονιά έστειλε ίδιο υπόμνημα στον Φίλιππο Γ'. Έπειτα επισκέφθηκε τον πάπα Κλήμεντα Η', στον οποίο έκανε ομολογία πίστης στον Καθολικισμό ανακινώντας έτσι το ζήτημα της ένωσης των Εκκλησιών, με αποτέλεσμα ο πάπας να δείξει ενδιαφέρον για το ελληνικό ζήτημα. Το καλοκαίρι του 1603 έφθασε στο Valladolid και στο Burgos της Ισπανίας για να συναντήσει τον Φίλιππο Γ'. Στο Μπούργκος είχε επαφές και με τους εγκατεστημένους εκεί Ηπειρώτες Εμμανουήλ Ηγούμενο και Σκαρλάτο Μάτσα, που αργότερα υπέβαλαν υπομνήματα στους Ισπανούς ηγεμόνες ως αντιπρόσωποι των Ελλήνων. Δεν γνωρίζουμε ποια ακριβώς ήταν τα αποτελέσματα αυτού του ταξιδιού του Διονυσίου. Γνωρίζουμε όμως ότι ορισμένοι ομοεθνείς του τον κατήγγειλαν στην Ιερή Εξέταση ως αιρετικό και ανήθικο και ισχυρίστηκαν ότι η προσχώρησή του στην Καθολική Εκκλησία δεν ήταν ειλικρινής, αλλά αποσκοπούσε στην εξαπάτηση του πάπα. Τον κατηγόρησαν, επίσης, ότι είχε πλαστογραφήσει διάφορα έγγραφα Θεσσαλών και Ηπειρωτών συμπατριωτών του. Δεν γνωρίζουμε αν και κατά πόσο ευσταθούν αυτές οι κατηγορίες, ιδίως η τελευταία. Δεν είναι απίθανο ο φλογερός εκείνος ιεράρχης να πλαστογράφησε πράγματι υπομνήματα για να πετύχει τον ιερό σκοπό του.

Έχοντας εξασφαλίσει, όπως φαίνεται, ο Διονύσιος από την Ισπανία και τον πάπα κάποιες υποσχέσεις βοήθειας επέστρεψε μετά το 1609 στην Ήπειρο και κατευθύνθηκε στο γνωστό του μοναστήρι του Αϊ Δημήτρη Διχούνη. Το σχέδιό του ήταν να οργανώσει νέα εξέγερση, να καταλάβει ένα φρούριο και να ειδοποιήσει τους Ισπανούς της Νεάπολης που είχαν υποσχεθεί να τον βοηθήσουν. Αν και ηλικιωμένος (ήταν γύρω στα 60) τριγυρίζει στη ύπαιθρο, θεραπεύει αρρώστους και με τα κηρύγματά του ξεσηκώνει τους χωρικούς. Με την ευγλωτία και τη θερμή πίστη που τον χαρακτηρίζει και χρησιμοποιώντας τους παλαιούς χρησμούς, που μιλούσαν για εκδίωξη των Τούρκων και απελευθέρωση της Ελλάδας, κατορθώνει να πείσει το λαό και να μυήσει πολλούς γεωργούς και βοσκούς στα σχέδιά του. Τα μοναστήρια και τα σπίτια θεωρούσαν μεγάλη τους τιμή να τον φιλοξενήσουν. Ο επίσκοπος Δρυϊνουπόλεως Ματθαίος τον υποδέχτηκε θερμά. Αντίθετα, άλλοι συντηρητικοί και τουρκόφιλοι κληρικοί με πρώτο τον εθελόδουλο μοναχό Μάξιμο τον Πελοποννήσιο, που διακήρυττε ότι η υποδούλωση ήταν θέλημα Θεού και ότι κάτω από την εξουσία των Τούρκων οι ορθόδοξοι κινδύνευαν λιγότερο, στράφηκαν εναντίον του!! Μεταξύ των δύο αντίθετων στον χαρακτήρα και στις ιδέες δύο αυτών κληρικών έγιναν σφοδρές διαμάχες, όπως μας επιτρέπει να συμπεράνουμε ο *Στηλιτευτικός λόγος* του Μάξιμου εναντίον του Διονυσίου. Στο μεταξύ, ο επαναστατικός αναβρασμός αυξανόταν και απλώθηκε σε 70 χωριά της Θεσπρωτίας. Από τους συνωμότες ξεχώρισαν για την επαναστατική δράση τους ο Λάμπρος, γραμματικός του Οσμάν πασά των Ιωαννίνων, και ο Ντεληγιώργος.

Η επανάσταση στην Ήπειρο ξέσπασε στις αρχές Σεπτεμβρίου **1611**. Χίλιοι περίπου γεωργοί και βοσκοί -νέοι οι περισσότεροι- οπλισμένοι οι 40 με αρκεβούζια (είδος τουφεκιού) και άλλοι με γιαταγάνια, ακόντια, τόξα, ακόμη και με δικριάνια και ρόπαλα όρμησαν εναντίον των τουρκικών χωριών Τουρκογρανίτσας και Ζαραβούσας, έβαλαν φωτιά στα σπίτια και έσφαξαν τους αμέριμνους κατοίκους. Κατόπιν προχώρησαν προς τα Γιάννενα και τη νύκτα της 10ης προς την 11η Σεπτεμβρίου, ψέλλοντας το «*Κύριε Ελέησον*» και φωνάζοντας «*Χαράτσι χαρατζόπουλο*» για να ειρωνευτούν τους βαρείς φόρους που τους επέβαλλαν οι Τούρκοι, κατέλαβαν την πόλη και πυρπόλησαν το διοικητήριο του Οσμάν πασά που βρισκόταν στη συνοικία Κουλούτσεσμε. Όμως ο Τούρκος διοικητής κατόρθωσε να διαφύγει και το πρωί της επόμενης ημέρας αντεπετέθηκε με λίγους ιππείς, εξοπλισμένους Τούρκους και οπαδούς του

Μάξιμου και διέλυσε τα ανοργάνωτα στίφη των επαναστατών. Έπειτα έπιασε με προδοσία τον Διονύσιο έβαλε και τον έγδαραν ζωντανό στην πλατεία, γέμισαν το δέρμα του με άχυρα και, αφού του φόρεσαν τα αρχιερατικά του άμφια, το περιέφεραν στην πόλη. Τρεις μέρες αργότερα συνέλαβαν τον Ντεληγιώργο και τον Λάμπρο και τους έκαψαν ζωντανούς. Το ομοίωμα του Διονύσιου και 85 κεφάλια επαναστατών στάλθηκαν στην Κωνσταντινούπολη. Μετά την καταστολή της ανταρσίας στα Γιάννενα ο Οσμάν με πολλές δυνάμεις στράφηκε εναντίον της Θεσπρωτίας για να τιμωρήσει τους κατοίκους της για τη συμμετοχή τους στην επανάσταση. Η τρομοκρατία που απλώθηκε στα Γιάννενα, αλλά και σε ολόκληρη την Ήπειρο είχε ως αποτέλεσμα πολλοί να εξοντωθούν, άλλοι να συρθούν αιχμάλωτοι και άλλοι να εξαναγκασθούν να αλλαξοπιστήσουν. Οι περισσότεροι από τους επιζήσαντες κατέφυγαν στα βουνά για να γλιτώσουν. Πολλές εκκλησίες και μοναστήρια καταστράφηκαν -ανάμεσά τους και η μονή του Διχούνη- και δημεύτηκαν τα κτήματά τους. Τότε καταργήθηκαν ορισμένα από τα προνόμια που είχε παραχωρήσει το 1430 ο Σινάν πασάς στους κατοίκους των Ιωαννίνων: απαλλαγή από το παιδομάζωμα (το 1622 έχουμε την είδηση ότι έγινε στα Γιάννενα παιδομάζωμα) κ. ά. Λίγο μετά την εξέγερση οι χριστιανοί εκδιώχτηκαν από το κάστρο, όπου κατοικούσαν ως τότε. Ο ανώνυμος λαϊκός ποιητής αφηγείται αυτά τα γεγονότα σ' ένα δημοτικό τραγούδι που προέρχεται ίσως από τον κύκλο του Μάξιμου, με έναν όμως τόνο που υποκρύπτει συμπάθεια για τον μαρτυρικό ιεράρχη:

Δεσπότη μου, τι σήκωσες τον κόσμο στο σεφέρι * πόλεμο, επανάσταση
και ρήμαζαν τα Γιάννενα και ρήμαζε ο τόπος;
Μείναν τα σπίτια αδειανά, γέμισαν τα χαντάκια
κι ο Τούρκος δεν απόσωσε να κόβει και να καίει.
Δεν έχει η μάνα πια παιδιά και τα παιδιά γονέους
κι εσένα το τομάρι σου το στείλανε στην Πόλη,
να τρών' οι κότες πίτουρα, να νταβουλάν οι γύφτοι
και να ζυπνάει η τουρκιά να κάνει ραμαζάνι.*

Πρόκειται για ένα κίνημα του οποίου η έρευνα δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Κρίνοντας από τη συμμετοχή σ' αυτό κυρίως αγροτοποιμένων και από τα συνθήματα που χρησιμοποιούσαν όταν μπήκαν στα Γιάννενα, μπορούμε να πούμε ότι ήταν μία αγροτική εξέγερση [όπως αυτές που έγιναν το μεσαίωνα στη δυτική Ευρώπη;] με οικονομικής, κυρίως, φύσεως αιτήματα. Είναι η στιγμή που σπάει -τουλάχιστον σε ορισμένες περιοχές- η «ειρηνική» συμβίωση χριστιανών - μουσουλμάνων και εξισλαμίζονται οι χριστιανοί σπαχήδες της Ηπείρου. Επίσης, η εξέγερση αυτή έχει σαφώς θρησκευτικό – μιλλεναριστικό / χιλιαστικό χαρακτήρα. Δεν είναι τυχαίο το ότι Διονύσιος ξεσηκώνει τα πλήθη χρησιμοποιώντας παλαιούς θρησκευτικούς χρησμούς περί μελλοντικής αποκατάστασης του Γένους. Έχουμε δηλαδή στην περίπτωση αυτή μία λυτρωτική πρόσληψη της ιστορίας. (Από συζήτηση με τον καθηγητή Σπύρο Ασδραχά, 22. 12. 2011).

Ερωτήματα για διάλογο

- Γιατί επαναστατεί ο ελληνικός λαός; Τι τον έκανε δηλαδή να ξεσηκωθεί;
- Επαναστατεί από μόνος του ή παρακινούμενος από ξένες Δυνάμεις;
- Πώς θα χαρακτηρίζατε αυτά τα επαναστατικά κινήματα;
- Πως κρίνετε τους πρωταγωνιστές τους και τη συμμετοχή του λαού σ' αυτά;
- Τι ιδέες και νοοτροπίες της εποχής εκείνης εκφράζονται μ' αυτά τα κινήματα;
- Μπορούμε να τα χαρακτηρίσουμε, χρησιμοποιώντας μία έκφραση του Γάλλου ιστορικού Braudel, ως «ατελείς επαναστάσεις»;

Μάθημα 12ο

ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΣ ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ (Α)¹

Α. Μεθοδολογικά ζητήματα: Αρχειακές πηγές – Χρονικά όρια, βενετοκρατούμενες περιοχές

1. Αρχειακές πηγές.

Οι πηγές για τη μελέτη των ζητημάτων που αφορούν τον βενετοκρατούμενο ελλαδικό χώρο είναι πολλές και ποικίλες: βενετικές, ελληνικές και διάφορες άλλες ξένες.

α. Βενετικές πηγές

Οι βενετικές αρχειακές πηγές είναι φυσικά οι πιο πλούσιες και οι πιο σημαντικές. Τις διακρίνουμε σε δύο υποκατηγορίες. Σ' αυτές που βρίσκονται στη Βενετία και σ' αυτές που βρίσκονται σε ελληνικά Αρχεία. Στη **Βενετία** σώζονται τα επίσημα Αρχεία του Ενετικού κράτους, ένα μέρος των οποίων αφορά τον ελλαδικό χώρο, αλλά και σημαντικά ιδιωτικά αρχεία. Το πιο σημαντικό και πιο πλούσιο είναι το **Κρατικό Αρχείο της Βενετίας (Archivio di Stato di Venezia)**, στο οποίο βρίσκονται τα έγγραφα της κεντρικής διοίκησης, χωρισμένα κατά διοικητικά όργανα: Αρχείο Δόγη, Μεγάλου Συμβουλίου, Συμβουλίου των 40, Ανακριτών του Κράτους (Inquisitori di Stato), Ανακριτών της Στεριάς και της Ανατολής, Πέντε Σοφών επί του Εμπορίου (Cinque Savi alla mercanzia), Βαΐλου δηλαδή του Πρεσβευτή στην Κων/πολη, Αρχεία του δούκα της Κρήτης κ. α. Στην ίδια πόλη πλούσια Αρχεία υπάρχουν και στη **Μαρκιανή Βιβλιοθήκη** (ελληνικοί λατινικοί και ιταλικοί κώδικες με χειρόγραφα από ναούς και μονές των νήσων του Ιονίου πελάγους και του Αιγαίου, έργα Ελλήνων λογίων, έγγραφα που αφορούν στο δίκαιο των βενετοκρατούμενων περιοχών, *πορτολάνοι* δηλαδή ναυτικοί χάρτες και αποτυπώσεις φρουριών, ιστορικές πραγματείες για τους βενετοτουρκικούς πολέμους κ. ά. Επίσης, στη Βενετία σημαντικές πηγές υπάρχουν στο **Δημοτικό Μουσείο Correr** (Αρχείο της κρητικής οικογένειας Καλέργη, απομνημονεύματα του κρητικού πρόσφυγα Νικόλαου Παπαδόπουλου, κώδικας με νομοθετικά και διοικητικά έγγραφα για την Κύπρο, χάρτες κ. ά.) και στο **Πολιτιστικό Ίδρυμα Querini-Stampalia** (με σημαντικό αριθμό εγγράφων οικονομικού, διοικητικού και εκκλησιαστικού περιεχομένου, κώδικες και χάρτες σχετικούς με την ιστορία του βενετοκρατούμενου ελλαδικού χώρου κλπ.). Στην **Ελλάδα** αρχεία που αφορούν τον βενετοκρατούμενο ελλαδικό χώρο βρίσκονται στα **Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ)**, (εκκλησιαστικά έγγραφα, διαθήκες, αντίγραφα διαταγών της κεντρικής διοίκησης κλπ. από τα βενετοκρατούμενα νησιά του Αιγαίου, τα Επτάνησα, την Πελοπόννησο και την Πάργα), στην **Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος/Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιοτύπων** (εδώ απόκειται το σπουδαίο Αρχείο Nani, που αφορά, κυρίως, την περίοδο της β' Βενετοκρατίας στην Πελοπόννησο, 1685-1715, στη **Γεννάδειο Βιβλιοθήκη Αθηνών** (φάκελοι που αφορούν στην περίοδο από τον 16^ο ως το τέλος του 18^{ου} αι., καλύπτοντας πολλές περιοχές και σημαντικά ζητήματα του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού, ιδίως την Κρήτη, την Πελοπόννησο και την Κέρκυρα), στην **Κρήτη** (τα πλούσια βενετικά αρχεία, που σώθηκαν

---

¹ Η διαπραγμάτευση των ζητημάτων που αφορούν τον βενετοκρατούμενο ελλαδικό χώρο βασίζεται, κυρίως, στα δύο συλλογικά έργα με την επιστημονική διεύθυνση της καθηγήτριας Χρύσας Μαλτέζου, *Veneriae quasi altitum Byzantium. Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1999 και *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, τ. Α' - Β', Αθήνα – Βενετία 2010.

χάρη σε ειδικό άρθρο της συνθήκης παράδοσης του νησιού στους Τούρκους, βρίσκονται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης στα Χανιά, στη Βικελαία Βιβλιοθήκη Ηρακλείου κ.α.), στα **Επτάνησα** (στα τοπικά Αρχεία όλων των νησιών, ιδίως στην Κέρκυρα, έδρα της βενετικής διοίκησης, σώζονται έγγραφα που αφορούν τη διοίκηση των νησιών, την Εκκλησία, νοταριακά δηλαδή κώδικες διαθηκών κλπ.), στα **Νησιά του Αιγαίου** (ιδίως στη Σύρο στη Νάξο και στη Σαντορίνη, έγγραφα που αφορούν τη δράση της Καθολικής Εκκλησίας κλπ.) και σε διάφορες **Μοναστηριακές βιβλιοθήκες** (στη μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην Πάτμο, στην Αγία Λαύρα κ. α.). Στην **Τράπεζα δεδομένων τεχνολογικών πληροφοριών του Πολιτιστικού Ιδρύματος Ομίλου Πειραιώς** έχει οργανωθεί βάση ψηφιοποιημένων αρχειακών τεκμηρίων της βενετοκρατίας, με έγγραφα από διάφορα ενετικά Αρχεία, που καλύπτουν την περίοδο από το δεύτερο μισό του 15^{ου} αι. ως τις αρχές του 19^{ου} αι. (κυρίως έγγραφα που αφορούν διάφορες πλευρές του τεχνολογικού πολιτισμού της εποχής), στην οποία έχουν πρόσβαση οι ερευνητές.

β. Ε λ λ η ν ι κ έ ς π η γ έ ς

Πολλά ελληνικά έγγραφα ή άλλες πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές (κώδικες νοταρίων, κατάστιχα εμπόρων χρονογραφίες κλπ.) υπάρχουν στα ελληνικά Αρχεία ή στις Βιβλιοθήκες που προαναφέρθηκαν, καθώς και σε μοναστήρια, αποτελούν δε απαραίτητο συμπλήρωμα των βενετικών. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις δίνουν πληροφορίες για γεγονότα που δεν υπάρχουν στις βενετικές πηγές ή τα φωτίζουν από διαφορετική οπτική γωνία.

γ. Ξ έ ν ε ς π η γ έ ς

Για την πληρέστερη μελέτη των ζητημάτων που αφορούν τη βενετοκρατία στον ελλαδικό χώρο είναι απαραίτητη η παράλληλη μελέτη και άλλων δυτικοευρωπαϊκών ή οθωμανικών πηγών: προξενικών αναφορών, μυστικών εκθέσεων διαφόρων κατασκόπων, διαταγών της Υψηλής Πύλης, χρονογραφιών σχετικών με τους τουρκοβενετικούς πολέμους κλπ.

2. Χρονικά όρια και βενετοκρατούμενες περιοχές

Η περίοδος της Βενετοκρατίας ή Ενετοκρατίας στον ελληνικό χώρο εκτείνεται από τις **αρχές του 13^{ου} αι. ως τα τέλη του 18^{ου}**, δηλ. από την απόκτηση εδαφών στην ανατολική Μεσόγειο από τη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου μετά την τέταρτη Σταυροφορία ως την κατάλυση του βενετικού κράτους, το 1797. Πρέπει να επισημάνουμε από τώρα ότι υπήρχαν περιοχές του ελλαδικού χώρου (π. χ. η Θράκη ή η Μακεδονία) που δεν γνώρισαν καθόλου βενετοκρατία, άλλες ήταν πάντα υπό ενετική κυριαρχία (όπως τα περισσότερα Επτάνησα), ενώ σε άλλες περιοχές (Κρήτη, Κύπρο, Κυκλάδες κ. ά.) τη βενετοκρατία τη διαδέχτηκε η τουρκοκρατία. Θα δούμε, σύντομα, τη σταδιακή διεύρυνση της Βενετίας στον ελλαδικό χώρο, τις περιοχές στις οποίες επεκράτησαν οι Ενετοί και την απώλεια των περισσότερων κτήσεών τους στη διάρκεια των πρώτων βενετοτουρκικών πολέμων, εστιάζοντας στα γεγονότα μετά τον 15^ο αιώνα.

Β. Η διεύρυνση της Βενετίας στον ελλαδικό χώρο. – Βενετοτουρκικοί πόλεμοι

Τα φιλόδοξα σχέδια της Βενετίας για οικονομική, στρατιωτική και πολιτική επικράτηση στην ανατολική Μεσόγειο άρχισαν να υλοποιούνται με την τέταρτη Σταυροφορία η οποία, όπως είναι γνωστό, παρεξέκλινε του αρχικού της σκοπού. Πριν από τη Σταυροφορία ο δόγης της Βενετίας Ερίκος Dandolo, ο μαρκήσιος Μομφεράτος Βονιφάτιος, ο κόμης της Φλάνδρας Βαλδουίνος και Γάλλοι κόμητες υπέγραψαν συμφωνία, γνωστή ως *Pactum commune*, με την οποία καθοριζόταν ο τρόπος διανομής των βυζαντινών εδαφών που θα καταλαμβάνονταν. Με την *Partitio terrarum Imperii Romaniae*, όπως ονομάζεται το πρωτόκολλο της συμφωνίας διανομής των βυζαντινών εδαφών (άνοιξη **1204**), στο βενετικό κράτος περιήλθαν περιοχές της Θράκης, η περιοχή δυτικά της Πίνδου (Αλβανία, Ήπειρος, Αιτωλοακαρνανία), τα νησιά του

Ιονίου, η ΒΔ Πελοπόννησος, τα νησιά Άνδρος, Αίγινα, Σαλαμίνα και ορισμένες πόλεις της Εύβοιας. Με άλλη συνθήκη (Αύγουστος 1204) παραχωρήθηκε στους Ενετούς και η Κρήτη, που απέκτησαν έτσι πρόσβαση σε ένα νησί πολύ σημαντικό για τη θαλάσσια συγκοινωνία και το εμπόριο στην ανατολική Μεσόγειο. Τα επόμενα χρόνια η Βενετία θα κινηθεί δραστήρια για να θέσει υπό τον έλεγχό της όσα εδάφη της Ρωμανίας της δόθηκαν, αλλά και νέα, όπως την Κορώνη και τη Μεθώνη στη ΝΔ Πελοπόννησο, σημαντικούς εμπορικούς και ταξιδιωτικούς σταθμούς στον θαλάσσιο δρόμο προς την Ανατολή και τους Αγίους Τόπους. Πρόκειται για ένα σημαντικό ζήτημα που βρίσκεται εκτός των χρονικών πλαισίων του μαθήματός μας. Η βενετική παρουσία στην Ανατολή συνάντησε πολλές αντιδράσεις από τους γηγενείς, ιδίως στην Κρήτη, όπου ξέσπασαν πολλές επαναστάσεις (των Χορτάτζηδων, των Καλέργηδων κ. ά.) τον 13^ο-14^ο αι. Όλες καταπνίγηκαν στο αίμα από τη βενετική εξουσία, οξύνοντας ακόμη περισσότερο την εχθρική στάση του ντόπιου πληθυσμού εναντίον της. [* Όποιος ενδιαφέρεται για περισσότερα μπορεί να δει στην ιστοσελίδα μου τη μελέτη του συναδέλφου Κ. Τσιγκνάκη].

Τον 14^ο αι. έγιναν δύο βενετοτογενοατικοί πόλεμοι με αιτία τη διεκδίκηση εδαφών εμπορικής σημασίας στην Ανατολή, ενώ στη δυτική Ευρώπη ξέσπασαν αγροτικές εξεγέρσεις και δυναστικές έριδες. Τις τελευταίες δεκαετίες του 14^{ου} αι. το βενετικό κράτος στην Ανατολή επεκτάθηκε ακόμη περισσότερο. Πολύ σημαντική για το εμπόριό της στην Πελοπόννησο και, γενικά, στην Ανατολή ήταν η απόκτηση του Ναυπλίου, το 1389. Στις αρχές του 15^{ου} αι. οι βενετικές κτήσεις στον ελλαδικό χώρο διευρύνθηκαν ακόμη περισσότερο με την απόκτηση της Ναυπάκτου και της Πάτρας. Οι Βενετοί κατέχουν πλέον πολλές επίκαιρες εμπορικές θέσεις στην Αδριατική (Σπλίτ, Κοτόρ κ. α.) και σ' ολόκληρη την ανατολική Μεσόγειο. Και ενώ η Κων/πολη είχε πέσει στα χέρια των Τούρκων, στην Κρήτη ξέσπασε μια νέα επανάσταση, που ίσως στόχευε στη δημιουργία ενός ελεύθερου ελληνικού κράτους. Η νέα, όμως, δύναμη της ιστορίας, η οθωμανική, είχε εισέλθει ορμητικά στην ανατολική Μεσόγειο, αμφισβητώντας την πρωτοκαθεδρία της Γαληνοτάτης. Η Βενετία δεν έμεινε απαθής μπρος στην τουρκική επιθετικότητα. Αποτέλεσμα αυτού του αγώνα δρόμου για την κυριαρχία στην ανατολική Μεσόγειο ήταν επτά βενετοτουρκικοί πόλεμοι από το δεύτερο μισό του 15^{ου} αι. ως τις αρχές του 18^{ου}, με προδιαγεγραμμένο αποτέλεσμα.

Το **1463-1479** θα ξεσπάσει ο **πρώτος βενετοτουρκικός πόλεμος**, στη διάρκεια του οποίου καταλήφθηκε από τους Τούρκους η Χαλκίδα (1470), με συνέπεια την εξόντωση των υπερασπιστών της (Ελλήνων και Ενετών) και τη λεηλασία της πόλης. Επίσης οι Τούρκοι κατέλαβαν για λίγο την Κεφαλονιά και την Ιθάκη. Με τη συνθήκη που υπογράφηκε το 1479 επεστράφηκαν στους Τούρκους βενετικές κτήσεις του ελλαδικού χώρου (κάστρα της Ηπείρου κ. ά.), ενώ οι Τούρκοι παρέδωσαν πάλι στους Ενετούς όσα ενετικά οχυρά είχαν καταλάβει στην Πελοπόννησο, στην Αλβανία και στη Δαλματία. Σε αντιστάθμισμα αυτών των απωλειών **οι Ενετοί θα αποκτήσουν, το 1489, την Κύπρο**, που την κατείχαν έως τότε οι Lusignan. Η βενετική κυριαρχία στην Κύπρο θα κρατήσει ως το 1570-1571. Στη διάρκεια του **δεύτερου βενετοτουρκικού πολέμου (1499-1503)** θα καταληφθούν από τους Οθωμανούς (το 1500) η Ναύπακτος, η Μεθώνη και η Κορώνη. Παρά τη βοήθεια που πήρε από χριστιανικά κράτη της Δύσης (Ισπανία κ. ά.), η εξαντλημένη οικονομικά Βενετία δεν μπόρεσε να τους αντιμετωπίσει στα ίσια. Με τη συνθήκη του 1503 η Βενετία θα χάσει δύο πολύ σημαντικές κτήσεις στην Πελοπόννησο: τη Μεθώνη και την Κορώνη.

Η ειρήνη που επικράτησε στην ανατολική Μεσόγειο τις δύο επόμενες δεκαετίες έδωσε στη Βενετία τη δυνατότητα ν' ασχοληθεί με την καλύτερη οργάνωση των κτήσεών της, ιδίως

με το νευραλγικής σημασίας νησί της Κύπρου. Όμως, τόσο στην Κρήτη όσο και στην Κύπρο, ξέσπασαν εξεγέρσεις των γηγενών, των οποίων δεν βελτιώθηκαν οι συνθήκες ζωής. Και αυτές όμως οι εξεγέρσεις, όπως και οι παλαιότερες, κατεστάλησαν με βίαια μέτρα από τη βενετική διοίκηση. Την ίδια περίοδο, την παρουσία των Ενετών στην Κύπρο την αμφισβητούσαν οι Μαμελούκοι σουλτάνοι της Αιγύπτου και το βασίλειο της Σαβοΐας.

Στα χρόνια της βασιλείας του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς, οπότε η Οθωμανική Αυτοκρατορία έφτασε στο απόγειο της δύναμής της, ξέσπασε ο **τρίτος βενετοτουρκικός πόλεμος (1537-1540)**, στη διάρκεια του οποίου ο τουρκικός στόλος, με αρχηγό τον διαβόητο Χαϊρεντίν Μπαρμπαρόσα, προκάλεσε μεγάλες καταστροφές (σφαγές, αιχμαλωτίσεις κλπ.) στα Επτάνησα και στην Αίγινα. Στη συνέχεια στράφηκε εναντίον των λατινοκρατούμενων νησιών των Κυκλάδων, τα περισσότερα από τα οποία πέρασαν υπό τουρκικό έλεγχο, όπως και η Μονεμβασιά και το Ναύπλιο (το 1540). Έτσι όλη πλέον η Πελοπόννησος τουρκοκρατείται. Πολλοί πρόσφυγες από τις δύο αυτές πόλεις εγκαταστάθηκαν σ' άλλες περιοχές της βενετικής επικράτειας. Ο ανταγωνισμός μεταξύ Βενετίας και Ισπανίας τορπίλισε την προσπάθεια για συγκρότηση αντιτουρκικής συμμαχίας των χριστιανικών δυνάμεων της Δύσης. Η συνθήκη, που υπογράφηκε το 1540, κατοχύρωσε τις νέες κτήσεις των Οθωμανών και επιβεβαίωσε τον ηγεμονικό τους ρόλο στον ελλαδικό χώρο. Ανήσυχη γι' αυτές τις εξελίξεις η Βενετία προσπάθησε με αποστολή ειδικών αξιωματούχων και τη λήψη διάφορων μέτρων να επιλύσει τα πολλά προβλήματα που αντιμετώπιζαν, κυρίως, οι αγρότες των κτήσεών της οι οποίοι είχαν ν' αντιμετωπίσουν και τη λιμοκτονία, εξαιτίας της ξηρασίας (όπως στην Κύπρο το 1565). Το 1566 οι Τούρκοι κατέλαβαν τη Χίο, που την κατείχαν Γενουάτες, την Άνδρο και τη Νάξο. Το μόνο νησί των Κυκλάδων που παρέμεινε υπό βενετική κυριαρχία -ως το 1715- είναι η Τήνος.

Στα χρόνια της βασιλείας του Σελήμ Β' ξέσπασε ο **τέταρτος βενετοτουρκικός πόλεμος (1570-1573)**. Ο σουλτάνος αυτός απαίτησε την χωρίς όρους παράδοση της Κύπρου. Στα τέλη Ιουνίου 1570 άρχισαν οι αποβάσεις τουρκικών στρατευμάτων στη μεγαλόνησο, που κατέλαβαν γρήγορα τη Λάρνακα και στις 8 Σεπτεμβρίου τη Λευκωσία, που τη λεηλάτησαν. Στη συνέχεια κατέλαβαν και άλλα φρούρια-πόλεις. Το μόνο φρούριο που παρέμενε στα χέρια των Ενετών ήταν η Αμμόχωστος. Ύστερα από μακρά πολιορκία αυτού του ισχυρού φρουρίου, η πόλη καταλήφθηκε στις 9 Αυγούστου **1571** και λεηλατήθηκε, ενώ οι υπερασπιστές της εξοντώθηκαν. Έτσι, όλη η **Κύπρος** βρισκόταν πλέον υπό οθωμανική κυριαρχία. (Τυπικά με συνθήκη που υπογράφηκε το 1573). Η Βενετία ενδιαφέρθηκε άμεσα για την αποκατάσταση των χιλιάδων προσφύγων που εγκατέλειψαν το νησί. Οι περισσότεροι εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη και στα νησιά του Ιονίου. Αρκετοί όμως έφθασαν ως τη Βενετία.

Στη διάρκεια της πολιορκίας της Αμμοχώστου συγκροτήθηκε με πιέσεις του πάπα Πίου πάνω στους χριστιανούς ηγεμόνες της Δύσης ένας *Ιερός Συνασπισμός (Sacra Liga)* για ν' αντιμετωπισθεί η τουρκική προέλαση. Επικεφαλής των χριστιανικών δυνάμεων τοποθετήθηκε ο νεαρός don Juan της Αυστρίας, νόθος γιος του αυτοκράτορα της Γερμανίας Καρόλου Ε'. Στις 7 Οκτωβρίου **1571** ο ενωμένος χριστιανικός στόλος συγκρούστηκε με τον τουρκικό στα νησιά Εχινάδες, κοντά στις εκβολές του Αχελώου. Η νικηφόρα για τον χριστιανικό στόλο αυτή ναυμαχία, που έμεινε στην ιστορία ως **ναυμαχία της Ναυπάκτου**, πανηγυρίστηκε σ' όλη της Ευρώπη. Οι απώλειες ήταν μεγάλες και για τους δύο αντιπάλους. Οι Έλληνες πλήρωσαν βαρύ τίμημα, καθώς χιλιάδες ναύτες έλαβαν μέρος στη ναυμαχία και από τις δύο πλευρές. (Είναι γνωστό ότι οι Τούρκοι στρατολογούσαν Έλληνες ναυτικούς για το στόλο τους). Όπως είπαμε

και στο προηγούμενο μάθημα, η επιτυχία των χριστιανικών δυνάμεων ήταν αφετηρία για την εκδήλωση πολλών επαναστατικών κινημάτων στον ελλαδικό χώρο.

Η περίοδος των 80 περίπου ετών από την κατάληψη της Κύπρου ως τα μέσα του 17^{ου} αι. είναι μία **περίοδος επισφαλούς ειρήνης**, αγγλοβενετικού ανταγωνισμού για τον έλεγχο του εμπορίου της σταφίδας στα Επτάνησα και έντονης δραστηριότητας ιδίως των καθολικών μισσιοναρίων για τον προσηλυτισμό των ορθοδόξων **και κοινωνικών συγκρούσεων** στις βενετοκρατούμενες περιοχές. Στην **Κρήτη**, προκειμένου να ηρεμήσουν οι δυσαρεστημένοι αγρότες λήφθηκαν από το ενετικό κράτος διάφορα μέτρα που βελτίωσαν αρκετά τη θέση τους. Στα Επτάνησα η πιο σημαντική κοινωνική εξέγερση εκδηλώθηκε στη **Ζάκυνθο** το **1638** και είναι γνωστή ως το *ρεμπελιό των ποπολάρων*. Οι κατώτερες κοινωνικές τάξεις της πόλης (οι *ποπολάροι*) και οι χωρικοί ξεσηκώθηκαν διαμαρτυρόμενοι για τις καταπιέσεις που υφίσταντο από τους ευγενείς του νησιού και για να υπερασπίσουν τα δικαιώματά τους. Η βενετική εξουσία αντέδρασε στην αρχή βίαια, αλλά στη συνέχεια αθώωσε όσους είχαν συλληφθεί για να ηρεμήσει η κατάσταση. Λίγα χρόνια αργότερα ξέσπασε εξέγερση των χωρικών στην Κέρκυρα, που διαμαρτύρονταν γιατί δεν τους επιτρεπόταν να απευθύνονται στη δικαιοσύνη, ώστε ν' αντιμετωπίζουν τις εις βάρος τους αδικίες και για τις καταπιέσεις που υφίσταντο από τους μεγαλογαιοκτήμονες. Αυτή η εξέγερση καταπνίγηκε βίαια. Οι Βενετοί συνέλαβαν και θανάτωσαν τον Στέλιο Ρευματά, έναν από τους αρχηγούς των επαναστατών. Η περίοδος ειρήνης που επικράτησε επί πολλές δεκαετίες στην Ανατολή πλησίαζε στο τέλος της. Στα μέσα του 17^{ου} αι. ήταν ορατές οι προθέσεις των Τούρκων να κατακτήσουν και την Κρήτη. Ο **πέμπτος βενετοτουρκικός πόλεμος (1645-1669)**, στην τελευταία φάση του οποίου συμμετείχαν πολλές ευρωπαϊκές δυνάμεις γιατί διακυβούνταν τα συμφέροντά τους, πήρε τον χαρακτήρα της σύγκρουσης δύο αντίθετων ιδεολογικά κόσμων: του χριστιανικού και του ισλαμικού.

Ο Κρητικός πόλεμος (1645-1669). Το καλοκαίρι του 1645 ισχυρές οθωμανικές δυνάμεις επιτέθηκαν στην Κρήτη, τη μόνη σημαντική στρατιωτική βάση της Δύσης στην ανατολική Μεσόγειο, προμαχώνα της χριστιανικής Ευρώπης στην Ανατολή, νησί με καλά λιμάνια στο βόρειο μέρος της, κέντρα του διεθνούς διαμετακομιστικού εμπορίου. Η Βενετία, που βρισκόταν τότε σε παρακμή, αδυνατούσε να προβάλει μία αποτελεσματική άμυνα. Η προέλαση των τουρκικών στρατευμάτων ήταν γρήγορη. Χωρίς να συναντήσουν αντίσταση κατέλαβαν τα Χανιά. Την επόμενη χρονιά σειρά είχε το Ρέθυμνο. Σε λιγότερο από δύο χρόνια (καλοκαίρι 1645 - τέλη 1646) οι Οθωμανοί εδραιώθηκαν στη δυτική και στην ανατολική Κρήτη. Το γεγονός αυτό προκάλεσε μεγάλη αίσθηση σ' όλη την Ευρώπη, αλλά κανένα δυτικοευρωπαϊκό κράτος δεν θέλησε (για τον δικό του το καθένα λόγο και από συμφέρον) να βοηθήσει τους Ενετούς, με επιχείρημα την ανάμειξη του τον Τριακονταετή πόλεμο. Στην τελευταία φάση του πολέμου οι προσπάθειες των Τούρκων επικεντρώθηκαν στην κατάληψη του Χάνδακα (Ηρακλείου). Η πολιορκία του άρχισε το Μάιο του 1648 και συνεχίστηκε ως το Σεπτέμβριο του 1669. Πάνω από είκοσι χρόνια γύρω από τα πανίσχυρα τείχη της πόλης έγιναν τιτάνιες μάχες. Η σύγκρουση αυτή πήρε επικό χαρακτήρα. Ο τουρκικός στρατός ενισχυόταν διαρκώς, ενώ οι εθελοντές στρατιώτες που έφταναν, κατά διαστήματα, από την Ευρώπη ήταν αδύνατο να αναπληρώσουν τις μεγάλες απώλειες του βενετικού στρατού. Η τουρκική πίεση για την κατάληψη της πόλης έγινε εντονότερη από το 1666. Τελικά, ύστερα από μια πολύχρονη πολιορκία ο Χάνδακας παραδόθηκε τον Σεπτέμβριο του 1669. Διαπιστώνοντας ο διοικητής των υπερασπιστών της πόλης Φραγκίσκος Morosini (Μοροζίνι) το μάταιο κάθε αντίστασης ήρθε σε διαπραγματεύσεις με τον επικεφαλής των τουρκικών στρατευμάτων μεγάλο βεζίρη

Αχμέτ Κιοπριλόγλου. Η συμφωνία που υπογράφηκε προέβλεπε την αποχώρηση των βενετικών δυνάμεων που είχαν απομείνει, τη μεταφορά των δημοσίων εγγράφων και την αποχώρηση όσων ντόπιων ήθελαν να ακολουθήσουν τους Βενετούς. Η Βενετία κράτησε, ως το 1715, τα παράκτια φρούρια της Σούδας, της Γαμβρούσας και της Σπιναλόγκας. Η κατάληψη της Κρήτης, με την οποία τερματίστηκε ενετική παρουσία πέντε σχεδόν αιώνων στο νησί, είχε πολύ σοβαρές συνέπειες για τη Γαληνοτάτη, αλλά και για την Κρήτη: υλικές καταστροφές, πληθυσμιακή και οικονομική αιμωραγία, χιλιάδες πρόσφυγες, ομαδικές αλλαξοπιστίες, πολιτιστική καθυστέρηση κλπ. Με το γεγονός αυτό ολοκληρώθηκε η κατάκτηση όλου σχεδόν του ελληνικού χώρου (με εξαίρεση τα Επτάνησα) από τους Οθωμανούς και γι' αυτό θεωρείται ως το συμβατικό τέλος της πρώτης περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας.

Γ. Η διοίκηση βενετοκρατούμενων περιοχών

Στο σύστημα διοίκησης των κτήσεων της Βενετίας υπήρχε σαφής διάκριση της διοίκησης σε βενετική και τοπική. Η πρώτη περιλάμβανε τους Ένετους αξιωματούχους που εκλέγονταν από το Μεγάλο Συμβούλιο ή τη Σύγκλητο και στέλλονταν από τη μητρόπολη στις κτήσεις για να τις κυβερνήσουν για συγκεκριμένο διάστημα (συνήθως 2 ή 3 χρόνια). Η δεύτερη περιλάμβανε τους ντόπιους (ευγενείς στην Κρήτη, *cittadini* στα Επτάνησα) που ανήκαν σε ανώτερα κοινωνικά στρώματα και οι οποίοι διεκδίκησαν από την πρώιμη βενετοκρατία τη συμμετοχή τους στη διοίκηση, καθώς και κατώτερους αξιωματούχους και υπαλλήλους που προέρχονταν από χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα (αστικές και λαϊκές τάξεις). Τα αξιώματα που δίνονταν σε ντόπιους διακρίνονται σ' αυτά της πόλης και σ' αυτά της υπαίθρου. Διακρίνονταν δε σε άμισθα ή τιμητικά και σε έμισθα, που ήταν περιζήτητα και αποτελούσαν αντικείμενο διαρκών αντιπαραθέσεων, εφόσον η συμμετοχή στη διοίκηση, εκτός του ότι για αρκετούς ευγενείς ήταν ο μοναδικός τρόπος επιβίωσης, τους προσέδιδε και κοινωνική αίγλη.

Βασικός στόχος της Βενετίας ήταν οι κτήσεις της να οργανώνονται έτσι ώστε να εξυπηρετούνται τα οικονομικά της συμφέροντα. Φρόντιζε κυρίως για την άμυνα των περιοχών που καταλάμβανε –απαραίτητη προϋπόθεση για τη διατήρησή τους- και για τη δημιουργία ενός ισχυρού τοπικού οργάνου, επιφορτισμένου με τη λήψη γρήγορων και ορθών αποφάσεων. Γι' αυτό στις κτήσεις της τοποθετούσε έναν ανώτερο Ενετό στρατιωτικό διοικητή, (στα βενετικά *Proveditore generale* / Γενικός προνοητής ή προβλεπτής) ο οποίος ασκούσε και πολιτική εξουσία. Όλοι οι ανώτεροι αξιωματούχοι ήταν άτομα της απόλυτης εμπιστοσύνης της κεντρικής εξουσίας από την οποία έπαιρναν αναλυτικές διαταγές για την άσκηση της εξουσίας τους και σ' αυτή λογοδοτούσαν στο τέλος της θητείας τους, υποβάλλοντας μία έκθεση (*relazioni*). Σ' αυτή εξέθεταν με κάθε λεπτομέρεια την οικονομική, κοινωνική και στρατιωτική κατάσταση της περιοχής που διοικούσαν και προτάσεις τους για την καλύτερη διοίκησή του. Τα κείμενα αυτά αποτελούν πολύ σημαντικές ιστορικές πηγές για όλα τα θέματα, ταυτόχρονα δε εκφράζουν, κατά τον καλύτερο τρόπο, τις βλέψεις της Βενετίας για τις κτήσεις της.

Ο βαθμός του καθενός διοικητή ήταν ανάλογος με την εδαφική έκταση, τη στρατηγική σπουδαιότητα ή την προγενέστερη διοικητική διάρθρωση της περιοχής που διοικούσε. Τις μεγάλες κτήσεις τις διοικούσαν *προνοητές* ή *τοποτηρητές*, τις μικρές *ρέκτορες* ή *καστελλάνοι* (όπως τη Μεθώνη και την Κορώνη). Στην Κύπρο, όπου είχε προηγήθει μακρά Φραγκοκρατία, διοικητής ορίστηκε ένας τοποτηρητής. Στην **Κρήτη**, που διαιρέθηκε σε τέσσερις διοικητικές περιφέρειες αντίστοιχες με τους 4 σημερινούς νομούς του νησιού, η διοικητική ιεραρχία διατηρήθηκε όπως είχε θεσμοθετηθεί τους πρώτους αιώνες της κατάκτησης. Διοικητές ήταν

ένας δούκας και δύο σύμβουλοί του. Οι τέσσερις περιφέρειες ήταν χωρισμένες σε μικρότερα διοικητικά διαμερίσματα, τις *καστελλανίες*. Περιοδικά και σε κρίσιμες περιστάσεις η Βενετία έστελνε στο νησί *Γενικούς προνοητές* ή *Ανακριτές* για την επίλυση σοβαρών προβλημάτων. Την **Εύβοια**, βενετική κτήση από το 1390 ως το 1470, τη διοικούσε ένας *βάιλος*. Στην **Κύπρο** διατηρήθηκε η διοικητική διαίρεση σε δώδεκα περιφέρειες, όπως επί Φραγκοκρατίας. Στα **Επτάνησα** δεν υπήρχε ενιαία διοικητική δομή. Άλλα νησιά (η Κεφαλονιά και η Ζάκυνθος) διοικούνταν από *προνοητές*, η Κέρκυρα (που κατακτήθηκε το 1386) από έναν *βάιλο* και η Ιθάκη από έναν ευγενή. Ανώτερος διοικητής του βενετοκρατούμενου από το 1685 ως το 1715 *Βασιλείου του Μοριά* διοριζόταν ένας *Γενικός προνοητής ή προβλεπτής*.

Τους διοικητές της κάθε περιοχής τους πλαισιώναν οικονομικοί υπάλληλοι για την είσπραξη των φόρων, τεχνικοί για τα οχυρωματικά έργα και γραμματείς για την επικοινωνία με τη μητρόπολη. Στην κατώτερη διοικητική ιεραρχία ανήκε ένα πλήθος αξιωματούχων (δικαστές, αστυνόμοι, υπεύθυνοι για τη δημόσια υγεία στην οποία η βενετική διοίκηση έδινε ιδιαίτερη σημασία, υπεύθυνοι για τις σιταποθήκες, αγορανόμοι κ. ά.), στους οποίους η μητρόπολη ασκούσε συνεχή έλεγχο για την αποφυγή κρουσμάτων κακοδιοίκησης. Συνήθως οι χωρικοί διαμαρτύρονταν ότι τους επιβάλλονταν πολλές αγγαρείες, ότι οι αξιωματούχοι πλούτιζαν εις βάρος τους κλπ. Γι' αυτό η Βενετία έστελνε σε τακτά διαστήματα στην Ανατολή *Συνδίκους εξεταστές*, εξουσιοδοτημένους να εξετάζουν το έργο των διοικητών και να δέχονται σε ακρόαση τους κατοίκους. Η περιοδεία αυτών των αξιωματούχων άρχιζε από την Κύπρο και κατέληγε στην Κέρκυρα, διαρκούσε δε μέχρι και δύο χρόνια. Σε περιόδους αναδιοργάνωσης μιας κτήσης, μαζί με τους *Συνδίκους* στέλλονταν και κατάλληλα πρόσωπα για την απογραφή του πληθυσμού των πόλεων και των χωριών, καθώς και των πλουτοπαραγωγικών πόρων.

Στα **κοινοτικά αξιώματα** είχε πρόσβαση το ανώτερο κοινωνικό στρώμα κάθε τόπου. Σημαντικότερο ήταν το άμισθο, αλλά πολύ τιμητικό ετήσιο αξίωμα των προϊσταμένων των κοινοτικών συμβουλίων (βεν. *sindici* / *σύνδικοι*). Κατά κανόνα, σε κάθε κοινότητα προϊστάοντο τρεις *σύνδικοι*. Οι ελληνικές κτήσεις της Γαληνοτάτης, σε αντίθεση με τον καθαρά αστικό μητροπολιτικό χώρο, στηρίζονταν σε δύο πυλώνες: στην πόλη και την ύπαιθρο. Οι **κοιότητες των χωριών** εκπροσωπούνταν ενώπιον των βενετικών αρχών από τους *γέροντες* (*veccierdi*), ενώ ένα μέρος του πληθυσμού των πόλεων, αλλά και μικρότερων οικισμών συγκροτούσε τις **αστικές κοινότητες** (*comunità*) που διακρίνονται: **α.** σε κοινότητες ευγενών, **β.** σε ανοιχτές κοινότητες αστικού χαρακτήρα, **γ.** σε κοινότητες που μετασχηματίστηκαν από ανοικτές σε κλειστές αστικές κοινότητες και **δ.** σε αστικές κοινότητες κλειστές εξ αρχής ως προς τον αριθμό των μελών τους. Ο θεσμός αυτός γνώρισε πολλές διάφορες εφαρμογές στις βενετοκρατούμενες περιοχές του ελλαδικού χώρου. Για παράδειγμα, στην Κέρκυρα άρχισε να διαμορφώνεται τον 17^ο αι. μία αριστοκρατική συνείδηση των πολιτών-μελών της κοινότητας, με τη σταδιακή αυτοτιτλοφορία τους ως ευγενών. Στην Πελοπόννησο κατά τη β' Βενετοκρατία ο θεσμός των 16 αστικών κοινοτήτων αναδείχθηκε βασικός παράγοντας κοινωνικής συγκρότησης.

Οι αστικές κοινότητες αποτέλεσαν πεδίο σκληρών ανταγωνισμών μεταξύ όσων κατοίκων των πόλεων ήταν μέλη τους και απολάμβαναν διάφορα προνόμια (απαλλαγή από αγγαρείες κλπ.), και αγροτών ή ατόμων που ανήκαν στα κατώτερα στρώματα των πόλεων και ήθελαν να ενταχθούν στις αστικές κοινότητες. Ο οικονομικός, κοινωνικός και πολιτικός ρόλος των αστικών κοινοτήτων υπήρξε μεγάλος. Όπως επισημαίνει σε ειδική μελέτη [*Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων*, βλ. βιβλιογραφία] η βενετολόγος Παπαδία – Λάλα, σε πολιτικό επίπεδο

οι αστικές κοινότητες συντέλεσαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση των κυρίαρχων αξιών και ιδεολογιών των τοπικών κοινωνιών». Η θέσπιση όμως των κοινοτικών συμβουλίων συντέλεσε στην όξυνση των ενδοκοινοτικών αντιθέσεων, με πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα το *ρεμπελιό των ποπολάρων* στη Ζάκυνθο (1628). Σε πολιτικό δε επίπεδο οι κάτοικοι των πόλεων και ιδίως τα μέλη των αστικών κοινοτήτων ήταν οι κατεξοχήν φορείς της φιλοβενετικής ιδεολογίας, εν αντιθέσει με την αντιβενετική ιδεολογία του μεγαλύτερου μέρους των αγροτικών πληθυσμών. Ας σημειωθεί ότι οι αστικές κοινότητες του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές σε σχέση με τις κοινότητες των τουρκοκρατούμενων περιοχών. Στις πρώτες δεν επιτρεπόταν η ανάμειξη της Εκκλησίας στα κοινοτικά πράγματα, ταυτόχρονα δε αυτές απέκλειαν από την ένταξη στους κόλπους τους μεγάλο μέρος του πληθυσμού, με βάση καθορισμένα κοινωνικά – επαγγελματικά κριτήρια.

Δ. Κοινωνική διαστρωμάτωση στις πόλεις και στην ύπαιθρο

Το σύστημα κοινωνικής διαστρωμάτωσης που επικράτησε στον βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο, ακολουθεί τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα κοινωνικής διαστρωμάτωσης, με άμεσες και πολύ έντονες επιρροές από το διοικητικό-κοινωνικό σύστημα της μητρόπολης Βενετίας, όπου υπήρχε σαφής διαχωρισμός της «κλειστής κάστας» των ευγενών (των πιο ισχυρών οικονομικά και κοινωνικά και ευυπόληπτων οικογενειών της Βενετίας), μελών του Μεγάλου Συμβουλίου, εγγεγραμμένων στη *Χρυσή Βίβλο (Libro d'Oro)* και του «λαού» (*popolo*). Το κοινωνικό αυτό σχήμα «μεταφέρθηκε» και εφαρμόστηκε στις βενετοκρατούμενες περιοχές του ελληνικού χώρου, προσαρμοσμένο όμως στις νέες τοπικές κοινωνικο-οικονομικές πραγματικότητες.

Όπως είπαμε παραπάνω, οι ελληνικές κτήσεις της Γαληνοτάτης στηρίζονταν σε δύο πυλώνες: στην πόλη και την ύπαιθρο. **Ο κόσμος της πόλης** διακρινόταν σε **τρεις κοινωνικές κατηγορίες**: Στην **ανώτερη** ανήκαν τα μέλη των τοπικών κοινοτικών συμβουλίων, Έλληνες οι Λατίνοι- οι οποίοι αποκαλούνταν, κατά τόπους *ευγενείς* ή, συνηθέστερα, *πολίτες (cittadini)*. Η διαμονή στις πόλεις προσέδιδε στα άτομα αυτής της κατηγορίας κοινωνικό κύρος και ήταν επίζηλος τίτλος. Τη **δεύτερη** κοινωνική ομάδα την αποτελούσαν οι *πολίτες/αστοί (cittadini)* ή *αστικοί (civili)*, ελληνικής κυρίως καταγωγής και ορθόδοξοι. Η **τρίτη** κοινωνική ομάδα, ο «λαός» ή «όχλος» (*popolo* ή *plebe*), περιλάμβανε τα κατώτερα στρώματα των πόλεων (τεχνίτες, μικροεμπόρους, τεχνίτες κ. ά.), σχεδόν αποκλειστικά άτομα ελληνικής καταγωγής.

Το κοινωνικό αυτό σχήμα διαμορφώθηκε σταδιακά. Κατά την πρώιμη βενετοκρατία (13^{ος} αι.) την ανώτερη κοινωνική βαθμίδα την απάρτιζαν φεουδάρχες, που ήταν αποκλειστικά Βενετοί άποικοι. Αργότερα, μετά από σειρά επαναστατικών κινημάτων, εντάχθηκαν σ' αυτή και ντόπιοι ισχυροί γαιοκτήμονες, βυζαντινής καταγωγής. Οι διαμάχες μεταξύ βενετών και κρητικών ευγενών ήταν συχνές και έντονες. Τα άτομα αυτής της ομάδας αποτελούσαν μία κοινωνική ομάδα με κοινά ενδιαφέροντα και κοινό «αστικό» τρόπο ζωής. Οι *πολίτες/αστοί*, κατά βάση ελληνορθόδοξοι, απολάμβαναν αστικά προνόμια και είχαν οικονομική ευμάρεια. Το κατώτερο και πολυπληθέστερο κοινωνικό στρώμα, ο «λαός» ή «όχλος», ασκούσε τις λεγόμενες «χειρωνακτικές» ή «βάνανυσες τέχνες» και είχε περιορισμένη συμμετοχή στα κοινά. Ο περιορισμένος χρόνος δεν μας επιτρέπει να εξετάσουμε τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της αστικής κοινωνικής συγκρότησης της καθεμιάς βενετοκρατούμενης περιοχής ξεχωριστά.

Ανάμεσα στην πόλη και στην ύπαιθρο παρατηρείται έντονη **αλληλεξάρτηση, αλλά και ανταγωνισμός**, διότι από τη μια πλευρά οι πολυπληθέστεροι και κοινωνικά υποδεέστεροι αγροτικοί πληθυσμοί συνέβαλαν στην ασφάλεια των αστικών κέντρων και στην τροφοδοσία

τους προϊόντα, ενώ από την άλλη στις πόλεις διέμεναν οι προνομιούχες κοινωνικές ομάδες. Η βελτίωση των σχέσεων μεταξύ των Ενετών και των ντόπιων συνέβαλε στην ανάπτυξη της αγροτικής παραγωγής και στην πιο στενή σύνδεση των αστικών κέντρων με την ύπαιθρο, αλλά και στην ενίσχυση του πληθυσμού των πόλεων με άτομα προερχόμενα από την ύπαιθρο, που ασχολούνταν με το εμπόριο ή με τεχνικά επαγγέλματα. Πρέπει να υπογραμμίσουμε, επίσης, το ότι στις πόλεις κατοικούσαν τα άτομα που απολάμβαναν, σε αντίθεση με τον κόσμο της υπαίθρου, περισσότερες ελευθερίες και προνόμια (απαλλαγή από διάφορες αγγαρείες ή στρατολογήσεις κλπ.)· ιδίως αυτοί που ανήκαν στις *αστικές κοινότητες*.

Η Βενετία έριξε βάρος στην οχύρωση των πόλεων, ιδίως των παραθαλάσσιων (π.χ. του Χάνδακα και του Ναυπλίου), που εξυπηρετούσαν το εμπόριό της και λειτουργούσαν ως οικονομικά-πολιτικά κέντρα, και στην οικοδόμηση ωραίων δημόσιων κτηρίων, νοσοκομείων, κρηνών κλπ. Οι οχυρώσεις ήταν στην ελληνοβενετική Ανατολή βασικό συστατικό στοιχείο μιας πόλης. Ξεχωριστή θέση καταλάμβαναν οι εβραϊκές συνοικίες ή οι συνοικίες άλλων κοινωνικών ομάδων. Κατά μήκος των κεντρικών εμπορικών οδών βρίσκονταν τα καταστήματα και τα εργαστήρια (οι ιδιοκτήτες των οποίων ήταν οργανωμένοι σε συντεχνίες). Στα λιμάνια υπήρχε ο ναύσταθμος, αποθήκες των εμπορευμάτων, ταβέρνες και πανδοχεία και άλλα κτήρια.

Η **ύπαιθρος** αποτελούσε γεωγραφικά και δημογραφικά το μεγαλύτερο τμήμα των βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών, αλλά, ταυτόχρονα, και το πλέον υποβαθμισμένο. Εκεί ζούσε το μεγαλύτερο τμήμα του ντόπιου πληθυσμού, που το αποτελούσαν, κυρίως, ελληνορθόδοξοι αγρότες. Όπως επισημαίνει ο ιστορικός Κ. Λαμπρινός, που μελέτησε αυτό το ζήτημα [βλ. βιβλιογραφία], πολλά επιμέρους θέματα που αφορούν την κοινωνική συγκρότηση της υπαίθρου (λ.χ. τα χαρακτηριστικά ορισμένων ομάδων) δεν έχουν μελετηθεί ικανοποιητικά. Συχνά, προβλήματα στην έρευνα θέτει και η σιωπή των διαθέσιμων πηγών.

Στις περιοχές όπου αναπτύχθηκε το φεουδαρχικό σύστημα (Κρήτη, Κύπρο κ. ά.), οι εξαρτημένοι χωρικοί (*πάροικοι* ή *βιλλάνοι*) αποτελούσαν αναπόσπαστο τμήμα των φέουδων (ιδιωτικών, δημόσιων ή εκκλησιαστικών) και συχνά αντιμετώπιζονταν από τους κυρίους τους ως ιδιοκτησία τους. Στην ελληνοβενετική Ανατολή το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού της υπαίθρου το αποτελούσαν οι ελεύθεροι ως προς το προσωπικό τους καθεστώς αγρότες, ιδιοκτήτες γης, ή ακτήμονες, που μίσθωναν ετησίως ελεύθερα εδάφη. Η κοινωνική όμως σύνθεση της υπαίθρου παρουσιάζει μία ποικιλομορφία, που υπερβαίνει το παραπάνω σχήμα. Εκτός από τους γεωργούς και τους κτηνοτρόφους, στην ενδοχώρα ζούσαν και πολλοί μεγαλο-γαιοκτήμονες, που διέμεναν στην πόλη, αλλά περνούσαν σημαντικό μέρος της ζωής του με τις οικογενειές τους στους πύργους τους στα χωριά, κατά τις περιόδους συγκομιδής ή για να ρυθμίσουν ζητήματα σχετικά με τις γαίες τους, να υπογράψουν συμβόλαια για την εκμίσθωση των χωραφιών, των αμπελιών και των ελαιώνων τους και για να φροντίσουν για την πώληση της παραγωγής (δημητριακά, κρασί, λάδι, τυρί, μαλλί, όσπρια, μέλι, κερύ κλπ.).

Από τον 16^ο αι. δραστηριοποιείται στην ύπαιθρο και ένας σημαντικός αριθμός ατόμων από τα μεσαία κοινωνικά στρώματα. Από την άλλη πλευρά η βενετική διοίκηση επέβαλε την εγκατάσταση στην ενδοχώρα αξιωματούχων και υπαλλήλων που προέρχονταν από τις πόλεις (εξειδικευμένων στα οικονομικής-φορολογικής φύσεως ζητήματα υπαλλήλων, ειδικών στην οριοθέτηση χωραφιών κ. ά.), οι οποίοι, συχνά, έκαναν καταχρήσεις σε βάρος του αγροτικού πληθυσμού. Προκειμένου δε να γλιτώσουν από αυτές και από τις αγγαρείες, πολλοί γίνονταν ιερείς ή κατέφευγαν στον μοναχικό βίο. Στην ύπαιθρο ζούσαν πολλοί ορθόδοξοι ιερείς, που

είχαν κοινωνικό κύρος στα χωριά τους και μεγάλη επιρροή στους κατοίκους. Παράλληλα ζούσαν και καθολικοί ιερείς και σπανιότερα επίσκοποι κ. ά. που νέμονταν εκκλησιαστικές προσόδους (*beneficii*) από την ενοικίαση γαιών. Επίσης στην ύπαιθρο ζούσαν και εργάζονταν συμβολαιογράφοι (*νοτάριοι*) και *γραμματικοί*, απαραίτητοι για τις πολλές αγοραπωλησίες και τις εκμισθώσεις και διάφοροι τεχνίτες (κτίστες, ξυλουργοί, σιδηρουργοί, τσαγκάρηδες κ. ά.), που ασκούσαν την τέχνη τους παράλληλα με τις αγροτικές ασχολίες, καθώς και γυναίκες, υπηρέτριες σε σπίτια φεουδαρχών ή τροφοί (*μαμμές*) των παιδιών τους. Άρα, η σύνθεση του αγροτικού χώρου δεν είναι μονοδιάστατη, εξ ου και οι κοινωνικές εντάσεις ή οι συμμαχίες όσων είχαν κοινά συμφέροντα. Στην κοινωνική διαβάθμιση των πληθυσμών της υπαίθρου συντελούσε -εκτός από το μέγεθος των περιουσιών ή το επάγγελμα που ασκούσε κάποιος- και η εξαίρεση ορισμένων κοινωνικών ομάδων (ιερέων, νοτάριων, των *αρχοντόπουλων* ή *αρχοντορωμαίων* στην Κρήτη κ. ά.) από τις αγγαρείες (υπηρεσία στις γαλέρες κ. ά.).

Πολύ σημαντικός ήταν ο ρόλος των κοινοτήτων στον αγροτικό κόσμο. Οι εκπρόσωποί τους (*γέροντες*, *προεστοί*, *πρωτόγεροι*), 1 έως 6 άτομα, έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη διευθέτηση ποικίλων ζητημάτων ως ενδιάμεσοι ανάμεσα στο λαό και την ενετική εξουσία: καταγραφή των κατοίκων για ναυτολόγηση, στρατολόγηση, για την αγγαρεία κατασκευής οχυρών κλπ. Παρά τα προβλήματα κατά την άσκησή του, το αξίωμα αυτό ήταν επίζηλο στις αγροτικές κοινωνίες. Πολλά επιμέρους ζητήματα που αφορούν την εκλογή και το ρόλο αυτών των ατόμων, τους ενδοκοινοτικούς ανταγωνισμούς κλπ λίγο διαφέρουν απ' όσα είδαμε σε προηγούμενο μάθημα μιλώντας για τις κοινότητες του τουρκοκρατούμενου χώρου. Π. χ., και στις δύο περιπτώσεις στα κοινοτικά αξιώματα εκλέγονταν, κατά κανόνα, άτομα με κοινωνική επιφάνεια.

Συμπερασματικά, όπως τονίζει ο Κ. Λαμπρινός, ο κοινωνικός χώρος της υπαίθρου παρουσίαζε μία ποικιλομορφία και μία ρευστότητα, που εξαρτιόταν από πολλούς παράγοντες. Οι αγρότες, μέσω των κοινοτήτων ή των πρεσβειών που έστελναν στη Βενετία, είχαν τη δυνατότητα να υποβάλλουν τα αιτήματά τους, γεγονός που ανάγκαζε τη Βενετία να παίρνει, περιστασιακά μέτρα για την επίλυση των προβλημάτων τους, ανάλογα με τα συμφέροντά της.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

- Για τις πηγές βλ. τον β' τόμο του συλλογικού έργου *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα, ό. π. τ. 2*, σ. 921-973.
- Αρβανιτάκης Δ., *Κοινωνικές αντιθέσεις στην πόλη της Ζακύνθου. Το Ρεμπελιό των ποπολόρων (1628)*, Αθήνα 2001.
- Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Γ', Τουρκοκρατία 1453-1669*, Θεσ/νίκη 1968, σ. 472-546.
- Καραπιδάκης Ν., «Η βενετοκρατία», *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, [Αθήνα 2007], σ. 56-97.
- Λαμπρινός Κώστας, «Κοινωνική συγκρότηση στην ύπαιθρο», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα, ό. π. τ. 1*, σ. 131-153.
- Μοσχονάς Ν., Παπαδόπουλος Θ., Πλουμίδης Γ., Αλεξίου Στ. Μαλτέζου Χρύσα, «Λατινοκρατούμενες ελληνικές χώρες». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ι', Αθήνα 1974, σ. 188-229.
- Πανοπούλου Αγγελική, «Βενετία και ελληνική πραγματικότητα: Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση», στο *Veneriae quasi altrum Byzantium, ό. π.*, σ. 277-370.
- Παπαδάκη Ασπασία, «Τοπικοί αξιωματούχοι και υπάλληλοι», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα, ό. π. τ. 1*, σ. 83-102.
- Παπαδία – Λάλα Αναστασία, «Οι Έλληνες και η βενετική πραγματικότητα: Ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση», στο *Veneriae quasi altrum Byzantium, ό. π.*, σ. 173-276.
- Παπαδία – Λάλα Αν., *Ο θεσμός τω αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της βενετοκρατίας (13^{ος}-18^{ος} αι.)*, Βενετία 2004.
- Παπαδία Λάλα Αν., «Κοινωνική συγκρότηση στις πόλεις», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα, ό. π. τ. 2*, σ. 105-127.
- Παπαδόπουλος Τζοάνες, *Στον καιρό της σχόλης. Αναμνήσεις από την Κρήτη του 17^{ου} αι.*, Ηράκλειο 2013.
- Τσικνάκης Κώστας, «Ο ελληνικός χώρος στη διάρκεια της βενετοκρατίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα, ό. π. τ. 1*, σ. 21-67.

Μάθημα 13ο

ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΣ ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ (Β')

Α. Γαιοκτησία, οικονομία, εμπόριο και φορολογία των βενετοκρατούμενων περιοχών

Το **γαιοκτητικό καθεστώς** που εφαρμόστηκε στις βενετικές κτήσεις της Ανατολής και το οποίο έχει κοινά στοιχεία με αυτό της προηγούμενης βυζαντινής περιόδου, παρουσιάζει διαφορές, κατά περιοχές, ανάλογα με το χρόνο κατάκτησής τους. Παρά τις επιμέρους, όμως, διαφορές, κύριο χαρακτηριστικό του, στο πλαίσιο μίας κατά βάση αγροτικής οικονομίας, είναι η μεγάλη έγγεια κτήση, όπου δούλευαν ακτήμονες αγρότες, ελεύθεροι ή μη. Οι μεγάλες γαίες ανήκαν σε λίγες οικογένειες, στενά συνδεδεμένες με τη βενετική διοίκηση. Οι οικογένειες αυτές προέρχονταν είτε από τους ντόπιους μεγαλογαιοκτήμονες, που τήρησαν ευνοϊκή στάση απέναντι στη Βενετία, είτε από τη νέα τάξη γαιοκτημόνων που εγκαταστάθηκαν από τους Ενετούς. Στην Κρήτη, μετά το τέλος των επαναστάσεων του 13^{ου} και του 14^{ου} αι., παγιώθηκε το καθεστώς, κατοχής της γης από Ενετούς ευγενείς, αλλά και από Έλληνες και δυτικούς, κατόχους της «κρητικής ευγένειας», στους οποίους δόθηκαν γαίες ως αντάλλαγμα για τη συνθηκολόγησή τους με τη βενετική εξουσία. Σε άλλες βενετικές κτήσεις (σε ορισμένες περιοχές της Πελοποννήσου, στα Επτάνησα, στην Κύπρο κ. α.) μέρος των γαιών το κατείχαν οι Βενετοί φεουδάρχες, η λατινική Εκκλησία, Έλληνες απόγονοι φεουδαρχών που είχαν αποδεχθεί τη βενετική κυριαρχία, Έλληνες και Αλβανοί *στρατιώτες* στους οποίους δόθηκαν γαίες ως αντάλλαγμα των υπηρεσιών τους, ή έποικοι από γειτονικές περιοχές (όπως στην Πελοπόννησο κατά τη β' βενετοκρατία). Ως προς το θεσμικό πλαίσιο το γαιοκτητικό καθεστώς που εφαρμόστηκε στις βενετοκρατούμενες ελληνικές περιοχές παρουσιάζει δύο κύριες μορφές: **το καθεστώς της φεουδαρχίας** (με βάση τα δυτικά-φραγκικά πρότυπα, αλλά και τη βυζαντινή *πρόνοια*) **και το καθεστώς της πλήρους ιδιοκτησίας**. Οι φεουδάρχες (όπως και οι *σπαχήδες* των τουρκοκρατούμενων περιοχών) ως αντάλλαγμα για τις παραχωρήσεις γαιών είχαν απέναντι στην Πολιτεία στρατιωτικές και λίγες φορολογικές υποχρεώσεις. Κάθε φέουδο απαρτιζόταν από εδαφική έκταση που, συχνά, περιλάμβανε ένα ή περισσότερα χωριά, τα ακίνητα που αυτή περιείχε και τους προσαρτημένους στη φεουδαρχική γη καλλιεργητές, τους, *βιλλάνους* ή *παροίκους*. Παρά τις αναλογίες με τη δυτική φεουδαρχία και παρά τις αλλαγές που σημειώθηκαν με το πέρασμα του χρόνου και τη σταδιακή παρακμή αυτού του συστήματος, η φεουδαρχία των περιοχών που μελετάμε παρουσίαζε μία σημαντική διαφορά μ' αυτή: την υπαγωγή των φεουδαρχών στην πολύ συγκεντρωτική βενετική εξουσία.

Οι βενετικές αρχές εκθέτουν παραστατικά τις καταπιέσεις, τις αυθαίρετες αυξήσεις φόρων, την επιβολή αγγαρειών και τις βίαιες επεμβάσεις στην προσωπική και οικογενειακή τους ζωή που υφίσταντο οι καλλιεργητές χωρικοί από τους φεουδάρχες, οι οποίες είχαν ως συνέπειες πολλές αντιδράσεις και τη δημιουργία έντονων αντιβενετικών συναισθημάτων στο σύνολο σχεδόν του αγροτικού κόσμου, αλλά και τη φυγή κάποιων προς οθωμανοκρατούμενα εδάφη. Αλλά και στο οικονομικό πεδίο το φεουδαρχικό σύστημα αποδείχθηκε μη αποδοτικό, εφόσον απουσίαζαν τα κίνητρα για την εισαγωγή νέων τεχνολογιών και τη βελτίωση των καλλιεργειών και της παραγωγής. Οι γαίες πλήρους ιδιοκτησίας είχαν, συνήθως, περιορισμένη έκταση και καλλιεργούνταν από τον ιδιοκτήτη-αγρότη.

Η βενετοκρατία κράτησε σε ορισμένες περιοχές του ελληνικού χώρου έξι ολόκληρους αιώνες· σε άλλες λιγότερο. Στο μακρύ αυτό χρονικό διάστημα συνέβησαν διεθνώς τεράστιες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές. Παράλληλα η ίδια η Βενετία περνάει την περίοδο αυτή από τη φάση της πολιτικής και οικονομικής ισχυροποίησης και ανόδου στην περίοδο της ακμής και, τέλος, στη σταδιακή παρακμή, ως την οριστική πτώση της, στα τέλη του 18^{ου} αι. Οι δύο αυτοί παράμετροι επηρεάζουν, αναμίξωτα, την **οικονομία** και το **εμπόριο**, συνεπώς και τη φορολόγηση των προϊόντων στις ελληνικές κτήσεις της Γαληνοτάτης. Από τον 13^ο αι. (αρχή της βενετοκρατίας στην Ανατολή) ως και τον 15^ο αι. η καρδιά του διεθνούς

θαλάσσιου εμπορίου κτυπούσε στην ανατολική Μεσόγειο, πριν με το «άνοιγμα» νέων θαλάσσιων δρόμων το κέντρο βάρους των θαλάσσιων ανταλλαγών αρχίσει να μετακινείται σταδιακά προς τους ωκεανούς.

Μετά την απώλεια της Κύπρου (1571), ακολούθησε μακρά περίοδος ειρήνης χάρη στην οποία το **εμπόριο** αναζωογονήθηκε στην ανατολική Μεσόγειο. Παρόλα όμως τα μέτρα που λάμβανε, κατά καιρούς, η Βενετία για την εξυγίανση του εμπορίου της (μείωση δασμών, πάταξη λαθρεμπορίου κ. ά.) αυτό συνεχώς υποχωρεί. Η Γαληνοτάτη δεν είναι πλέον ο μόνος κύριος του εμπορίου που διεξάγεται ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση. Από τα τέλη του 16^{ου} αι. εμφανίζονται στη Μεσόγειο νέες ναυτικές δυνάμεις (Γαλλία, Ραγούζα, Αγγλία, Ολλανδία, Αγκώνα κ. ά.), που διεξάγουν το εμπόριο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία υπό ευνοϊκότερους όρους, χάρη στις *διομολογήσεις*. Αυτές τις ναυτικές δυνάμεις θα ανταγωνίζεται πλέον η Βενετία, χωρίς όμως επιτυχία. Βασικό στοιχείο του βενετικού εμπορίου ήταν η άμεση σύνδεση της **παραγωγής** στις κτήσεις της με τις ανάγκες της μητρόπολης, η οποία εστερείτο καλλιεργήσιμης γης. Γι' αυτό ενθαρρύνει και επιβάλλει την παραγωγή προϊόντων που της ήταν απαραίτητα (λάδι, σιτάρι, κρασί κ. ά), στη διακίνηση των οποίων εφαρμόζει μία παρεμβατική, μονοπωλιακού-αποικιοκρατικού τύπου πολιτική. Εγκαθιστά σε αραιοκατοικημένες περιοχές αγρότες, προωθεί νέες καλλιέργειες και παρεμβαίνει σε όλα τα επίπεδα, ελέγχοντας την παραγωγή, τις τιμές, τη φορολόγηση των πολλών γεωργικών, κτηνοτροφικών και άλλων προϊόντων που παράγονται στις κτήσεις της (λάδι, σιτάρι, κρασί, σταφίδα, αλάτι, βαμβάκι, μετάξι, λινάρι, μαλλί, τυρί, λεμόνια, ζάχαρη, μέλι κλπ.) και τη διακίνησή τους.

Η Βενετία, κράτος κατεξοχήν εμπορικό, δεν ευνόησε την ανάπτυξη της βιοτεχνίας στις κτήσεις της. Εντούτοις, στις μεγάλες πόλεις υπήρχαν μικρές **βιοτεχνίες**, στις οποίες γινόταν επεξεργασία και μεταποίηση πρώτων υλών. Για παράδειγμα, στην Κύπρο κατασκευάζονταν βαμβακερά, μάλλινα και μεταξωτά υφάσματα, στην Κρήτη είχε αναπτυχθεί η κατασκευή βαρελιών για την τοποθέτηση του λαδιού και του κρασιού, η βυρσοδεψία, η ξυλογλυπτική, η κατασκευή σιδερένιων εργαλείων, η βαφή υφασμάτων κλπ. Οι απασχολούμενοι στα διάφορα εργαστήρια ήταν οργανωμένοι σε **συντεχνίες** ή συντροφίες. Ο αυστηρός όμως έλεγχος που επέβαλε το κράτος στις τιμές και στο εμπόριο των παραγόμενων αγαθών περιόριζε κάθε συντεχνιακή πρωτοβουλία.

Όλα τα προϊόντα ή τα μεταποιημένα αγαθά περνούσαν υποχρεωτικά από τη Βενετία για να εισπραχθούν φόροι εισαγωγής και εξαγωγής. Πολύ σημαντικό ρόλο στο **εμπόριο** και στη ναυτιλία των βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών έπαιζε σ' όλη τη διάρκεια της Βενετοκρατίας το γηγενές ελληνικό στοιχείο. Σύμφωνα με τις πλούσιες αρχαιακές πηγές, το μεγαλύτερο εξαγωγικό και εμπορικό κέντρο ήταν η Κρήτη. Η Κρήτη είχε εμπορικές επαφές με τα μεγάλα λιμάνια της δυτικής και της βόρειας Ευρώπης (Αγγλία, Άμστερνταμ κλπ.), της ανατολικής Μεσογείου (Αλεξάνδρεια, Κύπρο κλπ.), με τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη κ. ά. Σπουδαίοι εμπορικοί σταθμοί και κέντρα διαμετακομιστικού εμπορίου ήταν η Μεθώνη και η Κορώνη. Τα δύο αυτά λιμάνια ήταν ο απαραίτητος σταθμός των εμπορικών ή μη πλοίων που ταξίδευαν προς την Κων/πολη ή προς την ανατολική Μεσόγειο. Η ναυτιλία και το εμπόριο των Επτανήσων γνώρισε μεγάλη ακμή από το δεύτερο μισό του 17^{ου} αι. ως τα μέσα του 18^{ου}. Μάλιστα, οι κάτοικοι αυτών των νησιών επωφελήθηκαν από τον ανταγωνισμό Βενετίας – Αγγλίας για το εμπόριο της σταφίδας.

Η οικονομική πολιτική της Βενετίας αποσκοπούσε στην εκμετάλλευση και απομίζηση των πλουτοπαραγωγικών πόρων των κτήσεών της, γι' αυτό και το **φορολογικό** της **σύστημα** είχε ως στόχο τον περιορισμό των τοπικών εξόδων και την εισροή κεφαλαίων στα ταμεία της. Για πολλούς λόγους (απόκτηση εδαφών κάτω από διαφορετικές συνθήκες, πολλά παραγόμενα προϊόντα κ. ά.) το φορολογικό σύστημα των βενετοκρατούμενων περιοχών δεν ήταν ενιαίο, γεγονός που δυσκολεύει τη μελέτη του. Έπειτα –όπως συνέβη και στις τουρκοκρατούμενες περιοχές– ορισμένοι φόροι τροποποιήθηκαν στη πορεία του χρόνου. Σε γενικές γραμμές, οι φόροι διακρίνονται σε άμεσους και έμμεσους. Οι περισσότεροι άμεσοι φόροι κατάγονταν από

το Βυζάντιο: το *acrostico* (ακρόστιχον), *ziovatiko* (ζευγαρίκιον), *capinicho* (καπνικόν) κ. ά. Ο σπουδαιότερος άμεσος φόρος ήταν η *δεκάτη* (*decima*) που επιβάρυνε σχεδόν κάθε πρόσοδο. Άλλοι άμεσοι φόροι ήταν του λαδιού, του κρασιού, των ζώων κλπ. Οι έμμεσοι φόροι (*dazii*) ήταν περισσότεροι και επιβάρυναν τις εξαγωγές (λαδιού, σταφίδας, κρασιού κλπ) και την κατανάλωση διαφόρων αγαθών. Σημαντικό έσοδο τους κράτους ήταν, επίσης, οι τελωνειακοί δασμοί, η ενοικίαση των ιχθυοτροφείων και των αλυκών κ. ά. Πολλές φορές οι κάτοικοι δυσανασχετούσαν για τους πολλούς φόρους και την πολύ συχνή καταβολή τους, ενώ από την άλλη πλευρά οι τοπικοί διοικητές παραπονούνταν για τη φοροδιαφυγή, εξαιτίας της οποίας μειώνονταν τα έσοδα του κράτους. Όπως και στην οθωμανική επικράτεια, έτσι και εδώ ήταν διαδεδομένη η **ενοικίαση των φόρων σε ιδιώτες**. Ο ενοικιαστής προκατέβαλλε στο κράτος τη συνολική αξία του φόρου και στη συνέχεια την εισέπραττε από τους φορολογούμενους. Το σύστημα αυτό εξασφάλιζε μεν στη Βενετία τη σταθερή εισπραξη των φόρων, ήταν όμως πηγή πολλών αυθαιρεσιών (ιδίως στην εισπραξη του φόρου της δεκάτης) –συχνά με τη σύμπραξη και δωροδοκούμενων κρατικών οργάνων- τις οποίες προσπαθούσε να περιορίσει η βενετική διοίκηση με διάφορα μέτρα. Ας σημειωθεί, τέλος, ότι σε διάφορες πληθυσμιακές ομάδες (μέλη αστικών κοινοτήτων ή σε πληθυσμούς που μεταφέρονταν από άλλες περιοχές για την ενίσχυση της γεωργίας), σε περιοχές που υποτάχθηκαν χωρίς αντίσταση (π. χ. στην Κέρκυρα) ή σε περιοχές που δέχονταν πολλές εχθρικές επιδρομές (π, χ. στην Τήνο) δίνονταν φορολογικές απαλλαγές

B. Η παιδεία

Ως γνωστόν, η βενετική παρουσία στον ελληνικό χώρο άσκησε πολύ μεγάλη επιρροή στον πολιτισμό, ιδίως στις περιοχές εκείνες όπου η κατάκτηση ήταν μεγαλύτερης διάρκειας (Κρήτη και Επτάνησα). Οι ανοιχτοί διάλογοι επικοινωνίας ανάμεσα στη μητρόπολη και στις ελληνικές κτήσεις διαμόρφωσαν συγκοινωνούσες πολιτισμικές πραγματικότητες, χωρίς ωστόσο, όσον αφορά στην παιδεία, να οδηγήσουν στη διαμόρφωση ενός ενιαίου εκπαιδευτικού συστήματος. Από τις λίγες σχετικά πληροφορίες που διαθέτουμε, είναι δύσκολο να εξάγουμε σίγουρα συμπεράσματα για το μορφωτικό επίπεδο του λαού. Η μόρφωση ήταν, σίγουρα, προνόμιο ορισμένων κοινωνικών ομάδων, όπως οι κρατικοί και οι εκκλησιαστικοί αξιωματούχοι, οι νοτάριοι και οι έμποροι.

Η **μορφωτική στάθμη** και το επίπεδο αλφαριθμητισμού εξαρτιόταν από την κοινωνική τάξη και το φύλο κάθε ατόμου, την οικονομική του επιφάνεια και τον κοινωνικό ρόλο για τον οποίο προετοιμαζόταν. Καθοριστικό ρόλο έπαιζε, βέβαια, και η γλώσσα της παιδείας, δηλαδή η επιλογή ανάμεσα στην ελληνική λόγια ή δημόδη (με διαλεκτικούς κατά τόπους τύπους), στη λατινική και στην ιταλική γλώσσα. Όχι σπάνια γράφονταν ελληνικά κείμενα με λατινικούς χαρακτήρες (τα λεγόμενα «φραγκοχιώτικα»). Όσοι ασκούσαν χειρωνακτικά επαγγέλματα ήσαν σχεδόν όλοι αναλφάβητοι. Το μορφωτικό επίπεδο των γυναικών ήταν, κατά κανόνα, χαμηλότερο από εκείνο των γυναικών της ίδιας κοινωνικής βαθμίδας. Η **μαθητεία** απαιτούσε χρόνο και χρήμα, σε μία εποχή που η παιδεία δεν αποτελούσε αυτοσκοπό, ενώ από την άλλη πλευρά η εργασία των παιδιών ήταν συχνότατα εντελώς απαραίτητη για τη συντήρηση της οικογένειας. Στα αστικά κέντρα το ποσοστό αλφαριθμητισμού ήταν οπωσδήποτε μεγαλύτερο από αυτό των αγροτικών περιοχών. Εποχικές αγροτικές εργασίες και έκτακτα γεγονότα (πόλεμοι κλπ.) προκαλούσαν προβλήματα στην κανονική παρακολούθηση των μαθημάτων από όσους είχαν εγγραφεί σε κάποιο σχολείο.

Διάφορα συμβόλαια ανάμεσα σε γονείς και σε δασκάλους (οι λεγόμενες «**συμβάσεις μαθητείας**») μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μία εικόνα για το αντικείμενο των σπουδών και

τις υποχρεώσεις των συμβαλλόμενων. Η **εκπαίδευση** ξεκινούσε από την ανάγνωση και προχωρούσε προς τη γραφή. Η διδασκόμενη ύλη καθοριζόταν από τους δασκάλους, ανάλογα με τις γνώσεις που είχαν και τα προσωπικά τους ενδιαφέροντα. Ως βασικά βιβλία μάθησης χρησιμοποιούνταν απλά θρησκευτικά ή κλασικά κείμενα (*Ψαλμοί του Δαβίδ, Μύθοι του Αισώπου*, σε πρωτότυπο ή σε μετάφραση). Για τη διδασκαλία των στοιχειωδών μαθηματικών χρησιμοποιούνταν από τον 16^ο αι. δυτικά εγχειρίδια πρακτικής αριθμητικής. Ανάλογα με τα ενδιαφέροντα ενός μαθητή διδασκόταν, επίσης, η εμπορική αλληλογραφία και η ψαλτική τέχνη. Σε κάθε περίπτωση, μεγάλη σημασία δινόταν στην αυστηρή πειθαρχία των μαθητών και στην ηθική τους διαπαιδαγώγηση με βάση τα χριστιανικά πρότυπα.

Τη διδασκαλία αναλάμβαναν κυρίως άνδρες ελληνικής ή ιταλικής καταγωγής που εργάζονταν παράλληλα ως ιερείς, κωδικογράφοι, γραμματείς, νοτάριοι κλπ. Η εκπαίδευση γινόταν είτε κατ' οίκον είτε σε διδακτήρια, συνήθως από ένα δάσκαλο και σε περιορισμένο αριθμό μαθητών. Το **κόστος των μαθημάτων** επιβάρυνε, κατά κανόνα, τους γονείς και παρουσίαζε διακυμάνσεις ανάλογα με το είδος και τη διάρκεια των σπουδών, αλλά και με το κύρος του δασκάλου. Οι δάσκαλοι αποζημιώνονταν επίσης και με προϊόντα της οικιακής οικονομίας. Δωρεάν στοιχειώδης εκπαίδευση παρέχόταν από εκκλησιαστικά ιδρύματα και από τοπικούς κοινωνικούς φορείς. Το κράτος έδειχνε ενδιαφέρον μόνο για την κάλυψη των εξόδων της μόρφωσης των νέων εκείνων που επρόκειτο να στελεχώσουν την κρατική μηχανή. Ευκατάστατοι ιδιώτες, που είχαν συνειδητοποιήσει τα αγαθά αποτελέσματα της παιδείας, ή κληροδοτήματα χορηγούσαν υποτροφίες σε άπορους επιμελείς μαθητές.

Όχι σπάνια ελληνορθόδοξοι νέοι μαθήτευαν κοντά σε καθολικούς **δασκάλους** ή και το αντίστροφο, ανάλογα με το είδος της μόρφωσης που επιθυμούσαν να λάβουν οι μαθητές ή οι γονείς τους. Συχνά λόγιοι ή ιερωμένοι περιόδευσαν στην ύπαιθρο για παροχή στοιχειωδών μαθημάτων. Για τις **ανώτερες σπουδές** ενδιαφέρονταν, κυρίως, οι ευγενείς και οι αστοί που είχαν οικονομική άνεση και φιλοδοξίες για σταδιοδρομία σε ανώτερα επαγγέλματα. Έτσι άρχισε ένας νέος κύκλος σπουδών που περιλάμβανε γραμματική, φιλολογία, φιλοσοφία, θεολογία, μαθηματικά, ρητορική και μουσική. Το μεσαιωνικό μοντέλο της εκπαίδευσης, που έριχνε το βάρος στην παροχή θεολογικών γνώσεων, μετατοπίστηκε σταδιακά υπό την επίδραση του Ουμανισμού, στη φιλολογία και στη φιλοσοφία. Τον 18^ο δε αιώνα, που βρίσκεται έξω από το πλαίσιο μελέτης αυτού του εξαμήνου, το ρεύμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού θα ασκήσει μεγάλη επίδραση και στα βενετοκρατούμενα Επτάνησα.

Καθοριστικός παράγοντας ανάπτυξης της παιδείας, σε όλη βέβαια την Ευρώπη, ήταν η **εφεύρεση της τυπογραφίας** που επέτρεψε από τα τέλη του 15^{ου} αι, την **εκτύπωση** στα ονομαστά τυπογραφεία της Βενετίας **πολλών βιβλίων** κάθε είδους (θρησκευτικά, φιλολογικά, γραμματικές, εμπορικά εγχειρίδια κλπ) που διοχετεύονταν τόσο στις βενετοκρατούμενες όσο και στις τουρκοκρατούμενες περιοχές, εξυπηρετώντας τις ανάγκες της στοιχειώδους ή της ανώτερης παιδείας. Πανεπιστημιακή εκπαίδευση δεν παρέχόταν στη βενετοκρατούμενη Ανατολή. Αρκετοί νέοι συνέχιζαν τις ανώτατες σπουδές σε ονομαστά **πανεπιστήμια της Ιταλίας** (Πάντοβα κ. α.) ή της κεντρικής Ευρώπης, καθώς και στο γνωστό κολέγιο του αγίου Αθανασίου στη Ρώμη, ή σε άλλα κολέγια που ιδρύθηκαν από την Καθολική Εκκλησία για τη φοίτηση ελληνορθόδοξων νέων, πολλοί από τους οποίους επέστρεφαν στην πατρίδα τους για να προσφέρουν τις γνώσεις τους στους συμπατριώτες τους. Επιλέγοντας ανάμεσα σε δύο βασικούς κύκλους σπουδών, Νομικής και Ιατροφιλοσοφικής σχολής, οι σπουδαστές έρχονταν σε επαφή με τα νέα φιλοσοφικά ρεύματα της Ευρώπης, που τα μεταλαμπάδευαν στην πατρίδα

τους. Η παρουσία Ελλήνων φοιτητών στα πανεπιστήμια της Ευρώπης πυκνώνει τον 17^ο αι., όπως μαρτυρούν οι εκδεδομένοι κατάλογοι πτυχιούχων αυτών των πανεπιστημίων.

Γ. Εκκλησιαστική πολιτική των Ενετών στις κτήσεις τους

Το ζήτημα της παρουσίας και της δράσης της Καθολικής Εκκλησίας στην ελληνοβενετική και, γενικότερα, στη φραγκοκρατούμενη, Ανατολή είναι τόσο μεγάλο ώστε θα χρειαζόταν μία σειρά μαθημάτων προκειμένου να εξετασθεί σ' έναν ικανοποιητικό βαθμό. Ως εκ τούτου, θα περιοριστούμε εδώ σε ορισμένες μόνο βασικές επισημάνσεις προκειμένου να σχηματίσετε μία εικόνα για την εκκλησιαστική οργάνωση και την εκκλησιαστική πολιτική των Ενετών στις κτήσεις τους.

Για τον ορθόδοξο πληθυσμό των βενετοκρατούμενων, όσο και των οθωμανοκρατούμενων περιοχών, η Εκκλησία είχε υποκαταστήσει, σε μεγάλο βαθμό, την ανώτατη κρατική εξουσία. Γι' αυτό οι αντιθέσεις των αυτοχθόνων με την Καθολική Εκκλησία είχαν προσλάβει, εκτός από θρησκευτικό, και εθνικό χαρακτήρα. Την πραγματικότητα αυτή τη γνώριζε η Βενετία η οποία ακολούθησε, ιδίως κατά τους τελευταίους αιώνες της παρουσίας της στην ελληνική Ανατολή, μία συμβιβαστική πολιτική, ερχόμενη γι' αυτό το λόγο σε σύγκρουση με την Αγία Έδρα. Βέβαια, όπως ήταν φυσικό, μεροληπτούσε υπέρ του λατινικού κλήρου, λόγω κοινού δόγματος. Από την άλλη όμως πλευρά, προσπάθούσε να διατηρήσει μία ισορροπία ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες. Από τη μία στέρησε το ορθόδοξο ποίμνιο από τους πνευματικούς ηγέτες του, ενώ ταυτόχρονα προσπαθούσε να περιορίσει τις αυθαιρεσίες της Καθολικής Εκκλησίας, ιδίως μετά το τελευταίο τέταρτο του 16^{ου} αι. Οι λόγοι που καθόρισαν αυτή την επαμφοτερίζουσα πολιτική είναι ευδιάκριτοι. Η κατάληψη της Κύπρου από τους Τούρκους και η συνεχής επέκτασή τους στην Ανατολή έκαναν φανερό το ότι οι Έλληνες ήταν απαραίτητοι στις στρατιωτικές επιχειρήσεις των Ενετών.

Η Βενετία αμέσως μετά την κατάληψη των πρώτων εδαφών στην ελληνική Ανατολή προχώρησε στη **λήψη μιας σειράς μέτρων** που τα έκρινε απαραίτητα για την οριστική εδραίωσή της στον ελληνικό χώρο και την αποφυγή αντιδράσεων εκ μέρους των υπηκόων της. Τα μέτρα αυτά ήταν: **α.** Καταργήθηκαν οι περισσότερες ορθόδοξες επισκοπές και ως προϊστάμενοι του ορθόδοξου κλήρου ορίστηκαν οι πρωτοπαπάδες που διορίζονταν από το κράτος (π. χ. στην Κέρκυρα). Στην Κρήτη, όπου η αντίσταση του πληθυσμού απέναντι στους κατακτητές ήταν εντονότερη, η Βενετία κατάργησε όλες τις ορθόδοξες επισκοπές και στη θέση τους τοποθετήθηκαν λατίνοι επίσκοποι. Όσοι Κρητικοί ήθελαν να γίνουν ιερείς έπρεπε να καταφεύγουν για τη χειροτονία στη Μεθώνη και στην Κορώνη. Εντούτοις, οι ορθόδοξοι κληρικοί απολάμβαναν το προνόμιο της απαλλαγής από κάθε αγγαρεία. **β.** Η περιουσία της Ορθόδοξης Εκκλησίας παραχωρήθηκε στην Καθολική. Σε αντίθεση με το προηγούμενο μέτρο, αυτό το μέτρο εφαρμόστηκε σε όλες τις κτήσεις της. **γ.** Έγινε προσπάθεια να αποκοπεί κάθε δεσμός των ορθοδόξων με το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Επειδή οι Βενετοί γνώριζαν τη μεγάλη επιρροή που ασκούσε στον ορθόδοξο πληθυσμό το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κων/πόλεως, έλαβε δραστικά μέτρα εναντίον όσων διατηρούσαν σχέσεις μ' αυτό. Η συγκεκριμένη πολιτική συνιστά βασική αιτία δημιουργίας αντιβενετικών αισθημάτων στη μεγάλη μάζα του ορθόδοξου βενετοκρατούμενου πληθυσμού. **δ.** Οι βενετικές αρχές έλεγχαν τις κινήσεις και τον αριθμό του ορθόδοξου ιερατείου. Στην Κορώνη ο Έλληνας επίσκοπος ήταν υποχρεωμένος να κατοικεί έξω από το κάστρο. Ο περιορισμός του αριθμού των ορθοδόξων εφημερίων αποτελούσε πάγια πολιτική της Βενετίας. Για παράδειγμα, το 1425

διέταξε να περιοριστεί ο αριθμός των ορθόδοξων ιερέων της Εύβοιας. Στην Κύπρο ο αριθμός των ιερέων ήταν καθορισμένος, ανάλογα με τον πληθυσμό κάθε χωριού.

Όμως η θρησκευτική πολιτική της Βενετίας στις ελληνορθόδοξες κτήσεις της έχει και θετικές πλευρές, που τις καθόρισαν περισσότερο πολιτικές σκοπιμότητες παρά οι περί Εκκλησίας αντιλήψεις των δόγηδων και των άλλων ανώτατων αξιωματούχων του κράτους. Αντιδρώντας η Βενετία στον προσηλυτισμό του ορθόδοξου πληθυσμού από καθολικούς μισιονάριους, απαγόρευσε να γίνεται κάτι τέτοιο στις κτήσεις της. Σε άλλες περιπτώσεις υπερασπίστηκε ορθόδοξους κληρικούς που καταπιλεζόνταν από καθολικούς. Ένα άλλο θετικό για τους Έλληνες στοιχείο της εκκλησιαστικής πολιτικής της Βενετίας ήταν η αντίθεσή της σε κάθε καινοτομία, που ερχόταν σε αντίθεση με την παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Συνήθως οι αντιθέσεις ανάμεσα στις δύο Εκκλησίες προέρχονταν από την επεκτατική πολιτική της Καθολικής Εκκλησίας, η οποία ήθελε να επιβάλει με κάθε τρόπο τις απόψεις της στους ορθοδόξους.

Το ζήτημα αυτό δεν έχει μόνο θεολογικές, αλλά ευρύτερες πολιτικές και κοινωνικές διαστάσεις και, συνεπώς, είναι ιδιαίτερα σημαντικό. Η νέα τάξη πραγμάτων που δημιουργήθηκε μετά την Άλωση δεν ευνοούσε την ανάπτυξη επικοδομητικών σχέσεων ανάμεσα στην Ορθόδοξη και στην Καθολική Εκκλησία η οποία έστρεψε το ενδιαφέρον της στις λατινοκρατούμενες ελληνικές περιοχές (Κρήτη, Κυκλάδες κ. α.). Άλλωστε η ένωση των Εκκλησιών στη σύνοδο της Φεράρας/Φλωρεντίας (1438/1439) ακυρώθηκε επίσημα με σύνοδο που συγκάλεσε ο πατριάρχης στην Κων/πολη το 1484. Αλλά και το αντικαθολικό ρεύμα που ήταν έντονο, ιδίως στα κατώτερα στρώματα, δεν ευνοούσε κάτι τέτοιο. Η Καθολική Εκκλησία ανέπτυξε την περίοδο αυτή έντονη προσηλυτιστική δράση -ιδίως μετά την ίδρυση της Propaganda Fidei («Προπαγάνδα της Πίστεως»)- στις βενετοκρατούμενες περιοχές (ιδίως στην Κρήτη και στις Κυκλάδες), γεγονός που προκάλεσε πολλές παρεμβάσεις του Πατριαρχείου Κων/πόλεως (π.χ. επιστολή του πατριάρχη Μαξίμου Γ' στον δόγη της Βενετίας Ιωάννη Moseningo το 1480 με την οποία τον παρακαλούσε να απαγορεύσει τις διώξεις των χριστιανών που ζούσαν στις βενετικές κτήσεις). [Όσον αφορά τις σχέσεις της Ορθόδοξης Εκκλησίας με τον Προτεσταντισμό, πρέπει να τονίσουμε τις προσπάθειες διαλόγου του Οικουμενικό πατριάρχη Ιερεμία Β' του Τρανού με Γερμανούς διαμαρτυρόμενους θεολόγους (Μελάχθωνα, κ. ά.), με στόχο την προσέγγιση με τη Μεταρρύθμιση].

Η Λατινική Εκκλησία των βενετοκρατούμενων περιοχών, παρόλο που είχε όλες τις ευνοϊκές προϋποθέσεις, τους χρηματικούς πόρους και την εύνοια της Βενετίας, δεν κατόρθωσε να επιβληθεί στους ορθόδοξους πληθυσμούς. Στις αναφορές των Ενετών προνοητών η κατάστασή της χαρακτηρίζεται από μέτρια ως απογοητευτική, γεγονός που το θεωρούσαν ως υπονομευτικό της παγίωσης της βενετικής εξουσίας στην Ανατολή. Μία αιτία της ήταν η μακρόχρονη απουσία των λατίνων αρχιερέων από τη θέση τους. Στην παρακμή της Καθολικής Εκκλησίας συντέλεσε, επίσης, και η παραμέληση της τεράστιας ακίνητης περιουσίας της και η συνακόλουθη σταδιακή υστέρηση των εισοδημάτων της. Η κατάσταση της Ορθόδοξης Εκκλησίας δεν ήταν καλύτερη. Τα μέτρα που πήρε η Βενετία εναντίον των ορθοδόξων και η έντονη προσηλυτιστική δράση των καθολικών, οι δυσμενείς συνθήκες που επικράτησαν μετά την Άλωση, η αμάθεια των περισσότερων κληρικών (για την οποία, π. χ., μιλούν κατά κόρον οι διοικητές του Μοριά κατά τη β' βενετοκρατία) και άλλες αιτίες ερμηνεύουν αυτό το γεγονός. Μέσα σ' αυτές τις ζοφερές συνθήκες των πρώτων αιώνων της δουλείας οι Έλληνες

θα προσπαθήσουν και θα το πετύχουν, σε μεγάλο βαθμό, να αντικρούσουν τον διπλό κίνδυνο του εξισλαμισμού και του εκλατινισμού.

Παρόλα αυτά τα προβλήματα, τις καταπιέσεις και τις εντάσεις στις σχέσεις ορθόδοξων και καθολικών, η μακρόχρονη συμβίωση ατόμων που πρέσβευαν δύο διαφορετικά δόγματα άμβλυσε την εχθρότητα και την μεταξύ τους καχυποψία. Σ' αυτό συντέλεσε, σίγουρα, και η συμβιβαστική πολιτική της Βενετίας, η οποία παραχώρησε προνόμια στους εκκλησιαστικούς ηγέτες των δύο δογμάτων στις κτήσεις της. Στην Κρήτη ορθόδοξοι και καθολικοί συμμετέχουν από κοινού σε λιτανείες και συλλειτουργούν τρεις φορές το χρόνο στον μητροπολιτικό ναό του Χάνδακα. Το ίδιο συνέβαινε και στην Κέρκυρα και στην Κύπρο. Οι καθολικοί άρχισαν να συχνάζουν σε ορθόδοξους ναούς και οι ορθόδοξοι σε καθολικούς. Μεικτοί γάμοι γίνονταν όλο και πιο συχνά. Τα παιδιά ακολουθούσαν, συνήθως, το ορθόδοξο δόγμα, ενώ πολλοί Δυτικοί ασπάστηκαν στις Κυκλάδες και αλλού την ορθοδοξία. Αν σήμερα στα νησιά αυτά ορθόδοξοι και καθολικοί συμβιώνουν χωρίς προβλήματα τούτο οφείλεται, κυρίως, στις γέφυρες που στήθηκαν ανάμεσά τους με το πέρασμα του χρόνου.

Επιλεγμένη ειδική βιβλιογραφία

- Αποστολόπουλος Δ., «Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και βενετοκρατούμενος ελληνισμός», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα, ό. π, τ. 1*, σ. 327-335.
- Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Γ', Τουρκοκρατία 1453-1669*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 171-209, 382-471.
- Γάσπαρης Χαρ., «Εμπόριο και φορολόγηση των προϊόντων», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα, ό. π, τ. 1*, σ. 253-274.
- Καραπιδάκης Ν., «Οικονομία και εμπόριο (εισαγωγή)», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα, ό. π, τ. 1*, σ. 227-250.
- Καρύδης Σπ., «Οργάνωση της Ορθόδοξης Εκκλησίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα, ό. π, τ. 1*, σ. 295-324.
- Μοσχονάς Ν., Παπαδόπουλος Θ., Πλουμίδης Γ., Αλεξίου Στ. Μαλτέζου Χρύσα, «Λατινοκρατούμενες ελληνικές χώρες». *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. Γ'*, Αθήνα 1974, σ. 188-229.
- Παπαδάκη Ειρήνη, «Παιδεία [στις βενετοκρατούμενες περιοχές]», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα, ό. π, τ. 1*, σ. 637-647.
- Παπαδία – Λάλα Αναστασία, «Οι Έλληνες και η βενετική πραγματικότητα: Ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση», στο *Veneriae quasi altrum Byzantium, ό. π, τ. 1*, σ. 173-276.
- Πανοπούλου Αγγελική, «Βενετία και ελληνική πραγματικότητα: Διοικητική, εκκλησιαστική, οικονομική οργάνωση», στο *Veneriae quasi altrum Byzantium, ό. π, τ. 1*, σ. 277-370.
- Πανοπούλου Αγγελική, «Επαγγέλματα, συνρεχίνες και θρησκευτικές αδελφότητες», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα, ό. π, τ. 1*, σ. 135-183.
- Φώσκολος Μ., «Η οργάνωση της καθολικής Εκκλησίας», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα, ό. π, τ. 1*, σ. 337-352.

Π Ι Ν Α Κ Α Σ Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Ω Ν

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	2
ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΜΑΘΗΜΑΤΩΝ	3
ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1453-1669.....	7
Η ΑΛΩΣΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΚΑΙ Ο ΑΝΤΙΚΤΥΠΟΣ ΤΗΣ ΣΤΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ	15
ΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ	21
Η ΘΕΣΗ ΤΩΝ ΚΑΤΑΚΤΗΜΕΝΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΟ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ	30
ΕΞΙΣΛΑΜΙΣΜΟΙ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ - ΠΑΙΔΟΜΑΖΩΜΑ	38
Ο ΘΕΣΜΟΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ	49
ΤΟ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟ ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΙΟ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ	57
Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΣΤΙΣ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ	65
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ – ΕΜΠΟΡΙΟ	74
ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΠΛΗΘΥΣΜΩΝ	88
ΔΥΟ ΑΠΟ ΤΑ ΠΟΛΛΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΑΔΙΚΟ ΧΩΡΟ ..	95
ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΣ ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ (Α΄)	101
ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΟΣ ΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ (Β΄)	111

